

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДЕЙНЕГА МАРИНА АНДРІЇВНА

УДК 349.6

ДИСЕРТАЦІЯ

ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА

12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право;
природоресурсне право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора наук

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело М. А. Дейнега

Науковий консультант:
Єрмоленко Володимир Михайлович,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Дейнега М.А. Предмет і система природоресурсного права. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2020.

Дисертацію присвячено комплексному аналізу теоретичних і практичних проблем формування та розвитку предмета і системи природоресурсного права.

На основі узагальнення наукових поглядів на еволюцію системи «людина – природа» дістали подальшого розвитку концепції взаємовідносин людини і природи, що обумовлюються типом людської екологічної свідомості: синкретична (архаїчна), антропоцентрична, біоцентрична, екоцентрична, дослідження яких сприяє формуванню найбільш ефективного механізму такої взаємодії, що забезпечить стале і збалансоване використання природних ресурсів. З'ясовано, що відігравши роль каталізатора у дослідженні глобальних екологічних проблем сучасності, концепція екоцентризму заклала основу формування концепції «сталого розвитку», основним мотивом розробки якої був пошук шляхів, тактики і стратегії поведінки світової спільноти щодо подолання наслідків екологічної кризи. Фундаментом становлення суспільних відносин з використання і відтворення природних ресурсів й базисом формування природоресурсного права у XXI ст. запропоновано визначити концепцію «сталого розвитку» взаємовідносин людини і природи як загальновизнаної стратегії розвитку, що характеризується економічною ефективністю, екологічною безпекою та соціальною справедливістю.

Встановлено, що прийшов час сформувати систему використання природних ресурсів, забезпечивши її стратегічну орієнтацію на принципи сталого (збалансованого) розвитку: раціонального і комплексного використання

природних ресурсів, екосистемного та ландшафтного підходів у природокористуванні, екологічно збалансованого використання й відтворення природних ресурсів, які визначено основоположними засадами гарантування досягнення трьох цілей концепції сталого розвитку: сталого використання, справедливого і рівного розподіл усіх благ від використання природних ресурсів та їх збереження.

Проведено періодизацію генезису наукової думки про формування предмета природоресурсного права і виділено такі основні періоди: 1) розвиток природоресурсних правовідносин у межах диференційованого (поресурсного) підходу до природокористування (до 30-х рр. XX ст.); 2) формування предмета природоресурсного права у системі єдиного земельно-колгоспного права (30–60-ті рр. XX ст.); 3) формування природоресурсного права як інтегрованої галузі права (60–80-ті рр. XX ст.); 4) розвиток предмета природоресурсного права у системі екологічного права (кін. 80-х рр. XX ст. – до нині); 5) становлення природоресурсного права як самостійної галузі права (поч. XXI ст. – до нині).

Предметом природоресурсного права запропоновано визначати природоресурсні відносини, тобто суспільні відносини щодо використання і відтворення природних ресурсів як юридично визначеної частини навколишнього природного середовища, що має ознаки природного походження й знаходиться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами, потенційно або фактично ціннісні для людства, використовуються або можуть бути використані як джерело необхідних матеріальних і духовних благ.

У складі предмета природоресурсного права виокремлено суспільні відносини з використання природних ресурсів як процес вилучення і споживання корисних властивостей природних ресурсів, що знаходяться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами та довкіллям в цілому, як джерела необхідних матеріальних та духовних благ для задоволення

потреб людини і суспільства, та суспільні відносини з відтворення природних ресурсів як штучний процес відновлення кількісних та якісних характеристик природних ресурсів, взаємозв'язків між ними і довкіллям в цілому, обумовлений негативними наслідками антропогенної діяльності, з метою встановлення порушеної екологічної рівноваги та задоволення потреб людини й суспільства.

Обґрунтовано, що природоресурсні відносини як предмет природоресурсного права носять комплексний характер, оскільки об'єднують близькі за своїм змістом земельні, водні, лісові, надрові та інші відносини, визначаючи загальні засади їх правової регламентації і залишаючи при цьому специфіку правового регулювання використання та відтворення окремих природних ресурсів.

Запропоновано розмежування предметів природоресурсного права і екологічного (природоохоронного) права на таких підставах:

- предметом природоресурсного права є природоресурсні відносини, тобто суспільні відносини щодо використання і відтворення природних ресурсів або їх властивостей, предметом екологічного (природоохоронного) права – природоохоронні відносини як суспільні відносини щодо охорони природних об'єктів і навколишнього природного середовища та відновлення природних ресурсів, і стосуються вони не стільки самих природних об'єктів, скільки внутрішніх та зовнішніх зв'язків цих об'єктів, їх властивостей, станів і процесів, що відбуваються в них. Використання і відтворення природних ресурсів у складі предмета природоресурсного права, як правило, здійснюється на основі права власності та права користування, а природоохоронні відносини реалізуються незалежно від засад належності природних об'єктів та їх ресурсів;

- у правовому регулюванні природоресурсних відносин присутній насамперед приватний інтерес, оскільки основною метою використання природних ресурсів є забезпечення головним чином приватних економічних потреб людини (не заперечується наявність і публічно-правових норм –

екологізованих норм у природоресурсному законодавстві); природоохоронні відносини тяжіють до публічних форм впливу і мають спрямованість на збереження й охорону загального блага, яким є навколишнє природне середовище, забезпечення екологічних інтересів суспільства. Екологічні інтереси, що притаманні охороні навколишнього природного середовища, діють в єдності і боротьбі протилежностей з економічними інтересами суспільства під час використання природних ресурсів.

Природні ресурси (або їх властивості), що є об'єктом природоресурсних правовідносин, охарактеризовано як юридично визначену частину навколишнього природного середовища, що характеризується ознаками природного походження і знаходиться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами, має потенційну або фактичну цінність для людства, використовується або може бути використана як джерело необхідних матеріальних та духовних благ. Вказано на необхідність віднесення до об'єктів природоресурсного права властивостей (рекреаційні, лікувальні тощо) природних ресурсів, а також елементів «традиційних» природних ресурсів з визначеною специфікою їх використання (біологічні, генетичні природні ресурси).

Проведено юридичну класифікацію природних ресурсів як об'єктів природоресурсного права шляхом виокремлення таких видів: 1) вичерпні природні ресурси: невідновлювані – природні ресурси, які абсолютно не відновлюються або відновлюються набагато повільніше, ніж використовуються (наприклад, надра, корисні копалини, ґрунтові ресурси); відновлювані – природні ресурси, що здатні до повного або часткового самовідновлення і відтворення під впливом діяльності людини (земельні ресурси, лісові ресурси, тваринний і рослинний світ тощо); 2) невичерпні природні ресурси (водні, кліматичні (енергетичні, теплові, ресурси вологи в атмосфері та ґрунті, світлові, газові) й космічні ресурси (наприклад, енергія морських припливів).

Встановлено, що на сучасному етапі розвитку людства природоресурсне

право досягло достатнього рівня розвитку, має особливий предмет та об'єкт правового регулювання, власну розгалужену джерельну базу – систему природоресурсного законодавства, а також систему спеціальних принципів, тобто усі основні системоутворюючі фактори цілісності і самостійності галузі права. Природоресурсне право запропоновано розглядати як самостійну галузь права у системі права України, правові норми якої регулюють комплексні суспільні відносини з використання (вилучення та споживання корисних властивостей) і відтворення (відновлення кількісних та якісних характеристик) природних ресурсів, що мають потенційну або фактичну цінність для людини та суспільства і є джерелом необхідних матеріальних та духовних благ.

Систему природоресурсного права визначено як інтегровану й організовану сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини щодо використання та відтворення окремих природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з іншими елементами довкілля з метою задоволення потреб людини. Структуру системи природоресурсного права охарактеризовано як об'єктивно обумовлений природоресурсними відносинами поділ її на загальну та особливу частини: до інститутів Загальної частини природоресурсного права запропоновано відносити: право власності на природні ресурси; право користування природними ресурсами; правове регулювання відтворення природних ресурсів; правове забезпечення управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів; юридичну відповідальність за порушення природоресурсного законодавства; відносини, що виникають у зв'язку з використанням окремих видів природних ресурсів, регулюють норми, включені до Особливої частини: земельне право; водне право; лісове право; надрове право; флористичне право; фауністичне право.

Удосконалено положення про дію диференційованого та інтегрованого підходів у природоресурсному праві, коли інтеграція поресурсних відносин (земельних, водних, лісових, надрових, флористичних, фауністичних та ін.) у галузь природоресурсного права (у системі природоресурсного права вони є

фактично його підгалузями) не передбачає втрату ними своєї специфіки, власної внутрішньої структури, предмета правового регулювання, джерел права, а одночасна їх взаємодія між собою і з масивом норм загального характеру забезпечує диференційований підхід до екологічно обґрунтованого використання кожного з відповідних природних ресурсів.

Дістали подальшого розвитку пропозиції щодо розробки Концепції розвитку природоресурсного законодавства України, завданням якої має бути визначено: розробку теоретичних основ системи природоресурсного законодавства; аналіз існуючої національної поресурсної законодавчої бази, порівняльний аналіз міжнародного і зарубіжного законодавства у зазначеній сфері; узгодження суміжних національних законів щодо окремих природних ресурсів і природокористування в цілому; підготовку переліку законодавчих і нормативно-правових актів, що потребують розробки та прийняття; визначення рівня та черговості законодавчого вирішення окремих проблем у сфері природокористування; вироблення єдиної термінології і понятійного апарату, принципів природоресурсного законодавства.

Визначено пропозиції щодо систематизації природоресурсного законодавства і прийняття базового закону про природні ресурси і природокористування – Природоресурсного кодексу, який має містити уніфіковані основи використання природних ресурсів:

у Загальній частині (у формі кодифікації): 1) науково обґрунтовану розгалужену систему термінів і визначень, зокрема таких, як: «природний ресурс», «природокористування», «використання природних ресурсів», «відтворення природних ресурсів», «стале використання природних ресурсів», «екологічно збалансоване використання природних ресурсів», «комплексне використання природних ресурсів», «раціональне використання природних ресурсів» та інші; 2) систему принципів використання природних ресурсів; 3) положення, що регулюють питання права власності на природні ресурси, право користування природними ресурсами (право загального і спеціального

користування природними ресурсами, інші види права користування природними ресурсами), інші права на природні ресурси (сервітут та ін.); 4) перелік підстав виникнення, зміни та припинення права власності та користування природними ресурсами; 5) організаційну систему державного управління у сфері використання природних ресурсів, функції управління; 6) систему економічного регулювання у галузі природокористування (загальні положення щодо обчислення і сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів за користування природними ресурсами; заходи забезпечення державної підтримки діяльності, здійснюваної у сфері природокористування і т.п.); 7) положення щодо юридичної відповідальності за порушення природоресурсного законодавства;

в Особливій частині (у формі консолідації, на основі чинного поресурсного законодавства України) – загальні правові засади використання і відтворення окремих природних ресурсів.

Ключові слова: природоресурсне право, предмет природоресурсного права, система природоресурсного права, природоресурсні правовідносини, природний ресурс, використання природних ресурсів, відтворення природних ресурсів, раціональне використання природних ресурсів, екологічно збалансоване використання природних ресурсів, природокористування.

ANNOTATION

Deineha M.A. The subject and the system of Natural Resources Law. – Qualification research paper printed as manuscript.

The thesis for the degree of doctor of law, specialty 12.00.06 – land law; agrarian law; environmental law; natural resources law. National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Kyiv, 2020.

The thesis has been devoted to the comprehensive analysis of theoretical and practical issues of formation and development of the subject and the system of Natural Resources Law.

Based on the generalization of scientific views on the evolution of the «human – nature» system the concepts of the relations between human and nature have been further developed, which contribute to the type of human ecological consciousness: syncretic (archaic), anthropocentric, biocentric, ecocentric, the study of which contributes to the most effective mechanism of such interaction that will ensure sustainable and balanced natural resources use. It was found that after being a catalyst in the study of modern global environmental problems, the concept of ecocentrism has laid the foundation for the «sustainable development» concept, the main development motive for which has been in finding ways, tactics and strategies of the world community to overcome the environmental crisis. The concept of «sustainable development» of the relations between human and nature as a generally accepted development strategy, characterized by economic efficiency, environmental security and social justice has been proposed to be defined as the foundation of social relations for the natural resources use and reproduction formation and the basis for the Natural Resources Law formation in the XXI century.

It has been established that it is time to form a system of natural resources use, ensuring its strategic orientation on the sustainable (balanced) development principles: rational and integrated natural resources use, ecosystem and landscape approaches to nature management, ecologically balanced use and reproduction

of natural resources, which have been defined as the guiding principles for achieving three goals of the sustainable development concept: sustainable use, fair and equal distribution of all benefits from the use of natural resources and their conservation.

The division into periods of scientific thought genesis about the formation of the Natural Resources Law subject has been performed and the following main periods have been distinguished: 1) the development of natural resources legal relations within a differentiated (post-resource) approach to natural resources use (up to 30's of the XX century); 2) the formation of the Natural Resources Law subject in the system of a single land and collective farm law (30–60's of the XX century); 3) the formation of Natural Resources Law as an integrated branch of law (60–80's of the XX century); 4) the development of the Natural Resources Law subject in the system of the environmental law (late 80's of the XX century – till present); 5) the formation of Natural Resources Law as an independent branch of law (the beginning of the XXI century – till present).

The natural resource relations, i.e. public relations for the natural resources use and reproduction as a legally defined part of the environment that has signs of natural origin and is in ecological relations with other natural resources, potentially or actually valuable to humanity, are or can be used as a source of necessary material and spiritual goods have been proposed to be defined as the Natural Resources Law subject.

Public relations for the use of natural resources as a process of extraction and consumption of useful properties of natural resources that are in ecological relations with other natural resources and the environment as a whole, as sources of necessary material and spiritual goods to meet the needs of human and society, and public relations for the natural resources reproduction as an artificial process of restoring the quantitative and qualitative characteristics of natural resources, the relations between them and the environment as a whole, which is caused by the negative effects of anthropogenic activities, with aim to establish the disturbed ecological balance and meet human and social needs have been singled out of the Natural Resources Law

subject.

It has been substantiated that natural resource relations as a subject of Natural Resources Law are complex in nature, as they unite similar in content land, water, forest, subsoil and other relations, determining the general principles of their legal regulation and thus leaving the specifics of legal regulation of separate natural resources use and reproduction.

The distinction between the subjects of the Natural Resources Law and ecological (environmentally friendly) law has been suggested on the following grounds:

- the Natural Resources Law subject are the natural resources relations, i.e. public relations for the natural resources or their properties use and reproduction, the ecological (environmentally friendly) law subject are the environmentally friendly relations as public relations for the natural objects and the environment protection and natural resources restoration, they are not so much of the natural objects, but of the internal and external connections of these objects, their properties, states, and the processes that take place in them. The natural resources use and reproduction as a part of the Natural Resources Law subject, as a rule, is carried out on the basis of ownership and the right of use, and environmentally friendly relations are implemented regardless of the natural objects and their resources ownership principles;

- there is primarily a private interest in the legal regulation of natural resource relations, as the main purpose of the natural resources use is to meet mainly private economic human needs (there is no deny of the public law existence – ecological standards in natural resources legislation); environmentally friendly relations tend to public forms of influence and are aimed at preserving and protecting the common good, which is the environment, ensuring the environmental interests of society. Ecological interests inherent in the protection of the natural environment operate in unity and in the struggle against the economic interests of society in the natural resources use.

Natural resources (or their properties), which are the object of natural resources relations, have been characterized as a legally defined part of the environment, characterized by signs of natural origin and in ecological relations with other natural resources, has potential or actual value for mankind, is or can be used as a source of necessary material and spiritual goods. The need to include in the objects of Natural Resources Law the properties (recreational, medical, etc.) of natural resources, as well as elements of «traditional» natural resources with certain specifics of their use (biological, genetic natural resources) has been indicated.

The legal classification of natural resources as objects of natural resource law by distinguishing the following types has been performed: 1) exhaustible natural resources: non-renewable – natural resources that are not renewable or are restored much slower than used (e.g., subsoil, minerals, soil resources); renewable – natural resources that are capable of full or partial self-renewal and reproduction under the influence of human activities (land resources, forest resources, fauna and flora, etc.); 2) inexhaustible natural resources (water, climate, energy, heat, moisture resources in the atmosphere and soil, light, gas) and space resources (e.g., tidal energy).

It has been established that at the present stage of human development Natural Resources Law has reached a sufficient level of development, has a special subject and object of legal regulation, its own extensive source base – the system of natural resources legislation, as well as a system of special principles, i.e. all major system-forming factors of integrity and independence of law branch. It has been proposed to consider Natural Resources Law as an independent branch of law in the legal system of Ukraine, the legal norms of which regulate complex social relations for the use (extraction and consumption of useful properties) and reproduction (restoration of quantitative and qualitative characteristics) of natural resources having potential or actual value for human and society and is a source of necessary material and spiritual goods.

The system of Natural Resources Law has been defined as an integrated and

organized set of legal norms that regulate public relations regarding the use and reproduction of certain natural resources in their inseparable connection with other elements of the environment in order to meet human needs. The structure of the Natural Resources Law system has been characterized as objectively determined by natural resources relations, its division into general and special parts: the following has been suggested to be included to institutions of the General Part of the natural resources law: the natural resources ownership; the right to use natural resources; the legal regulation of natural resources reproduction; the legal support of management in the field of natural resources use and reproduction; the legal liability for violation of natural resources legislation; the relations arising in connection with the use of certain types of natural resources are governed by the rules included in the Special Part: land law; water law; forest law; subsoil law; floristic law; faunal law.

The provision on the differentiated and integrated approaches operation in Natural Resources Law has been improved, when the integration of post-resource relations (land, water, forest, subsoil, floristic, faunal, etc.) to the field of Natural Resources Law (they are not actually the subsectors in the Natural Resources Law system) does not provide their loss of personal specifics, their own internal structure, the subject of legal regulation, sources of law, and their simultaneous interaction with each other and with an array of general rules provides a differentiated approach to the ecologically reasonable use of each of the relevant natural resource.

Proposals for the development of the Concept for the Development of Natural Resources Legislation of Ukraine have been further developed, the task of which should be determined by: the development of theoretical foundations of the natural resources legislation system; the analysis of the existing national post-resource legislative base, the comparative analysis of international and foreign legislation in this area; the harmonization of related national laws on separate natural resources and nature management in general; the preparation of a list of legislative and regulatory acts that need to be developed and adopted; the determination of the level

and priority of legislative solutions to certain problems in the field of nature management; the elaboration of the unified terminology and conceptual apparatus, principles of natural resources legislation.

The proposals for systematization of natural resources legislation and adoption of the basic law on natural resources and nature use – the Natural Resources Code, which should contain a unified basis for the natural resources use have been determined: in the General Part (in the form of codification): 1) scientifically substantiated branched system of terms and definitions, in particular such as: «natural resource», «nature use», «natural resources use», «natural resources reproduction», «natural resources sustainable use», «natural resources ecologically balanced use», «natural resources integrated use», «natural resources rational use» and others; 2) a system of principles for the natural resources use; 3) provisions governing the natural resources ownership, the right to use natural resources (the right of natural resources general and special use, other types of right to use natural resources), other rights to natural resources (servitude, etc.); 4) a list of grounds for the emergence, change and termination of natural resources ownership and use; 5) organizational system of public administration in the field of natural resources use, management functions; 6) the system of economic regulation in the field of nature management (general provisions on the calculation and payment of taxes, fees and other mandatory payments for the natural resources use; measures to ensure state support for activities carried out in the field of nature management, etc.); 7) provisions on legal liability for violation of natural resources legislation; in the Special Part (in the form of consolidation, on the basis of the current post-resource legislation of Ukraine) – general legal bases of separate natural resources use and reproduction.

Key words: Natural Resources Law, the subject of Natural Resources Law, the system of Natural Resources Law, natural resources legal relations, natural resource, natural resources use, natural resources reproduction, natural resources rational use, natural resources ecologically balanced use, nature use.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Дейнега М.А. Природоресурсне право: проблеми формування і розвитку: монографія / За заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ: НУБіП України, 2019. 368 с.

Статті у фахових наукових виданнях України

2. Дейнега М.А. Екологічні аспекти у правовому регулюванні меліорації земель сільськогосподарського призначення. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2012. Вип. 173. Ч. 1. С. 93–99.

3. Дейнега М.А. Теоретичні засади системи природоресурсного права. Приватне та публічне право. Вип. 4. 2017. С. 42–45.

4. Дейнега М.А. Теоретико-правові засади раціонального використання природних ресурсів. Прикарпатський юридичний вісник: Науково-практичний журнал. 2018. № 1 (22). Том. 1. С. 85–88.

5. Дейнега М.А. Правові аспекти використання природних ресурсів у контексті реалізації стратегії сталого розвитку і «зеленої» економіки. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 3. С. 113–116.

6. Дейнега М.А. Екосистемний підхід до використання природних ресурсів: правовий аспект. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. № 2. С. 131–135.

7. Дейнега М.А. Правові проблеми формування системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів. Право та державне управління: збірника наукових праць. 2018. № 2. С. 87–92.

**Статті у наукових фахових виданнях України,
включених до міжнародних наукометричних баз даних**

8. Дейнега М.А., Шестопапка Р.І. Правове забезпечення якості водних ресурсів за законодавством України та Європейського Союзу. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 116–123 *(Здобувачем проаналізовано законодавство України у сфері забезпечення якості водних ресурсів і стан адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу)*.

9. Дейнега М.А. Правова охорона сільськогосподарських угідь при їх механічному обробітку. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 82–89.

10. Дейнега М.А., Маєвський В.А. Проектування національної екологічної мережі у контексті стратегії сталого розвитку: правовий аспект. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 131–137 *(Здобувачем окреслено особливості проектування національної екологічної мережі відповідно до вимог законодавства України)*.

11. Дейнега М.А. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення у складі національної екологічної мережі. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 102–107.

12. Дейнега М.А. Європейська екологічна мережа: правові засади формування. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2015. Вип. 213. Ч. 1. С. 74–78.

13. Дейнега М.А. Проблеми формування природоресурсного права. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2015. Вип. 232. С. 58–64.

14. Дейнега М.А. Приватний і публічний інтерес у правовому регулюванні природоресурсних та природоохоронних відносин. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2017. С. 74–79.

15. Дейнега М.А. Розвиток наукової думки про формування природоресурсного права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Випуск № 49. С. 9–11.

16. Дейнега М.А. Теоретико-правові підходи до характеристики суспільних відносин з відтворення природних ресурсів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2018. № 1. С. 130–132.

17. Дейнега М.А. Природокористування як правова категорія: проблеми визначення і співвідношення із суміжними поняттями. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 7. С. 103–107.

18. Дейнега М.А. Використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища: проблеми співвідношення правових категорій. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2018. № 3. С. 7–10.

19. Дейнега М.А. Особливості формування міжнародного природоресурсного права у системі міжнародного права. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 1. С. 134–142.

20. Дейнега М.А. «Міжгалузеві» зв'язки системи природоресурсного права. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 2. С. 66–71.

21. Дейнега М.А. Інтеграція природоресурсного законодавства України до законодавства ЄС у сфері зміни клімату. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 3. С. 66–75.

22. Дейнега М.А. Використання і збереження водних ресурсів в Україні: сучасний стан імплементації норм права ЄС. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 4. С. 62–71.

**Статті у наукових виданнях інших держав,
включених до міжнародної наукометричної бази даних
Web of Science**

23. **Deineha M.**, Hubanova T., Yara O. Socio-economic and legal aspects of environmental crime in Ukraine. Baltic Journal of Economic Studies. 2017. № 5. Vol. 3. P. 276–280 *(Здобувачем визначено правові засади застосування кримінальної відповідальності за екологічні злочини)*.

24. **Deineha M.A.**, Krasnova Yu.A., Honcharuk L.Yu., Svyatchenko L.O. Ecological court as the guarantee of protection of rights of human and citizens. Bulletin of NAS RK. 2019. No 4. P. 185–191 *(Здобувачем проаналізовано сучасний стан реалізації екологічного судочинства в Україні)*.

Статті у наукових виданнях інших держав

25. Дейнега М.А. Наукові моделі розвитку взаємовідносин суспільства і природи як базис формування природоресурсного права. Jurnalul juridic national: teorie si practica. 2017. № 4 (26). С. 123–125.

26. Дейнега М.А. Принципи природокористування у взаємовідносинах між людством і довкіллям: правовий аспект. Sciences of Europe. 2017. № 16. Vol. 2. С. 51–54.

27. Дейнега М. Природні ресурси як об'єкт природоресурсних правовідносин. Visegrad Journal on Human Rights. 2018. № 2 (volume 2). С. 52–57.

28. Дейнега М. Особливості права власності на природні ресурси. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 3 (volume 2). С. 64–68.

29. Дейнега М.А. Тенденції формування і розвитку системи природоресурсного законодавства України. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 5 (33). С. 163–167.

30. Дейнега М.А. Межотраслевые связи природоресурсного и гражданского права. *Legea si Viata: Международный научно-практический правовой журнал*. 2018. № 8. С. 26–31.

Тези наукових доповідей

31. Deineha M.A. Concerning the issue of harmonization of legislation of Ukraine and the European Union in the sphere of water resources. Біоресурси планети і біобезпека навколишнього середовища: проблеми і перспективи: матеріали Міжнародної наукової конференції. Секція 10: Земельні ресурси, екологія, право (м. Київ, 5–6.11.2013 р.). Київ: МВЦ «Медінформ», 2013. С. 16–18.

32. Дейнега М.А. Впровадження басейнового принципу управління водними ресурсами у законодавство України. Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки» міжнародній науково-практичній конференції: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–20.09.2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 120–123.

33. Дейнега М.А. Правовий режим земель національної екологічної мережі. Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: матеріали Круглого столу (м. Харків, 5.12.2014 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, НАПрН України, 2014. С. 195–197.

34. Дейнега М.А. Міжнародно-правові стандарти формування Європейської екологічної мережі. Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країнах: матеріали Міжнародної науково-практичній конференції

(м. Запоріжжя, 26–27.12.2014 р.). Запоріжжя: Запорізька міська ГО «Істина», 2014. С. 87–89.

35. Дейнега М.А. Меліоративні відносини у складі предмету правового регулювання земельного права України. Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 14–15.05.2015 р.). Вінниця: Донецький національний університет, Вінницький апеляційний адміністративний суд, 2015. С. 290–293.

36. Дейнега М.А. Проблеми співвідношення предметів земельного права і суміжних галузей права України. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23.05.2015 р.), присвяченої 90-річчю від народження акад. В.З. Янчука / За ред. проф. В.М. Єрмоленка, у 2-х част. Частина друга. Київ, 2015. С. 211–214.

37. Дейнега М.А. Земельне та екологічне право: співвідношення предметів правового регулювання. Екологічне право України: система та межі правового регулювання: матеріали Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25.09.2015 р.) / Ред. кол.: В.І. Андрейцев та ін. Дніпропетровськ: НГУ, 2015. С. 202–205.

38. Дейнега М.А. Теоретико-правові підходи до визначення об'єкта природоресурсних правовідносин. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: збірник матеріалів Круглого столу (м. Харків, 30–31.10.2015 р.) / За заг. ред. М.В. Шульги. Харків: Вид-во ТОВ «Оберіг», 2015. С. 54–58.

39. Дейнега М.А. До питання співвідношення природоресурсних відносин із суміжними суспільними відносинами. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: збірник матеріалів Круглого столу (м. Харків, 4.12.2015 р.) / За заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 106–108.

40. Дейнега М.А. Проблеми розмежування предметів природоресурсного і природоохоронного права. Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали Круглого столу (м. Київ, 27.05.2016 р.) / За ред. М.В. Краснової, Т.О. Коваленко. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2016. С. 311–314.

41. Дейнега М.А. Окремі аспекти визначення природоресурсних правовідносин. Матеріали першого зібрання фахівців споріднених кафедр аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права (м. Одеса, 9–10.09.2016 р.). С. 107–108.

42. Дейнега М.А. До питання правового забезпечення принципів раціонального і комплексного використання природних ресурсів. Актуальні проблеми конвергенції екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу: матеріали Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (м. Дніпро, 28.10.2016 р.). С. 137–139.

43. Дейнега М.А. Концепція сталого розвитку як основа формування природоресурсних правовідносин. Еволюція правового регулювання земельних, аграрних та екологічних відносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження д.ю.н. Н.І. Титової (м. Львів, 18.11.2016 р.). С. 171–172.

44. Дейнега М.А. Предмет правового регулювання і сфера дії природоресурсного права. Innovative research of legal regulation of public administration: International Scientific Conference (16–17.06.2017, Lublin, Poland). Р. 77–79.

45. Дейнега М.А. Відтворення природних ресурсів у системі природоресурсних правовідносин. Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародного конгресу (м. Одеса, 2–4.06.2017 р.), присвяченого 20-річчю НУ «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. С. 133–135.

46. Дейнега М.А. Органічне землеробство – умова сталого природокористування: правове забезпечення. Правові засади ведення органічного землеробства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 29.09.2017 р.) / За заг. ред. М.В. Шульги. Харків: Доміно, 2017. С. 51–55.

47. Дейнега М.А. Історичні аспекти становлення і розвитку природоресурсного права. Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 25-річчя Юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8–10.09.2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 48–50.

48. Дейнега М.А. Біоцентризм як основа розвитку природоресурсних правовідносин. Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права: матеріали Круглого столу (м. Київ, 22.09.2017 р.). Київ: Прінт Сервіс, 2017. С. 81–83.

49. Дейнега М.А. Використання альтернативних джерел енергії у системі природоресурсних правовідносин. Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції: матеріали Круглого столу (м. Харків, 8.12.2017 р.) / За ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2017. С. 134–136.

50. Дейнега М.А. Теоретико-правові підходи до використання кліматичних ресурсів у сільському господарстві. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права у сучасних умовах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 20.04.2018 р.). Харків, 2018. С. 162–166.

51. Дейнега М.А. Розвиток природоресурсних правовідносин у контексті стратегії сталого розвитку і «зеленої» економіки. Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної

науково-практичної конференції(м. Київ, 18–19.05.2018 р.). Київ, 2018. С. 82–85.

52. Дейнега М.А. Відновлювальні джерела енергії в Україні та їх вплив на навколишнє природне середовище: правовий аспект. Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23–25.05.2018 р.). Київ, 2018. С. 93–95.

53. Дейнега М.А. Еволюція наукових поглядів на взаємодію суспільства і природи. Економіка, освіта, технології в контексті глобальних трансформаційних імперативів розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16–17.10.2019). Черкаси, 2019. С. 233– 237.

54. Дейнега М.А. До питання про комплексність природоресурсного права. Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах: матеріали Четвертого зібрання фахівців споріднених кафедр (06–09.06.2019). Одеса, 2019. С. 86–89.

55. Дейнега М.А. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС у сфері використання і збереження водних ресурсів. Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (20–22.09.2019). Івано-Франківськ, 2019. С. 135–138.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	26
Розділ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА	44
1.1 Концепції та принципи розвитку взаємовідносин людини і природи як базис формування предмета природоресурсного права	44
1.2 Розвиток наукової думки щодо визначення предмета природоресурсного права	85
1.3 Загальнотеоретичні положення про предмет галузі права у контексті визначення особливостей предмета природоресурсного права	98
Розділ 2. ПРОБЛЕМИ ВІДМЕЖУВАННЯ ПРЕДМЕТА ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА ВІД ПРЕДМЕТА СУМІЖНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРАВА.....	136
2.1 Співвідношення предметів природоресурсного, природоохоронного й екологічного права: проблемні питання відмежування	136
2.2 Природоресурсні та поресурсні відносини: ієрархія галузей та співвідношення предметів.....	157
2.3 Природоресурсне право та інші галузі права: специфіка міжпредметних зв'язків.....	172
Розділ 3. СИСТЕМА ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА.....	185
3.1 Теоретичні засади системи природоресурсного права.....	185
3.2 Особливості юридичного змісту окремих структурних елементів системи природоресурсного права.....	207
3.3 Міжгалузеві зв'язки системи природоресурсного права	245
Розділ 4. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРЕДМЕТ І СИСТЕМУ ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА..	257
4.1 Формування предмета і системи міжнародного природоресурсного права у контексті розвитку міжнародного права навколишнього	

середовища.....	257
4.2 Наближення природоресурсного законодавства і права України до європейського законодавства і права навколишнього середовища	273
4.3 Концепція розвитку системи природоресурсного законодавства України: сучасні тенденції формування	306
ВИСНОВКИ	323
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	336
ДОДАТКИ.....	402

ВСТУП

Актуальність теми. На межі тисячоліть пріоритетом подальшого розвитку цивілізації стає гармонізація взаємодій суспільства і природи. Проте екологічна ситуація продовжує невпинно погіршуватись, що створює реальну загрозу існуванню людства, а нестримна гонитва за економічним зростанням обертається знищенням природно-ресурсного потенціалу. Інтенсивний розвиток науково-технічного прогресу зумовив виникнення низки глобальних екологічних проблем, кожна з яких здатна загрожувати знищенню цивілізації. Необхідність пошуку прийняттого балансу у відносинах між суспільством і природою вимагає консолідації дій усього світового співтовариства, спрямованих на забезпечення сприятливого навколишнього середовища при наростаючих темпах експлуатації природних ресурсів, посиленні техногенного впливу на довкілля. Необхідним чинником зміни підходів до використання природних ресурсів став перехід до стратегії сталого розвитку, суть якої полягає у підвищенні добробуту людей та зміцненні соціальної справедливості при одночасному зниженні ризиків для довкілля й дефіциту природних ресурсів.

Одночасне вирішення питань збереження довкілля і соціально-економічного розвитку є нинішнім із основних напрямів діяльності будь-якої цивілізованої держави. Перед кожною країною світу стоїть дилема – як поєднати інтереси збереження природи з інтересами розвитку економіки та соціальної сфери, як забезпечити системне врахування екологічних та економічних інтересів, що є умовою сталого розвитку як нової парадигми взаємодії суспільства і природи. Не є винятком і Україна. Наша країна має потужний потенціал екосистемного, ландшафтного та видового різноманіття, й одночасно належить до групи країн зі складними проблемами у сфері природокористування. Незбалансоване і виснажливе використання природних ресурсів є типовим як для країн, що розвиваються, так і для індустріально

розвинених країн. Економічне зростання, якого всі країни прагнуть і на яке розраховує суспільство, неминуче призводить до збільшення обсягів використання природних ресурсів, що своєю чергою посилює антропогенне навантаження на кількісний та якісний стан природних ресурсів. Існуюча практика землекористування спричиняє погіршення стану земель, а нераціональне використання земельних, лісових і водних ресурсів призводить до незворотних втрат екосистемного та біологічного різноманіття.

У зв'язку з цим, нині гостро постала необхідність впровадження системи сталого, екологічно збалансованого використання природних ресурсів у нашій державі. Це передбачає насамперед зміну підходів до їх використання з урахуванням негативних наслідків втручання людини у хід природних процесів та балансу інтересів розвитку суспільства й природи. Вагому роль у процесі впровадження екологічно збалансованого використання природних ресурсів матиме природоресурсне право, сформоване на основних засадах концепції сталого використання і збереження природних ресурсів.

Більшість вчених, представників еколого-правової доктрини, природоресурсне право включають до системи екологічного права, яке характеризується постійним розширенням кола суспільних відносин, що підпадають під дію його правових норм, посиленням «екологізації» поресурсних (земельного, водного, лісового, надрового тощо) та інших галузей права. Однак запровадження концепції сталого розвитку у загальносвітовому масштабі вимагає комплексності у використанні природних ресурсів, що породжує потребу в консолідації та інтеграції поресурсних галузей права і формування на їх основі самостійної галузі права у системі права України – природоресурсного права. До того ж, нині існують усі об'єктивні передумови для становлення природоресурсного права як самостійної галузі і виокремлення його із системи екологічного права, а саме: сформовано пласт якісно однорідних природоресурсних відносин, що виникають з приводу використання й відтворення природних ресурсів, є сукупність специфічних

методів правового регулювання і принципів розвитку природоресурсних відносин, розвинена та розгалужена система природоресурсного законодавства.

Слід віддати належне у процесі становлення і розвитку природоресурсного права науковим дослідженням М.Д. Казанцева та І.І. Каракаша: основу для розвитку досліджень проблем природоресурсного права заклали наукові праці М.Д. Казанцева, концепцію природоресурсного права як самостійної галузі права у системі права нашої держави обґрунтував І.І. Каракаш. Працювали у царині формування й розвитку природоресурсного права і такі вчені, як: В.І. Андрейцев, Ю.О. Вовк, А.П. Гетьман, Б.В. Єрофєєв, В.М. Єрмоленко, І.Б. Калінін, В.В. Костицький, М.В. Краснова, П.Ф. Кулинич, Н.Р. Малишева, М.В. Шульга та інші. Але попередні творчі пошуки науковців спрямовувалися переважно на з'ясування місця природоресурсних правовідносин у системі екологічного права, загальну характеристику природоресурсних правовідносин і дослідження окремих аспектів визначеної проблематики. На жаль, нині у науковій і навчальній літературі також відсутнє чітке визначення назви галузі природоресурсного права: «природоресурсове», «природоресурсове», «природоресурсне», «природоресурсне» право. У представленому науковому дослідженні використовується поняття «природоресурсне» право, що усталилося на початку ХХІ ст. з розвитком нових досліджень з визначеної проблематики.

Наведене свідчить про актуальність доктринальних досліджень проблем формування і становлення природоресурсного права як самостійної галузі права у системі права України, що і обумовило вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до наукової тематики Національного університету біоресурсів і природокористування України МОН України у межах наукових тем: «Проблеми удосконалення системи аграрного законодавства» (ДР № 0112U001680), «Розробка Концепції правового

регулювання сталого розвитку сільських територій» (ДР № 0109U003356), де автором опрацьовано питання правового забезпечення використання і відтворення природних ресурсів у сільському господарстві.

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження полягає у проведенні теоретичного аналізу проблем формування і становлення природоресурсного права як самостійної галузі права у системі права України, концептуальних засад визначення предмета природоресурсного права, формування системи природоресурсного права, визначенні основних тенденцій розвитку теоретичних уявлень про предмет і систему природоресурсного права, формуванні концепції розвитку системи природоресурсного законодавства України.

Для досягнення поставленої мети у процесі дослідження було поставлено та вирішено такі завдання:

- розкрити зміст існуючих концепцій та принципів розвитку взаємовідносин людини і природи як базису формування предмета природоресурсного права;
- проаналізувати розвиток наукової думки щодо визначення предмета природоресурсного права;
- окреслити загальнотеоретичні положення про предмет галузі права у контексті визначення особливостей предмета природоресурсного права
- розмежувати предмети правового регулювання природоресурсного, природоохоронного й екологічного права;
- провести співвідношення природоресурсних і поресурсних відносин;
- визначити специфіку міжпредметних зв'язків природоресурсного та інших галузей права;
- розкрити теоретичні засади системи природоресурсного права;
- виокремити особливості юридичного змісту окремих структурних елементів системи природоресурсного права;
- охарактеризувати міжгалузеві зв'язки системи природоресурсного

права;

- розкрити особливості формування предмета і системи міжнародного природоресурсного права у контексті розвитку міжнародного права навколишнього середовища;
- визначити стан наближення природоресурсного законодавства і права України до європейського законодавства і права навколишнього середовища;
- виявити сучасні тенденції формування концепції розвитку системи природоресурсного законодавства України.

Об’єкт дослідження – сукупність суспільних відносин щодо використання і відтворення природних ресурсів.

Предмет дослідження – природоресурсне право.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять сукупність методів і прийомів наукового пізнання, які дозволили здійснити всебічний та об’єктивний аналіз його предмета. У ході дослідження використано філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціально-наукові методи.

Застосування діалектичного методу дозволило дослідити тенденції розвитку природоресурсного права у його взаємозв’язку з політичними, економічними, технічними, соціальними та юридичними чинниками розвитку суспільства. Формально-логічний метод сприяв визначенню системоутворювальних понять і конструкцій природоресурсного права, таких як «природоресурсні відносини», «природний ресурс», «природний об’єкт», «використання природних ресурсів», «відтворення природних ресурсів», «відновлення природних ресурсів», «раціональне використання природних ресурсів», «екологічно збалансоване використання природних ресурсів», «природокористування». Метод аналізу застосовано при вивченні наукових доробок вчених-правників за темою дослідження, а також при встановленні колізій і прогалин у нормативно-правових актах, що врегульовують відносини у сфері використання і відтворення природних ресурсів. За допомогою методу

синтезу було встановлено місце сукупності правових норм, що регулюють відносини у сфері використання і відтворення природних ресурсів, у системі права України. Застосування системно-структурного методу дозволило дослідити систему природоресурсного права, розкрити його структуру і зміст. Історико-правовий метод покладено в основу дослідження процесу розвитку наукової думки щодо формування природоресурсного права. Формально-юридичний метод сприяв з'ясуванню змісту правових норм відповідного законодавства та розробленню пропозицій щодо його вдосконалення. Порівняльно-правовий метод застосовувався при співставному аналізі вітчизняного, міжнародного та європейського законодавства у сфері використання і відтворення природних ресурсів.

Теоретичну базу дослідження склали праці вітчизняних вчених у галузі екологічного, земельного, природоресурсного права: В.І. Андрейцева, Г.В. Анісімової, А.Г. Бобкової, Ю.О. Вовка, Н.С. Гавриш, А.П. Гетьмана, І.В. Гиренко, А.С. Євстігнєєва, В.М. Єрмоленка, В.А. Зуєва, І.І. Каракаша, Р.С. Кіріна, Н.Р. Кобецької, Т.О. Коваленко, В.М. Комарницького, В.В. Костицького, І.О. Костяшкіна, О.Г. Котеньова, М.В. Краснової, Ю.А. Краснової, П.Ф. Кулинич, Л.В. Лейби, Н.Р. Малишевої, А.М. Мірошніченка, В.Л. Мунтяна, В.В. Носіка, О.Ю. Піддубного, О.О. Погрібного, Е.В. Позняк, В.І. Семчика, В.Д. Сидор, А.К. Соколової, Є.П. Суєтнова, Н.І. Титової, Т.Є. Харитонової, С.В. Шарапової, Ю.С. Шемшученка, М.В. Шульги, В.З. Янчука, а також зарубіжних вчених-юристів: Г.О. Аксеньонка, С.О. Боголюбова, М.М. Бринчука, Г.Є. Бистрова, О.К. Голіченкова, О.Л. Дубовик, Б.В. Єрофєєва, І.О. Іконицької, М.Д. Казанцева, І.Б. Калініна, О.С. Колбасова, В.М. Колосовської, М.І. Краснова, О.І. Крассова, В.М. Лебедєва, Т.І. Макарової, Н.О. Маркіної, В.В. Петрова, В.К. Попова, М.Т. Разгельдєєва, Д.О. Сівакова, Ю.В. Сорокіної, Г.В. Чубукова та інших науковців.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що на основі комплексного теоретико-правового дослідження проблем формування і розвитку предмета і системи природоресурсного права оновлено та доктринально обґрунтовано юридичну конструкцію природоресурсного права як самостійної галузі права у системі права України.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується в теоретичних положеннях і висновках, найважливішими з яких є такі:

вперше:

- проведено періодизацію генезису наукової думки про формування предмета природоресурсного права і виділено такі основні періоди: 1) розвиток природоресурсних правовідносин у межах диференційованого (поресурсного) підходу до природокористування (до 30-х рр. XX ст.); 2) формування предмета природоресурсного права у системі єдиного земельно-колгоспного права (30–60-ті рр. XX ст.); 3) формування природоресурсного права як інтегрованої галузі права (60–80-ті рр. XX ст.); 4) розвиток предмета природоресурсного права у системі екологічного права (кін. 80-х рр. XX ст. – донині); 5) становлення природоресурсного права як самостійної галузі права (поч. XXI ст. – донині);

- запропоновано предметом природоресурсного права визначати природоресурсні відносини, тобто суспільні відносини щодо використання і відтворення природних ресурсів як юридично визначеної частини навколишнього природного середовища, що має ознаки природного походження й знаходиться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами, потенційно або фактично цінні для людства, використовуються або можуть бути використані як джерело необхідних матеріальних і духовних благ;

- визначено суспільні відносини з використання природних ресурсів у складі предмета природоресурсного права як процес вилучення і споживання корисних властивостей природних ресурсів, що знаходяться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами та довкіллям в цілому, як

джерела необхідних матеріальних та духовних благ для задоволення потреб людини і суспільства;

– визначено суспільні відносини з відтворення природних ресурсів у складі предмета природоресурсного права як штучний процес відновлення кількісних та якісних характеристик природних ресурсів, взаємозв'язків між ними і довкіллям в цілому, обумовлений негативними наслідками антропогенної діяльності, з метою встановлення порушеної екологічної рівноваги та задоволення потреб людини й суспільства;

– запропоновано розглядати природоресурсне право як самостійну галузь права у системі права України, правові норми якої регулюють комплексні суспільні відносини з використання (вилучення та споживання корисних властивостей) і відтворення (відновлення кількісних та якісних характеристик) природних ресурсів, що мають потенційну або фактичну цінність для людини і є джерелом необхідних матеріальних та духовних благ;

– запропоновано розмежування предметів природоресурсного права і екологічного (природоохоронного) права на таких підставах:

предметом природоресурсного права є природоресурсні відносини, тобто суспільні відносини щодо використання і відтворення природних ресурсів або їх властивостей, предметом екологічного (природоохоронного) права – природоохоронні відносини як суспільні відносини щодо охорони природних об'єктів і навколишнього природного середовища та відновлення природних ресурсів, і стосуються вони не стільки самих природних об'єктів, скільки внутрішніх та зовнішніх зв'язків цих об'єктів, їх властивостей, станів і процесів, що відбуваються в них. Використання і відтворення природних ресурсів у складі предмета природоресурсного права, як правило, здійснюється на основі права власності та права користування, а природоохоронні відносини реалізуються незалежно від засад належності природних об'єктів та їх ресурсів;

у правовому регулюванні природоресурсних відносин присутній насамперед приватний інтерес, оскільки основною метою використання

природних ресурсів є забезпечення головним чином приватних економічних потреб людини (не заперечується наявність і публічно-правових норм – екологізованих норм у природоресурсному законодавстві); природоохоронні відносини тяжіють до публічних форм впливу і мають спрямованість на збереження й охорону загального блага, яким є навколишнє природне середовище, забезпечення екологічних інтересів суспільства. Екологічні інтереси, що притаманні охороні навколишнього природного середовища, діють в єдності і боротьбі протилежностей з економічними інтересами суспільства під час використання природних ресурсів;

– визначено систему природоресурсного права як інтегровану й організовану сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини щодо використання та відтворення окремих природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з іншими елементами довкілля з метою задоволення потреб людини і суспільства;

удосконалено:

– поняття принципу раціонального використання природних ресурсів, шляхом визначення його як екологічно обґрунтованого та економічного ефективного їх використання, що характеризується дотриманням закономірностей функціонування екологічно взаємозалежних природних систем і балансом приватних та публічних інтересів;

– положення щодо змісту принципу екологічно збалансованого використання природних ресурсів, який має базуватися на веденні господарської діяльності за циклом «добування природних ресурсів – ресурсоощадливе виробництво з низькою ресурсоемністю – економне використання – розширене відтворення – утилізація відходів»;

– поняття принципу ландшафтного підходу у природокористуванні у частині визначення його як екологічно орієнтованої системи заходів з планування, проектування й організації ландшафтів, які використовуються для побудови такої просторової організації природокористування, що забезпечить

стале й комплексне використання і відтворення природних ресурсів, збереження їх основних функцій як джерела для задоволення матеріальних та духовних потреб людини і суспільства;

– поняття природокористування, шляхом визначення його як основної форми взаємодії людини (або інших похідних від неї суспільних формацій) і навколишнього природного середовища, що реалізується через систему заходів, спрямованих на використання й відтворення природних ресурсів, створення умов для їх відновлення, охорону природних об'єктів і навколишнього природного середовища в цілому, з метою задоволення різноманітних потреб;

– положення про основні форми і напрями діяльності у сфері природокористування, до яких віднесено: використання природних ресурсів; відтворення природних ресурсів; відновлення природних ресурсів; охорона природних об'єктів і навколишнього природного середовища;

– визначення поняття природних ресурсів (або їх властивості), що є об'єктом природоресурсних правовідносин, з уточненням його як юридично визначеної частини навколишнього природного середовища, що характеризується ознаками природного походження і знаходиться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами, має потенційну або фактичну цінність для людства, використовується або може бути використана як джерело необхідних матеріальних та духовних благ;

– юридичну класифікацію природних ресурсів як об'єктів природоресурсного права шляхом виокремлення таких видів: 1) вичерпні природні ресурси: невідновлювані – природні ресурси, які абсолютно не відновлюються або відновлюються набагато повільніше, ніж використовуються (наприклад, надра, корисні копалини, ґрунтові ресурси); відновлювані – природні ресурси, що здатні до повного або часткового самовідновлення і відтворення під впливом діяльності людини (земельні ресурси, лісові ресурси, тваринний і рослинний світ тощо); 2) невичерпні природні ресурси (водні, кліматичні (енергетичні, теплові, ресурси вологи в атмосфері та ґрунті, світлові,

газові) й космічні ресурси (наприклад, енергія морських припливів);

– положення про об'єкти природоресурсного права шляхом віднесення до них властивостей (рекреаційні, лікувальні тощо) природних ресурсів, а також елементів «традиційних» природних ресурсів з визначеною специфікою їх використання (біологічні, генетичні природні ресурси);

– наукові підходи до структури системи природоресурсного права у частині визначення її як об'єктивно обумовленого природоресурсними відносинами поділу на загальну та особливу частини:

до інститутів Загальної частини природоресурсного права запропоновано відносити: право власності на природні ресурси; право користування природними ресурсами; правове регулювання відтворення природних ресурсів; правове забезпечення управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів; юридичну відповідальність за порушення природоресурсного законодавства;

відносини, що виникають у зв'язку з використанням окремих видів природних ресурсів, регулюють норми, включені до Особливої частини: земельне право; водне право; лісове право; надрове право; флористичне право; фауністичне право;

– положення про дію диференційованого та інтегрованого підходів у природоресурсному праві, відповідно до яких інтеграція поресурсних відносин (земельних, водних, лісових, надрових, флористичних, фауністичних та ін.) у галузь природоресурсного права (у системі природоресурсного права вони є фактично його підгалуззями) не передбачає втрату ними своєї специфіки і власної внутрішньої структури, предмета правового регулювання, джерел права, а одночасна їх взаємодія між собою і з масивом норм загального характеру забезпечує диференційований підхід до екологічно обґрунтованого використання кожного з відповідних природних ресурсів;

дістало подальшого розвитку:

– концепції взаємовідносин людини і природи, що обумовлюються типом

людської екологічної свідомості: синкретична (архаїчна), антропоцентрична, біоцентрична, екоцентрична, дослідження яких сприяло формуванню найбільш ефективного механізму такої взаємодії, що забезпечить стале і збалансоване використання природних ресурсів;

– концепція «сталого розвитку» взаємовідносин людини і природи як загальновизнаної стратегії розвитку, що характеризується економічною ефективністю, екологічною безпекою та соціальною справедливістю, яку запропоновано визначити фундаментом становлення суспільних відносин з використання і відтворення природних ресурсів, базисом формування природоресурсного права у ХХІ ст.;

– принципи природокористування: раціонального і комплексного використання природних ресурсів, екосистемного та ландшафтного підходів у природокористуванні, екологічно збалансованого використання й відтворення природних ресурсів у частині визначення їх як основоположних засад гарантування досягнення трьох цілей концепції сталого розвитку: сталого використання, справедливого і рівного розподіл усіх благ від використання природних ресурсів та їх збереження;

– характеристика природоресурсних відносин у частині визначення їх комплексного характеру, що базується на об'єднанні у складі предмета природоресурсного права близьких за своїм змістом земельних, водних, лісових, надрових та інших відносин, які мають загальні засади правової регламентації й одночасно специфіку правового регулювання щодо використання і відтворення окремих природних ресурсів;

– зміст понять «природний ресурс» і «природний об'єкт» шляхом визначення їх як цінностей, з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правовідносини у сфері природокористування, за результатами чого встановлено, що поняття природного об'єкта відбиває екологічний фактор, а природні ресурси спрямовані на задоволення економічних потреб;

– характеристика природних ресурсів як об'єктів права власності в частині окреслення низки їх рис і властивостей: 1) природні ресурси створюються і розвиваються за законами природи, тому процес поширення на них права власності і формування при цьому певного виду суспільних відносин має складний та неоднозначний характер; 2) на відміну від інших матеріальних благ, природні ресурси характеризуються насамперед за натуральними показниками і лише у деяких випадках – за вартістю; 3) природні ресурси мають мінливий кількісний та якісний стан, що вираховується шляхом проведення моніторингу, веденням кадастрів природних ресурсів тощо; 4) правове регулювання майнової відповідальності за шкоду, заподіяну природним ресурсам, визначення порядку і розмірів її відшкодування має низку відмінних особливостей; 5) будучи єдиним джерелом отримання людиною матеріальних благ, обмеженими за обсягом і значною мірою невідновлювальними, природні ресурси мають використовуватися вкрай дбайливо і раціонально, відповідно до загальноприйнятих принципів природокористування;

– положення про систему природоресурсного права як правової науки, до якої запропоновано включати і так звану спеціальну (компаративну) частину: природоресурсне право зарубіжних країн, природоресурсне законодавство і право Європейського Союзу, міжнародне природоресурсне право;

– наукові підходи до поняття міжнародного природоресурсного права, шляхом визначення його як підгалузі міжнародного права навколишнього середовища, що пов'язано з відсутністю якісної однорідності природоресурсних відносин як предмета міжнародно-правового регулювання, їх тісним зв'язком з відносинами з приводу збереження природних ресурсів, а також відсутністю природоресурсної міжнародно-правової бази, що регулює всю сукупність природоресурсних відносин;

– наукові підходи до екологізації природоресурсного законодавства, що зводиться до правового забезпечення екологічних вимог у процесі

використання природних ресурсів і свідчить про тісний зв'язок природоресурсного й екологічного (природоохоронного) права;

– пропозиції щодо розробки Концепції розвитку природоресурсного законодавства України, завданням якої визначено: розробку теоретичних основ системи природоресурсного законодавства; аналіз існуючої національної поресурсної законодавчої бази, порівняльний аналіз міжнародного і зарубіжного законодавства у зазначеній сфері; узгодження суміжних національних законів щодо окремих природних ресурсів і природокористування в цілому; підготовку переліку законодавчих і нормативно-правових актів, що потребують розробки та прийняття; визначення рівня та черговості законодавчого вирішення окремих проблем у сфері природокористування; вироблення єдиної термінології і понятійного апарату, принципів природоресурсного законодавства;

– пропозиції щодо систематизації природоресурсного законодавства і прийняття базового закону про природні ресурси і природокористування – Природоресурсного кодексу, який має містити уніфіковані основи використання природних ресурсів:

у Загальній частині (у формі кодифікації): 1) науково обґрунтовану розгалужену систему термінів і визначень, зокрема таких, як: «природний ресурс», «природокористування», «використання природних ресурсів», «відтворення природних ресурсів», «стале використання природних ресурсів», «екологічно збалансоване використання природних ресурсів», «комплексне використання природних ресурсів», «раціональне використання природних ресурсів» та інші; 2) систему принципів використання природних ресурсів; 3) положення, що регулюють питання права власності на природні ресурси, права користування природними ресурсами (право загального і спеціального користування природними ресурсами, інші види права користування природними ресурсами), інші права на природні ресурси (сервітут та ін.); 4) перелік підстав виникнення, зміни та припинення права власності та

користування природними ресурсами; 5) організаційну систему державного управління у сфері використання природних ресурсів, функції управління; 6) систему економічного регулювання у галузі природокористування (загальні положення щодо обчислення і сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів за користування природними ресурсами; заходи забезпечення державної підтримки діяльності, здійснюваної у сфері природокористування і т.п.); 7) положення щодо юридичної відповідальності за порушення природоресурсного законодавства;

в Особливій частині (у формі консолідації, на основі чинного поресурсного законодавства України) – загальні правові засади використання і відтворення окремих природних ресурсів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані: у подальших наукових дослідженнях; при підготовці нових та внесенні змін до чинних актів природоресурсного та екологічного законодавства, а також у практиці реалізації такого законодавства; при підготовці науково-практичних видань, підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій для науковців, юристів-практиків, викладачів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти юридичних спеціальностей.

Положення дисертації використовуються у науково-дослідній роботі та навчальному процесі при викладанні навчальних дисциплін «Проблеми природоресурсного права», «Екологічне право», «Проблеми екологічного права», «Земельне право» студентам спеціальності «Право» та «Геодезія і землеустрій» Національного університету біоресурсів і природокористування України, навчальних дисциплін «Екологічне право», «Земельне право», «Проблеми земельного та екологічного права» студентам спеціальності «Право» Київського національного університету імені Тараса Шевченка, навчальних дисциплін «Екологічне право», «Земельне право» студентам спеціальності «Право» Національного авіаційного університету.

Положення та висновки дисертації використовуються у роботі Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики та природокористування, пов'язаної з підготовкою проєктів законодавчих актів, напрацюванням законодавчих ініціатив з питань сталого природокористування, екологічно збалансованого і раціонального використання природних ресурсів.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дисертаційної роботи отримані здобувачем особисто на основі аналізу вітчизняних, міжнародних та європейських наукових та нормативно-правових джерел і практики застосування законодавства. Внесок здобувача у публікації, опубліковані у співавторстві, відзначено у списку праць, опублікованих за темою дисертації.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження були апробовані на конференціях, круглих столах, зібраннях і конгресі, у тому числі: міжнародній науковій конференції «Біоресурси планети і біобезпека навколишнього середовища: проблеми і перспективи» (Київ, 2013); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки» (Київ, 2013); круглому столі «Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин» (Харків, 2014); міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країнах» (Запоріжжя, 2014); всеукраїнській науково-практичній конференції «Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства» (Вінниця, 2015); всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права» (Київ, 2015); всеукраїнському науково-практичному круглому столі «Екологічне право України: система та межі правового регулювання» (Дніпропетровськ, 2015); круглому столі «Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи» (Харків, 2015); круглому столі «Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади» (Харків, 2015); круглому столі «Конституційні засади аграрного, земельного та

екологічного права: 20 років розвитку» (Київ, 2016); першому зібранні фахівців споріднених кафедр аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права (Одеса, 2016); всеукраїнському науково-практичному круглому столі «Актуальні проблеми конвергенції екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (Дніпро, 2016); міжнародній науково-практичній конференції «Еволюція правового регулювання земельних, аграрних та екологічних відносин» (Львів, 2016); міжнародній науковій конференції «Innovative research of legal regulation of public administration» (Lublin, Poland, 2017); міжнародному конгресі «Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції» (Одеса, 2017); міжнародній науково-практичній конференції «Правові засади ведення органічного землеробства» (Харків, 2017); всеукраїнській науково-практичній конференції «Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України» (Івано-Франківськ, 2017); круглому столі «Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права» (Київ, 2017); круглому столі «Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції» (Харків, 2017); всеукраїнській науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права у сучасних умовах» (Харків, 2018); міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть» (Київ, 2018); міжнародній науково-практичній конференції «Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя» (Київ, 2018); міжнародній науково-практичній конференції «Економіка, освіта, технології в контексті глобальних трансформаційних імперативів розвитку» (Черкаси, 2019); четвертому зібранні фахівців споріднених кафедр «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах» (Одеса, 2019); всеукраїнській науково-практичній конференції «Особливості правового регулювання екологічних,

земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації» (Івано-Франківськ, 2019).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації знайшли відображення у 55 наукових працях, з яких одноосібна монографія, 6 статей у наукових фахових виданнях України, 15 статей у наукових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних, 2 статті у наукових виданнях інших держав, включених до міжнародної наукометричної бази даних Web of Science, 6 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав та 25 тез наукових доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій, вступу, чотирьох розділів, що включають 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 415 сторінок. Список використаних джерел налічує 656 найменувань.

Розділ 1.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА

1.1 Концепції та принципи розвитку взаємовідносин людини і природи як базис формування предмета природоресурсного права

У другій половині XX ст. вплив людини на природу сягнув таких масштабів, що постало питання про перспективу збереження людства на планеті у зв'язку з наростаючою екологічною катастрофою. Саме у цей час у працях світової наукової спільноті з'являються дослідження моделей розвитку взаємовідносин людини і природи. Крім того, усунення глобальних екологічних загроз вимагало консолідації дій усього світового співтовариства з підготовки міжнародних правових актів, спрямованих на забезпечення сприятливого навколишнього середовища при наростаючих темпах експлуатації природних ресурсів, посиленні техногенного впливу на навколишнє середовище. І тільки дослідивши концепції та принципи розвитку взаємовідносин людини і природи, можна правильно обрати найбільш ефективний механізм такої взаємодії, що забезпечить стійке й збалансоване використання природних ресурсів.

Взаємодія людини і природи – це об'єктивно існуюче явище. Природа виникла раніше, ніж людина, яка є породженням природи. Природа розвивається за об'єктивними законами, тоді як людина функціонує на основі законів соціального розвитку. Вона є безпосередньо природною істотою, вона і підкоряється біологічним законам, являє собою вінець розвитку природи, оскільки належить до вищого біологічного виду. Але разом із тим людина виступає і природною істотою, а тому суспільство розглядається як організовані людські соціальні організми.

Процес взаємодії людини і природи здійснюється на основі певних закономірностей. Так, людина не може існувати без природи, оскільки природні

блага забезпечують її життєдіяльність. У свою чергу, й природа потребує діяльності людини. Ці процеси відбуваються як природним шляхом, так і за допомогою штучних заходів з активною діяльністю людини, при якій виникають певні суспільні відносини, що регулюються правовими приписами [16, с. 8]. Однак при втручанні людини у природні процеси вона повинна максимально враховувати закони розвитку як окремих природних ресурсів, так і в цілому закони функціонування довкілля.

Ставлення людини до природи передусім обумовлюється типом екологічної свідомості та рівнем її розвитку. Екологічна свідомість – це сукупність екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею [179, с. 11]. Російські вчені С.Д. Дерябо і В.А. Ясвін, розглядаючи типологію екологічної свідомості, зазначали, що людство пройшло довгий шлях розвитку своїх відносин з природою, і на кожному етапі складалася особлива, властива саме цьому етапу екологічна свідомість [179, с. 6]. Науковці в еволюції системи «людина – природа» виокремлюють такі типи екологічної свідомості: синкретичний (архаїчний), антропоцентричний, біоцентричний, екоцентричний.

Синкретичний тип екологічної свідомості формувався тоді, коли в людській свідомості та самосвідомості ще не існувало протиставлення людини світу природи. Людина не виділяла себе з навколишнього світу і, звісно, не ставилася до природи як об'єкта перетворення відповідно до власних потреб та цілей [385, с. 202].

Протягом багатьох століть домінуючим світоглядом людства на навколишній світ і на його місце у цьому світі був антропоцентризм, концепція, за якою у центрі уваги знаходиться людина та її потреби. Тільки людина має цінність, а отже, вона має моральний обов'язок тільки перед людьми. Людина протиставлялася всім іншим істотам на землі і вважалася, само собою зрозумілим, що всі інші істоти не мають самостійної цінності [385, с. 202]. Антропоцентризм, як домінуюча установка у сприйнятті природи, виявлявся в

ігноруванні потреб інших живих істот та залежно від можливостей природи задовольняти людські потреби.

Згодом антропоцентризм став розглядатися як згубна для природи, негативна форма світогляду. За словами М.В. Гусєва, антропоцентризм представляє один із різновидів дискримінаційних поглядів, що не відповідає вимогам істинної етики. Антропоцентризм орієнтує суспільство на максимальне споживацтво; людина розглядає природне середовище, природні ресурси як невичерпне джерело матеріальних благ [123, с. 3]. Як зазначає Ю.А. Краснова, антропоцентричний підхід, згідно з яким основною цінністю визнається людина, не виправдовує себе [336, с. 158]. Дійсно, антропоцентризм показав себе неспроможним і як філософія, і як науковий підхід до визначення статусу людини у природному середовищі, і як практичне керівництво до дії, що виправдовує будь-які вчинки людини щодо інших живих форм.

Розвиток технології, розкрадання природних багатств, забруднення навколишнього середовища привело до необхідності пошуку нових світоглядних орієнтирів, які б не протиставляли людину природі. Підкреслюючи необхідність пошуку прийняттого балансу у відносинах між суспільством і природою, М.В. Гусєв виступив з парадигмою біоцентризму, одне з найважливіших положень якого полягає у тому, що потреби людини повинні бути задоволені лише настільки, наскільки вони не зачіпають різноманіття життя на Землі, що забезпечує динамічну рівновагу біосфери, до якої генетично адаптована людина [123, с. 3].

М.В. Гусєв стверджував, що біоцентризм є найбільш етичною філософською концепцією, концепція «все для людини» втрачає силу. Біоцентризм, на думку вченого, передбачає, що не один вид або кілька видів, а все живе має право на існування, що саме біос, а не просто людина має бути у центрі уваги. Права біоса повинні бути захищені у законодавчих документах [123, с. 5]. Сутність біоцентричної свідомості вчені розкривають у таких світоглядних принципах: найвищу цінність має природа, людина має

підкоритися їй, уся діяльність людини оцінюється лише з точки зору корисності для довкілля; ієрархічна картина світу має такий вигляд: на вершині піраміди – природа, а в її основі – людина, що спрямовує свій потенціал на службу природі; метою взаємодії з природою є збереження її в усьому розмаїтті форм і видів, у тому числі й тих, що шкодять як людству загалом, так і окремій людині; розвиток природи – це процес, якому має бути підпорядкований розвиток людства [179, с. 28]. Саме біоцентричний тип екологічної свідомості до розуміння ролі і місця людини у природі мав допомогти правильно вирішити й проблеми екологічного характеру.

Ідеї екоцентризму були розвинені й обґрунтовані В.І. Вернадським. Вчений уперше заговорив про біосферу як єдину систему «людина – природа», що формується під впливом людського розуму та свідомих дій суспільства [73]. Концепція екоцентризму характеризується тим, що у відносинах людини і природи наголос робиться на гармонії, взаємозв'язку, взаємодії та взаєморозвитку. Найвищою цінністю є гармонійний розвиток людини й природи. Людина – не власник природи, а один із членів природної спільноти. Соціум не протистоїть світові природи, вони є елементами єдиної системи. Мета взаємодії з природою – максимальне задоволення як потреб людини, так і всієї природної спільноти. Людині нема звідки брати засобів для існування, крім як із навколишнього середовища. Але вона повинна не тільки брати, а й давати. Вплив на природу замінюється взаємодією з нею. Розвиток природи та людства – це процес взаємовигідної єдності [179, с. 31].

Екоцентричний світогляд – це філософська концепція про взаємозв'язок суспільства і природи, про місце людини в природі, для якої характерно наділення суспільства і природи властивостями партнерів у взаємодії, у результаті чого вони визнаються самоцінними, а взаємини між ними будуються на принципах паритетності, помірного прагматизму і поширення на ставлення до природи етико-моральних правил і норм [150, с. 124]. І саме у світогляді екоцентризму сформувалася сучасна концепція «сталого розвитку» людини і

природи.

Основи концепції «сталого розвитку» заклали наукові роботи з проблем розвитку взаємодії людини і природи, що розроблялися за підтримки міжнародної неурядової організації Римського клубу, заснованого у 1968 р., основними цілями функціонування якого є: виявлення найбільш важливих проблем, що визначатимуть майбутнє людства на основі комплексного та перспективного аналізу; оцінка альтернативних сценаріїв майбутнього; розробка практичних рішень виявлених проблем; стимулювання суспільної дискусії; ефективні заходи для поліпшення перспектив на майбутнє [513, с. 126].

На початку 70-х рр. XX ст. за пропозицією Римського клубу фахівцем у галузі теорії управління, професором Массачусетського технологічного інституту Дж. Форрестером була опублікована книга «Світова динаміка» (1971 р.) [579], в якій викладено одну з перших наукових моделей розвитку взаємовідносин суспільства і природи: подальший розвиток людства на фізично обмеженій планеті Земля призведе до екологічної катастрофи у 20-х рр. XXI століття.

Наступні дослідження, проведені під керівництвом учня Дж. Форрестера Д. Медоузом, викладені у книзі «Межі росту» (The Limits to Growth) (1972 р.) [513]. Модель розвитку взаємовідносин суспільства і природи Д. Медоуза («World 3») продовжувала основні ідеї свого попередника, була заснована на результатах дослідження довгострокових наслідків глобальної тенденції зростання населення, промислового і сільськогосподарського виробництва, споживання природних ресурсів та забруднення довкілля.

Модель «World 3» Д. Медоуза фактично заклала основи сучасної концепції «сталого розвитку». Вона висунула дві принципові тези: 1) якщо існуючі світові тенденції зростання населення, обсягів виробництва, виснаження ресурсів та забруднення довкілля залишаться незмінними, то протягом наступних років, приблизно у середині XXI ст., буде досягнута

фізична межа зростання на планеті Земля з подальшим різким та неконтрольованим зменшенням населення та економічним занепадом і деградацією екологічних систем; 2) існує можливість змінити ці тенденції фізичного зростання і перейти до стану економічної, соціальної та екологічної стабільності, що буде «стало розвиватися» й надалі у майбутньому: вони полягають у зміні свідомості людей, засвоєнням ними системного мислення [513, с. 127].

У науковому дослідженні Д. Медоуза було проведено порівняння двох категорій «зростання» (growth) та «розвиток» (development). Так, під зростанням вчений розуміє збільшення обсягів шляхом тієї чи іншої переробки сировини, тоді як розвиток визначає передусім як розширення та реалізацію потенційних можливостей. Якщо зростання передбачає збільшення за кількісними параметрами, то розвиток робить наголос на покращенні або зміні якості. У зв'язку із цим суспільство повинно адаптуватися до такої парадигми розвитку, як «сталий розвиток» [513, с. 129].

Концепція «меж зростання» отримала остаточне оформлення наприкінці 2004 р. в оновленому дослідженні Д. Медоуза «Межі зростання. 30 років потому» (Limits to Growth. The 30-Year Update), що базувалося на останніх даних вченого про тенденції розвитку людської цивілізації на планеті, удосконаленій моделі й новітній методології системної динаміки. Д. Медоуз дійшов висновку, що взаємовідносини суспільства і природи мають ґрунтуватися на глобальному партнерстві: «Світ ніколи не зможе зменшити екологічне навантаження до сталого рівня, якщо в основі цього не буде глобального партнерства. Не уникнути катастрофи, якщо люди не навчатимуться ставитися до себе та до інших як до частинок єдиної інтегрованої глобальної системи. Співчуття слід виявляти завжди, воно необхідно тут і зараз, у будь-якому місці та будь-який час, у тому числі й у далекому майбутньому. Людство повинно прагнути того, щоб залишити майбутнім поколінням живу планету» [393, с. 303].

Відігравши роль каталізатора у дослідженні глобальних екологічних проблем сучасності, концепція «меж зростання» поступилася місцем стратегії «сталого розвитку». Людство усвідомило необхідність формування підґрунтя для забезпечення подальшого розвитку, зважаючи на обмеженість запасів природних ресурсів та шкідливість впливу суспільства на природу [158, с. 113]. Усвідомлення важливості цього завдання привело до формування окремої концепції і формування теорії сталого розвитку.

Ще у 1987 р. під керівництвом директора Інституту всесвітнього спостереження Лестера Р. Брауна була розроблена концепція «сталого розвитку» (sustainable development) [49] – розвитку, що задовольняє сучасні потреби людства, водночас не руйнуючи можливості задовольняти свої потреби для майбутніх поколінь. Основним викликом третього тисячоліття, як стверджує Лестер Р. Браун, має стати трансформація економічної, екологічної, соціальної і духовної сфери суспільної діяльності, зміна соціальної та економічної систем таким чином, щоб вона не руйнувала природних екологічних систем, що є основою розвитку [49, с. 7].

Модель «сталого розвитку» взаємовідносин суспільства і природи нині є загальновизнаною стратегією. «Сталий розвиток» визначається як поліпшення якості життя людей у межах збалансованих екологічних систем. При цьому навколишнє природне середовище розглядається не як джерело ресурсів, а як фундамент життя [49, с. 7]. Перехід на стратегію «сталого розвитку» означає поступове забезпечення цілеспрямованої самоорганізації суспільства в економічній, соціальній та екологічній сферах, тобто суспільний розвиток повинен характеризуватися економічною ефективністю, екологічною безпекою та соціальною справедливістю.

Усунення екологічних загроз вимагало консолідації дій усього світового співтовариства, розробки й прийняття міжнародних правових актів, спрямованих на забезпечення сприятливого навколишнього середовища при наростаючих темпах експлуатації природних ресурсів, посиленні техногенного

впливу на довкілля. Принципи «сталого розвитку», на яких повинні базуватися відносини суспільства і природи, вперше були сформульовані у 1987 р. в Концепції сталого розвитку. Відповідно до Концепції сталий розвиток (sustainable development) – це розвиток, що задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Як основоположний принцип взаємозв'язку людини і природи «сталий розвиток» отримав ґрунтовне закріплення у документах Міжнародної конференції по навколишньому середовищу і розвитку, що відбулася в Ріо-де-Жанейро у 1992 р., на якій прийнято історичне рішення про зміну курсу світового розвитку, обумовлене катастрофічною екологічною ситуацією. На Конференції була прийнята Світова програма дій «Порядок денний на ХХІ ст.», що визначила основні засади концепції сталого розвитку, принципи якої («Цілі розвитку тисячоліття») затверджені на Саміті Тисячоліття ООН у 2000 р. і висвітлені у Декларації Тисячоліття ООН.

У 2015 р. держави-члени ООН одноголосно прийняли новий Порядок денний – сміливу глобальну програму із забезпечення сталого майбутнього до 2030 року. На заміну Цілям розвитку тисячоліття розроблено нові 17 принципів сталого розвитку («Цілі сталого розвитку») щодо забезпечення збалансованості всіх трьох компонентів: економічного, соціального та екологічного. У Порядку денному ООН оголошено про готовність зберегти планету від деградації, насамперед за допомогою впровадження раціональних моделей споживання і виробництва, раціонального використання природних ресурсів та вжиття невідкладних заходів у боротьбі з екологічною кризою. Серед принципів сталого розвитку визначено: відновлення екосистем; забезпечення збереження і раціонального використання природних ресурсів, стійких моделей їх споживання; зупинення процесу втрати біорізноманіття тощо.

У грудні 2014 р. ООН було прийнято програму розвитку «зеленої» економіки «ЕaP GREEN» («Екологізація економіки країн Східного партнерства

Європейського Союзу») – це велика регіональна програма, що реалізовує UNECE (Європейська економічна комісія ООН), OECD (Організація економічного співробітництва та розвитку), UNEP (Програми ООН з навколишнього середовища) та UNIDO (Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку), спрямована на сприяння шести країн Східного партнерства Європейського Союзу: Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Грузії, Республіці Молдова і Україні до переходу на «зелену» економіку. Метою програми є перехід країн Східного партнерства на «зелену» модель розвитку та ведення бізнесу шляхом розмежування економічного зростання та деградації навколишнього середовища і виснаження ресурсів, зокрема: інтеграції сталого споживання та виробництва в національні плани розвитку, законодавство та нормативну базу з метою створення надійної правової основи для розробки політики «зеленого» зростання відповідно до підходів Європейського Союзу; заохочення використання стратегічної екологічної оцінки навколишнього середовища і оцінки впливу на навколишнє середовище як важливих інструментів планування економічного розвитку на принципах екологічної стійкості; забезпечення переходу на «зелену» модель розвитку і ведення бізнесу шляхом адаптації та демонстрації переваг застосування практики і методів сталого споживання та виробництва в окремих секторах економіки.

У документах ООН, зокрема UNEP (Програми ООН з навколишнього середовища), UNDESA (Департаменту ООН з економічних і соціальних питань), UNCTAD (Конференції ООН з торгівлі та розвитку), UNCSD (Конференції ООН зі сталого розвитку), поряд зі стратегією сталого розвитку розкривається й концепція «зеленої» економіки, її основоположні принципи, переваги, ризики та узагальнюється міжнародний досвід у цій сфері.

Дослідженню визначень «зеленої» економіки у міжнародних актах ООН приділяли увагу вчені-економісти [593]. Так, в офіційних документах UNEP зазначається, що «зеленою» є така економіка, що приводить до підвищення добробуту людей та зміцнення соціальної справедливості при одночасному

істотному зниженні ризиків для навколишнього середовища та дефіциту екологічних ресурсів. При цьому наголошується на ефективному використанні природних ресурсів з урахуванням наявних соціальних факторів. У «зеленій» економіці, на переконання UNEP, зростання доходів і зайнятості мають забезпечуватись державними та приватними інвестиціями, що зумовлюють зменшення забруднення навколишнього середовища, підвищення ефективності використання ресурсів, запобігають втраті біорізноманіття, а також сприяють розширенню екосистемних послуг.

Схожим є визначення «зеленої» економіки UNDESA – це економіка, що приводить до поліпшення добробуту людини і скорочення нерівності, при цьому не піддаючи майбутні покоління значним екологічним ризикам та екологічному дефіциту. Вона прагне принести довгострокові соціальні вигоди для короткострокових заходів, спрямованих на пом'якшення екологічних ризиків. «Зелена» економіка є сприятливою компонентою загальної мети сталого розвитку [593, с. 55].

У наведених визначеннях йдеться про мінімізацію впливу на навколишнє природне середовище, соціальну справедливість, забезпечення високого рівня добробуту. «Зелену» економіку слід тлумачити, орієнтуючись насамперед на ознаку забезпечення економічного і соціального прогресу на засадах екологоорієнтованої діяльності. Тобто, «зелену» економіку треба розглядати як шлях до сталого розвитку. При цьому мета «зеленої» економіки – формування дієвого середовища для економічного і соціального прогресу, що базується на мінімізації негативного впливу на довкілля та ефективному використанні природних ресурсів при збереженні гідного рівня життя населення.

У міжнародних документах (Декларація Конференції ООН з проблем навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р.), Доповідь конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), Хартія Землі (Гаага, 2000 р.), Йоганнесбурзька декларація сталого розвитку (Йоганнесбург, 4 вересня 2002 р.) та інші) ООН визначено і принципи сталого розвитку та

«зеленої» економіки, серед яких:

- справедливий розподіл багатства (досягнення соціальної та економічної справедливості, справедливого розподілу світових природних ресурсів);
- економічна рівність і справедливість (надання фінансової й технологічної допомоги менш розвиненим країнам з метою мінімізації економічного розриву та підтримки екологічної стійкості);
- рівність між поколіннями (управління екологічними ресурсами та екосистемами таким чином, щоб відновити й зберегти цінність природних багатств для майбутніх поколінь);
- попереджувальний підхід (завчасне виявлення екологічного ризику);
- право на розвиток (існування людини в гармонії з навколишнім природним середовищем має основоположне значення для досягнення сталого розвитку);
- урахування зовнішніх факторів (ринкові ціни повинні відображати реальні соціальні та екологічні витрати і вигоди);
- міжнародне співробітництво;
- міжнародна відповідальність;
- поінформованість, участь та відповідальність (вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища, участь у процесах прийняття екологічних рішень, відповідальність за прийняті цих рішень);
- стале виробництво і споживання природних ресурсів;
- стратегічне, скоординоване і комплексне планування (забезпечить прискорення досягнення соціально-економічної та екологічної стійкості);
- обґрунтований перехід традиційної економіки у «зелену», до сталого розвитку;
- переоцінка добробуту (благополуччя людини та якість її життя, стан навколишнього природного середовища мають стати головними цілями розвитку, які повинні отримати адекватні індикатори оцінювання);
- гендерна рівність (забезпечення рівності статей, жінки відіграють

надзвичайно важливу роль у здійсненні змін у сфері природокористування й розвитку);

– збереження біорізноманіття та запобігання забрудненню навколишнього середовища – невід’ємна частина добробуту людини, а також управління, орієнтованого на захист стійкості екосистем з метою запобігання їх незворотному пошкодженню.

Вчені-економісти виділяють чотири напрями, за допомогою яких формування «зеленої» економіки і пов’язані з цим структурні реформи можуть стати основою економічного розвитку:

1) перехід до «зеленої» економіки здатний збільшувати «вхідні» ресурси економіки (input effects) внаслідок підвищення продуктивності й ефективності використання ресурсів;

2) становлення «зеленої» економіки супроводжується позитивними структурними змінами (efficiency effect) під впливом значних інвестицій у системоутворюючі сектори, спрямованих на підвищення енергоефективності, перехід до альтернативних джерел енергії тощо;

3) розвиток «зеленої» інфраструктури забезпечить активізацію економічного розвитку і з боку пропозиції, і з боку попиту, одночасно розширюючи зайнятість і сприяючи зниженню безробіття (stimulus effects);

4) перехід до «зеленої» економіки об’єктивно стимулює інноваційну активність (innovation effects), яка має підтримуватись сприятливим конкурентним середовищем та дієвими інструментами регулювання[593, с. 60].

Концепція «зеленої» економіки має розвивати концепцію сталого розвитку та являти собою засіб її практичної реалізації. «Зелений» розвиток може бути забезпечений лише за умови інтеграції екологічної та економічної політики таким чином, щоб суспільний прогрес, економічне зростання і підвищення якості життя населення відбувались на тлі скорочення загроз навколишньому природному середовищу.

На виконання Порядку денного ООН практично в усіх країнах світу

розроблені стратегії, програми, плани переходу до сталого розвитку. Сталий розвиток стає вектором, основним напрямом як міжнародно-правового, так і національного регулювання у всіх сферах життєдіяльності людини [363, с. 138]. В Україні прийнято низку нормативно-правових актів щодо забезпечення реалізації принципів сталого розвитку і «зеленої» економіки у сфері природокористування, зокрема: Концепцію національної екологічної політики України на період до 2020 р., схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. № 880-р, і Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р., Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р., якими передбачено досягнення таких цілей: підвищення рівня суспільної екологічної свідомості; поліпшення екологічної ситуації та рівня екологічної безпеки; досягнення безпечного для здоров'я людини стану довкілля; інтеграція екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління; припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі; забезпечення екологічно збалансованого природокористування; удосконалення регіональної екологічної політики.

Стратегічні пріоритети нашої держави у цій сфері зафіксовані і в Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015) [493], Енергетичній стратегії України на період до 2035 р. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 605-р) та інших нормативних актах. Так, метою Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» визначено впровадження в нашої країні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі, зокрема й через забезпечення стійкого зростання економіки екологічно невиснажливим способом.

Основним мотивом розробки концепції сталого розвитку був пошук шляхів, тактики і стратегії поведінки світової спільноти щодо подолання

наслідків екологічної кризи. Однак задля усунення негативних проявів екологічної кризи у використанні природних ресурсів цього виявилось недостатньо. Постала необхідність у перегляді існуючої системи природокористування, яка б ґрунтувалась на досягненні компромісу між економічними, екологічними та соціальними потребами суспільства і базувалась на принципах сталості. У зв'язку з цим нині важливого значення набуває встановлення належного рівня правового забезпечення принципів раціонального і комплексного використання природних ресурсів, екосистемного підходу у природокористуванні як передумови запровадження міжнародних засад концепції сталого розвитку у сфері екологічно збалансованого використання й відтворення природних ресурсів [162, с. 52].

Принцип раціонального використання природних ресурсів є одним із фундаментальних принципів природокористування. Термін «раціональне використання природних ресурсів» досить часто вживається у нормативно-правових актах. Однак, незважаючи на активне залучення аналізованого терміна у правове регулювання, до сих пір відсутні юридичні критерії, що дозволяють відносити використання природних ресурсів до раціонального.

У законодавстві України правовий зміст раціонального використання природних ресурсів не розкривається. Наприклад, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., поресурсні кодекси та інші нормативно-правові акти лише констатують, що раціональне використання природних ресурсів віднесено до основних принципів природокористування як необхідна умова сталого розвитку, основне завдання державного регулювання та управління у сфері використання природних ресурсів, обов'язок власників і користувачів природних ресурсів тощо.

Так, у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» принцип раціонального використання природних ресурсів розглядається як невід'ємна умова сталого економічного й соціального розвитку [490]. Цей закон є стрижневим в усьому екологічному законодавстві

України і має фундаментальний характер. Разом з іншими актами екологічного законодавства сформовано правове поле раціонального використання природних ресурсів. Відповідно до постанови Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 р. № 188/98–ВР раціональне використання природних ресурсів визначається через: формування збалансованої системи природокористування, екологізації технологій, збереження біологічного і ландшафтного різноманіття тощо [488]. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 р., затверджені Законом України від 28 лютого 2019 р., розглядають раціональне використання природних ресурсів у контексті сталого соціально-економічного розвитку, коли одночасно задовольняються зростаючі матеріальні і духовні потреби населення, забезпечується раціональне та екологічно безпечне господарювання і високоефективне збалансоване використання природних ресурсів.

Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. серед принципів земельного законодавства закріплює принцип забезпечення раціонального використання та охорони земель (ст. 5) [227]. Відповідно до ст. 2 Водного кодексу України від 6 червня 1995 р. завданням водного законодавства є регулювання правових відносин з метою забезпечення збереження, науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки [79]. Згідно з Лісовим кодексом України від 21 січня 1994 р. основним завданням державного регулювання та управління у сфері лісових відносин є забезпечення ефективної охорони, належного захисту, раціонального використання та відтворення лісів (ст. 25) [369]. Стаття 24 Кодексу України про надра від 27 липня 1994 р. закріплює обов'язок користувачів надр забезпечувати раціональне, комплексне використання та охорону надр [297]. Подібні положення існують також у фауністичному, флористичному, атмосфероохоронному законодавстві України. Таким чином,

відсутність у законодавстві України визначення поняття «раціональне використання природних ресурсів» призвело до його використання у різних інтерпретаціях.

В юридичній науці поняття «раціональне використання природних ресурсів» трактується також неоднаково. Слід виділити кілька основних наукових поглядів на досліджувану категорію. Деякі вчені під раціональним використанням природних ресурсів розуміють досягнення необхідного соціально-економічного ефекту у здійсненні цілей природокористування з одночасним дотриманням екологічних вимог, що забезпечують економічне зростання і сталий розвиток суспільства [109, с. 40–44; 260, с. 147–157; 604, с. 471]. Так, Ю.С. Шемшученко визначає раціональне використання природних ресурсів як використання природних ресурсів в обсягах і способами, які забезпечують сталий економічний розвиток, що не призводить до порушення відновлювальних властивостей природи й погіршення екологічних умов навколишнього природного середовища [607, с. 471].

Інші пов'язують аналізований термін з: мінімальним, економним використанням або споживанням природних ресурсів [286, с. 27–31; 447; 448, с. 29–34]; таким використанням, коли зберігається стійкість екологічних систем або забезпечується їх невичерпність [53, с. 122–125; 325, с. 73–79; 390]; максимально повним і комплексним добуванням природного ресурсу [247, с. 48–50]. І.Б. Калінін раціональність у використанні природних ресурсів розглядає як досягнення найбільш повного вилучення природного ресурсу, запобігання погіршення його якості, зниження втрат ресурсу при його видобутку [246, с. 54].

Науковці, застосовуючи термін «раціональне використання природних ресурсів» говорять і про таке використання природних ресурсів, що не наносить шкоди навколишньому природному середовищу з одночасним його поліпшенням і забезпеченням охорони [260, с. 147–157]. І.І. Каракаш розглядає раціональне природокористування як максимально ефективне використання

природних ресурсів у процесі виробничо-господарських та інших видів діяльності з дотриманням закономірностей функціонування екологічно взаємозалежних природних систем за умови постійного поліпшення і забезпечення охорони навколишнього середовища [260, с. 150].

А.М. Мірошніченко зазначає, що раціональне використання природних ресурсів передбачає встановлення у конкретній ситуації балансу різних інтересів та пріоритетів (насамперед екологічних, економічних та ін.) [403, с. 37]. Принцип раціонального використання природних ресурсів являє собою економічно необхідне й екологічно обґрунтоване природокористування, при якому одночасно враховуються економічні й екологічні інтереси людини і суспільства [260, с. 152].

При цьому науковці звертають увагу на те, що слід відмежовувати поняття «раціональність» і «ефективність» використання природних ресурсів [466, с. 16]. Раціональність та ефективність використання природних ресурсів взаємопов'язані, однак не тотожні поняття. Раціональність у використанні природних ресурсів пов'язують з дотриманням еколого-правових приписів. Ефективність виражається в отриманні найвищих економічних показників при використанні природних ресурсів із щонайменшими затратами.

Відчутний діапазон різних поглядів на зміст «раціонального використання природних ресурсів» обґрунтовується тим, що вчені намагаються вивести одне загальне визначення «раціональності» для всіх природних ресурсів, у той час як раціональне використання різних видів природних ресурсів буде мати істотні відмінності [172, с. 87]. Більше того, специфічні особливості «раціональності» використання природного ресурсу залежать не тільки від його виду, а й від мети такого використання.

Наведені приклади застосування досліджуваної категорії у науці і законодавстві дають підставу говорити про те, що до сих пір не вироблено чіткі юридичні критерії, що відрізняють раціональне використання природних ресурсів від такого користування природою, яке начебто і не призводить до

порушення законодавства й деградації природних ресурсів, але водночас характеризується неоптимальною ефективністю. При цьому слід враховувати, що поняття «раціональне використання природних ресурсів», за словами Т.В. Петрової, є «багатоплановим і мінливим залежно від характеру правовідносин, у рамках яких виникає потреба в його використанні» [452, с. 30]. Вказана обставина наводить на думку про те, що для різних сфер природокористування зміст раціонального використання природних ресурсів неоднаковий, оскільки включає різні ознаки і характеристики.

У ДСТУ 3051-95 «Ресурсозбереження. Основні положення» під раціональним використанням ресурсів розуміється досягнення максимальної ефективності їх використання у господарстві на сучасному рівні розвитку техніки і технологій з одночасним зниженням негативного впливу на навколишнє середовище. ГОСТ 26640-85 «Земля. Терміни та визначення» дає визначення раціонального використання земельних ресурсів як забезпечення всіма землекористувачами у процесі виробництва максимального ефекту у здійсненні цілей землекористування з урахуванням охорони земель та оптимальної взаємодії з природними факторами. Натомість науковці ставляться критично до наведених визначень, вказуючи на його недосконалість через появу якісно нових елементів змісту використання природних ресурсів, зокрема екологічних факторів [466, с. 6]. У сучасних умовах раціональність використання природних ресурсів вже не можна пов'язувати лише з досягненням економічного ефекту.

Наведені дефініції складаються з двох ознак: досягнення максимальної ефективності їх використання в господарстві на сучасному рівні розвитку техніки і технологій; одночасне зниження негативного впливу на навколишнє середовище. При цьому йдеться про максимальну ефективність аж ніяк не у вузько економічному плані, а в значенні оптимального балансу приватних і публічних інтересів при використанні природного ресурсу. Раціональне використання природних ресурсів має здійснюватися способом, який приводить

до поступового зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище, або обсяг негативного впливу має бути таким, при якому навколишнє природне середовище може його самостійно переробити у силу своєї асиміляційної здатності. Нині раціональне використання природних ресурсів слід розглядати як екологічно обґрунтоване та економічне ефективне їх використання, що характеризується дотриманням закономірностей функціонування екологічно взаємозалежних природних систем і балансом приватних та публічних інтересів.

У законодавстві вимоги комплексного природокористування конкретизуються з урахуванням особливостей кожного природного ресурсу. Особливого значення набуває комплексність у правовому забезпеченні всіх екологічних заходів щодо відтворення природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища в цілому, збереження цілісності природних об'єктів і комплексів, забезпечення просторової та видової біорізноманітності.

Комплексність науковцями розглядається як: необхідність при використанні будь-якого природного ресурсу враховувати всі його екологічні зв'язки з іншими природними ресурсами й навколишнім природним середовищем в цілому [629, с. 38]; здійснення одночасного використання декількох природних ресурсів, розташованих на визначеному територіальному просторі, з урахуванням встановлених екологічних стандартів [260, с. 153].

Принцип комплексності природокористування знайшов свій розвиток у концепції екосистемного підходу до використання природних ресурсів. Під час розробки механізму правового регулювання з вирішення екологічних проблем у сфері взаємодії людини і природи значна увага має бути приділена принципу екосистемного підходу до використання природних ресурсів, заснованого насамперед на збереженні біологічного різноманіття.

У 1992 р., усвідомлюючи велике значення біологічного різноманіття для еволюції і збереження підтримуючих життя екосистем, підтверджуючи, що

збереження біологічного різноманіття є спільною справою для всього людства, держави прийняли Конвенцію про біологічне різноманіття. У програмах та ініціативах в рамках реалізації Конвенції одне з перших місць належить екосистемному підходу як ключовому заходу щодо забезпечення реальних практичних механізмів збереження біологічного різноманіття, одного з головних чинників сталого розвитку.

Конвенція про біологічне різноманіття від 5 червня 1992 р. є першим міжнародним договором, у якому прийнято цілісний, що ґрунтується на керівних принципах функціонування екосистем, підхід до збереження і сталого використання біологічного різноманіття. У Декларації конференції ООН по навколишньому середовищу і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) держави також визнали екосистемний підхід в якості основи сталого розвитку. У преамбулі до Порядку денного на XXI ст. підкреслюється, що триваюче погіршення стану екосистем є однією з найважливіших проблем, з якими стикається людство. Надалі, на 2-й нараді Конференції сторін, що входять до Конвенції про біологічне різноманіття (1995 р.), було визначено, що саме за допомогою екосистемного підходу можна буде гарантувати досягнення трьох цілей, а саме: стале використання, справедливий і рівний розподіл усіх благ від використання природних ресурсів та їх збереження.

Після 2-ї наради Конференції сторін Конвенції про біологічне різноманіття питання застосування екосистемного підходу обговорювалися неодноразово, і насамперед на засіданнях Допоміжного органу Конвенції про біологічне різноманіття з наукових, технічних та технологічних консультацій (SBSTTA). Але найбільш повно особливості такого підходу були визначені у 2000 році. Екосистемний підхід як один із головних чинників сталого розвитку у використанні природних ресурсів був офіційно прийнятий на 5-й Конференції сторін Конвенції про біологічне різноманіття, що відбулася у 2000 році. За результатами роботи Конференції прийнято Рішення V/6, яке і розкрило зміст цього принципу. Було закріплено, що екосистемний підхід є стратегією

комплексного управління земельними, водними і живими ресурсами, яка забезпечує їх збереження і стає використання на справедливій основі.

Екосистемний підхід – це засіб, що дає змогу розглядати взаємозв'язки усередині екосистем з іншими системами і людьми, для яких екосистеми є місцем проживання й засобом для існування. Він припускає перехід від однобокого розгляду ринково цінних видів – наприклад, підходу до лісів виключно як джерела деревини – до багатобічного погляду, роботи у різних просторово-часових масштабах, використання всіх наявних знань і залучення відповідних заінтересованих сторін [442, с. 42]. Цей підхід покликаний забезпечити довгострокову стійкість біологічної різноманітності та істотний розвиток сьогоденного розуміння стійкого природокористування.

Рішенням V/6 було закріплено 12 принципів екосистемного підходу та 5 вказівок, які у сукупності утворюють інструмент прийняття найрізноманітніших рішень у сфері управління. Так, серед основних принципів і методичних вказівок даного підходу можна виділити наступні. Будь-які рішення приймаються на основі суспільного вибору. Екосистеми мають складну і динамічну природу, процеси, що відбуваються в них, часто нелінійні і їх наслідки можуть проявитися через деякий час. Людина не володіє повною інформацією та не має повного розуміння щодо функціонування екосистем. Необхідно використовувати будь-яку доступну інформацію і залучати всі заінтересовані сторони. Слід використовувати адаптивне управління, основними цілями якого повинні стати збереження структури і функціонування екосистем, вміння управляти процесами, що відбуваються в них. При прийнятті рішень необхідно у тому числі враховувати економічну ситуацію на даній території, вплив на інші екосистеми й розуміти, що зміни неминучі. Рішення повинні бути максимально децентралізованими, довгостроковими, прорахованими у відповідних просторово-часових масштабах незалежно від можливих меж юрисдикції та бути спрямованими на збільшення поділу благ.

Екосистемний підхід пов'язаний з тим, яким чином використання

людиною екосистем зачіпає їх функціонування і продуктивність. При екосистемному підході екосистеми розглядаються комплексно. Нині управління екосистемами пов'язано, як правило, з їх використанням для отримання одного домінуючого екосистемного товару або послуги. При екосистемному підході розглядається весь спектр можливих товарів і послуг та робиться спроба оптимізувати безліч благ, наданих даною екосистемою, а також іншими екосистемами. Мета екосистемного підходу полягає у тому, щоб домогтися ефективного і невиснажливого (сталого) функціонування екосистем [442, с. 44].

При екосистемному підході відбувається переорієнтація кордонів, які традиційно визначають наше управління екосистемами. Екосистемний підхід підкреслює системний підхід, визнаючи, що екосистеми функціонують як цілісні об'єкти і управляти ними необхідно саме як такими, а не їх окремими частинами. Таким чином, при екосистемному підході розгляд екосистем ведеться за рамками традиційних юридично створених кордонів, оскільки екосистеми часто перетинають державні кордони. Екосистемний підхід враховує довготривалі процеси. При цьому приділяється увага процесам в екосистемах на мікрорівні, але вони розглядаються у широкій перспективі, що включає цілі ландшафти в просторі і десятиліття в часі.

Екосистемний підхід включає людей. Поряд з екологічною інформацією приділяється увага соціально-економічній інформації. Саме так людські потреби пов'язуються з біологічною здатністю екосистем задовольняти ці потреби. І хоча при екосистемному підході уважно стежать за процесами в екосистемах та біологічними порогами, все ж є місце для людської модифікації екосистем. Екосистемний підхід призначений для підтримки продуктивного потенціалу екосистем. Він не обмежений тільки виробничими функціями екосистем. Виробництво товарів і послуг як природний результат діяльності здорової екосистеми не розглядається як кінцева мета. У рамках цього підходу управління екосистемами не вважається успішним, якщо при цьому не

зберігається або не збільшується здатність екосистеми створювати бажані блага у майбутньому [442, с. 45].

У 2000 р. ООН було проголошено початок Програми «Оцінка екосистем на порозі тисячоліття» (Millennium Ecosystem Assessment). Метою Програми є оцінка наслідків змін в екосистемах для добробуту людей і наукова характеристика діяльності, необхідної для розширення можливостей збереження екосистем та їх сталого використання. Результати досліджень експертів Програми викладені у спеціалізованих томах і зведених звітах; вони дають оцінку сучасного стану та тенденцій зміни світових екосистем, описуються можливі способи відновлення, збереження і більш стійкого використання екосистем.

На основі Програми ООН «Оцінка екосистем на порозі нового тисячоліття» було визначено низку заходів щодо реалізації екосистемного підходу:

- заходи реагування, спрямовані головним чином на збереження біорізноманіття (створення охоронних територій; охорона видів і заходи з відновлення видів, що знаходяться під загрозою зникнення, збереження генетичного різноманіття *in-situ* і *ex-situ* (всередині і поза екосистеми); відновлення екосистем);

- заходи реагування, спрямовані головним чином на забезпечення сталого використання (стягнення плати за використання біорізноманіття; включення заходів збереження біорізноманіття у практику управління іншими секторами, такими, як сільське господарство, лісове господарство та рибальство);

- комплексні заходи реагування, спрямовані одночасно на збереження і стале використання біорізноманіття (розширення координації взаємодії серед багатосторонніх екологічних угод; обізнаність громадськості, зв'язок і просвітництво; розширення людського та організаційного потенціалу для проведення оцінки впливу екосистемних змін на добробут людей і для вжиття заходів за результатами таких оцінок; посилення інтеграції галузевих заходів

реагування);

– заходи реагування, спрямовані на усунення прямих і непрямих механізмів, що викликають зміни, і на створення стимулюючих умов (стійка інтенсифікація сільського господарства; усунення нестійких структур споживання; уповільнення змін клімату та адаптація до них; коригування збоїв ринкового механізму і врахування зовнішніх екологічних наслідків, які ведуть до деградації екосистем; інтегрування збереження біорізноманіття та планування розвитку; підвищення прозорості й звітності діяльності державних органів та приватного секторів у сфері прийняття рішень, які мають вплив на екосистеми) [314, с. 83].

У 2002 р. в Йоганнесбурзі Всесвітній саміт зі сталого розвитку зазначив, що антропогенні загрози біорізноманіттю вимагають вжиття невідкладних заходів, а умовою досягнення прогресу у сфері збереження та сталого використання біорізноманіття є екосистемний підхід, викладений у рішеннях, прийнятих у рамках Конвенції про біологічне різноманіття. Всесвітній саміт визначив у своєму заключному документі впровадження екосистемного підходу, беручи до уваги рішення V/6 Конференції сторін Конвенції про біологічне різноманіття.

Аддис-Абебські принципи сталого використання біорізноманіття (2003 р.) стали новим кроком у розумінні цієї компоненти стратегії збереження біологічного різноманіття. Це 14 взаємозалежних принципів, оперативних вказівок і декількох інструментів, що визначають їх застосування, закріплених у Рішенні VII/12 Конференції сторін Конвенції про біологічне різноманіття, якими слід керуватися при використанні компонентів біологічного різноманіття, щоб забезпечити стійкість таких видів використання. Так, згідно з принципом 5: «При використанні будь-яких ресурсів необхідно враховувати функції, виконувані тим чи іншим ресурсом в екосистемі, в якій він зустрічається, і таке використання не повинно надавати несприятливого впливу на функції екосистем».

У Підсумковому документі Конференції ООН зі сталого розвитку (Ріо-де-Жанейро, 2012 р.) «Майбутнє, якого ми хочемо», прийнятому Резолуцією Генеральної Асамблеї ООН 66/288 від 27 липня 2012 р., знову була підтверджена важливість застосування екосистемного підходу. Зокрема зазначено, що держави зобов'язуються ефективно застосовувати екосистемний підхід та обачність при організації відповідно до норм міжнародного права діяльності, з метою реалізації всіх трьох аспектів сталого розвитку.

Правові аспекти екосистемного підходу були досить детально досліджені у працях вітчизняних і зарубіжних науковців.

Як справедливо зазначали М.М. Бринчук і М.І. Васильєва, екосистемний підхід виражається у сприйнятті об'єктів правового регулювання як частини єдиного природного середовища, в якому діють природні взаємозв'язки, що забезпечують умови життєдіяльності людини і тому підлягають обов'язковому врахуванню при формулюванні законодавчих вимог. Правила використання окремих видів природних ресурсів не повинні призводити до завдання необґрунтованої шкоди іншим природним ресурсам [60, с. 6; 70, с. 19]. О.Г. Котеньов також вказує на те, що принцип екосистемного підходу полягає у тому, щоб розглядати використання окремого природного ресурсу у контексті його взаємозв'язку з іншими елементами навколишнього природного середовища. Екосистемний підхід до використання природних ресурсів об'єктивно визначається взаємозв'язком природних процесів і взаємозумовленістю явищ, що виникають у природному середовищі [326, с. 76].

Міжнародно-правове забезпечення екосистемного підходу досліджує Є.П. Суєтнов, який зазначає, що екосистемний підхід визнано стратегією інтегрованого екологічного управління, яка поєднує в собі охорону окремих видів флори і фауни, середовищ їх існування, обмеження людської діяльності, шкідливої для довкілля, охорону природних екосистем і зв'язків усередині них і між ними. Науковець вказує на те, що теоретичне та практичне значення екосистемного підходу полягає у тому, що він зумовлює ефективнішу дію

екологічного права, досягнення його цілей щодо підтримання та відновлення сприятливого стану навколишнього природного середовища [547, с. 183].

Е.В. Позняк стверджує, що використання природних ресурсів, для яких в екологічному праві існує диференційний підхід до формування їх правових режимів (земель, надр, вод, лісів, тваринного та рослинного світу, атмосферного повітря), повинно здійснюватися також на основі принципу екосистемності. Принцип екосистемності – це найбільш істотна основоположна ідея, яку можна розглядати у якості основної передумови й обов'язкової складової еволюційного розвитку біосфери, яка відображена в науці екології та базується на основі законів екології з метою забезпечення екосистемності як якості природи у формуванні екосфери Землі, екологічної рівноваги, врахування можливості природних процесів до саморегуляції та самовідновлення, прогнозування ступеня змінюваності біосфери в результаті антропогенної діяльності. Науковець вважає за доцільне закріпити принцип екосистемності у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» [461, с. 40].

Принцип екосистемного підходу являє собою один із основоположних правових принципів використання природних ресурсів на сучасному етапі. Насамперед він знайшов своє закріплення у міжнародних договорах універсального і регіонального характеру, а також у міжнародних рекомендаційних актах [141, с. 78]. Крім того, принцип екосистемного підходу має лежати в основі будь-яких рішень, прийнятих на національному та регіональному рівнях. Нормативний зміст цього принципу полягає у тому, щоб при прийнятті будь-яких рішень щодо використання природних ресурсів керуватися вимогами, заснованими на попередженні й недопущенні заподіяння шкоди іншим природним ресурсам та навколишньому природному середовищу в цілому [140, с. 134]. Екосистемний підхід до використання природних ресурсів – це єдиний правильний шлях людства до сталого розвитку.

Одночасне вирішення питань збереження довкілля і соціально-

економічного розвитку є сьогодні одним із основних напрямів діяльності будь-якої цивілізованої держави. Нині залишається дилемою – як поєднати інтереси збереження природи з інтересами розвитку економіки та соціальної сфери, як забезпечити системне врахування екологічних та економічних інтересів, що є умовою сталого (збалансованого) розвитку як нової парадигми взаємодії суспільства і природи. Необхідно розв’язати складне завдання – знайти баланс у системі «навколишнє природне середовище – економічний розвиток» [477, с. 93].

Виникла необхідність розроблення і реалізації концепції екологічно збалансованого використання природних ресурсів, яка передбачає зміну підходів до їх використання з урахуванням негативних наслідків втручання людини у хід природних процесів та балансу інтересів розвитку природи і суспільства [159, с. 87]. І саме XXI ст. має стати точкою біфуркації у системі «людина – природа», яка повинна супроводжуватись конкретними діями людини з гармонізації відносин з природою.

У 2015 р. на Саміті ООН зі сталого розвитку були ухвалені «Цілі сталого розвитку» (вступили в силу 1 січня 2016 р.) – ключові напрями розвитку країн на період до 2030 р., що нараховують 17 Глобальних цілей, яким відповідають 169 завдань. Серед Глобальних цілей: «Відповідальне споживання та виробництво» (ціль 12), спрямоване на скорочення впливу на екологію шляхом змін у виробництві та споживанні природних ресурсів; «Збереження морських ресурсів» (ціль 14), що передбачає збереження та стале використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку; «Захист та відновлення екосистем суші» (ціль 15), спрямований на сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьбу з опустелюванням, припинення та повернення назад процесу деградації земель і зупинення втрати біорізноманіття та інші.

Україна, як і інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку. За ініціативи Кабінету Міністрів

України та за сприяння системи ООН в нашій країні протягом року тривав відкритий та інклюзивний процес адаптації «Цілей сталого розвитку». У 2017 р. Кабінет Міністрів України представив Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», яка визначає базові показники для досягнення «Цілей сталого розвитку». У доповіді визначені результати адаптації 17 глобальних «Цілей сталого розвитку» (86 завдань та 172 індикатори національного розвитку до 2030 р.) з урахуванням специфіки національного розвитку.

Серед завдань, передбачених Національною доповіддю (ціль 12 «Відповідальне споживання та виробництво»), визначено необхідність знизити ресурсоємність економіки, зменшити обсяг утворення відходів і збільшити обсяг їх переробки й повторного використання на основі інноваційних технологій та виробництв.

Економічне зростання, якого всі в країні прагнуть і на яке розраховує суспільство, неминуче призведе до збільшення обсягів використання природних ресурсів і відходів споживання, що своєю чергою посилюватиме антропогенне навантаження на навколишнє природне середовище. Розуміння значущості впровадження відповідального споживання та виробництва в країні є, але збалансоване врегулювання цих питань потребує виважених і довготривалих політичних та економічних зусиль, сфокусованих як на виробництві, так і на споживанні.

У формуванні ВВП України ключову роль відіграють ресурсоємні та енергоємні галузі. Саме тому пріоритетами державної політики у цьому контексті є, по-перше, оптимізація використання природних ресурсів та зниження енергоємності, а, по-друге, – мінімізація негативного впливу на довкілля шляхом переходу до моделі «зеленої» економіки [586].

Забезпечення зростаючих соціальних потреб населення України за рахунок ефективної економічної діяльності не має виходити за межі екологічної ємності довкілля. Саме моделі сталого виробництва і споживання можуть забезпечити сталість розвитку суспільства. Як зазначено у Національній

доповіді, основою національної політики має стати Десятирічна стратегія дій з переходу до використання моделей сталого споживання і виробництва (Ріо, 2012 р.) [586], яка є глобальною платформою для формування потенціалу і партнерства у сфері сталого виробництва і споживання.

Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.» одним із основних завдань визначено створення системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів. Проектом Стратегії сталого розвитку України до 2030 р. передбачено досягнення збалансованого та ефективного використання природних ресурсів і зниження ресурсоємності ВВП на 40 %. Разом із тим формування системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів можливе насамперед за умови впровадження положень концепції у стратегічних і програмних документах.

У зв'язку з цим постає потреба у науковому дослідженні суті і змісту системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів, визначенні умов і виокремленні основних принципів, на яких має базуватися ця система.

У 1972 р. Генеральний секретар Стокгольмської конференції М. Стронг, висвітлюючи суть концепції екологічного розвитку, вперше на офіційному рівні висунув вимогу збалансованості використання природних ресурсів, можливість економічного зростання у межах допустимого еколого-економічного балансу, коли суспільство контролює нормативний баланс «між сумарними антропогенними впливами на природне середовище з її самовідновлювальною здатністю, з її витривалістю по відношенню до цих впливів» [348, с. 95].

Наукове визначення екологічно збалансованого використання природних ресурсів вперше було висвітлено у працях вченого-економіста П.Г. Олдака. Науковець охарактеризував рівноважне (збалансоване) використання природних ресурсів як таке, при якому «суспільство контролює усі сторони

свого розвитку, домагаючись того, щоб сукупне антропогенне навантаження на середовище не перевищувало самовідновлювального потенціалу природних систем» [430, с. 24].

У подальшому екологічно збалансоване використання природних ресурсів (ресурсокористування) тлумачилося як: система заходів щодо використання, збереження і збагачення природних ресурсів [46, с. 41]; високоефективне, екологічно обґрунтоване господарювання, що не призводить до різких змін природно-ресурсного потенціалу, підтримує або підвищує продуктивність і привабливість природних систем [417, с. 36]; діяльність, спрямована на економічне (економне) використання природних ресурсів, ефективний режим їх відтворення, запобігання або послаблення можливих негативних наслідків (екологічних ризиків); збалансована взаємодія суспільства і природи, що забезпечує досягнення компромісу між потребами суспільства і здатністю природи задовольнити їх без суттєвої шкоди для свого нормального функціонування [86, с. 193, 198]; використання природних ресурсів, яке передбачає збереження балансу між їх використанням і можливостями природного самовідновлення ресурсів з метою забезпечення ними наступних поколінь [503, с. 59].

Дослідженням проблем формування системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів (ресурсокористування) займається М.М. Приходько. Вчений зазначає, що екологічно збалансоване використання природних ресурсів – це рівноважне співвідношення між використанням відновлювальних природних ресурсів та інтенсивністю їх відновлення, а також ощадливе використання не відновлювальних природних ресурсів [477, с. 93].

М.М. Приходько також визначає досліджуваний термін через використання таких категорій, як: «екологічний баланс», «екологічна рівновага» і «екологічний потенціал». Екологічно збалансоване використання природних ресурсів (ресурсокористування) – це процес контрольованого безперервного використання природних ресурсів, за якого максимальний

економічний ефект досягається при збереженні екологічного балансу і екологічного потенціалу в екосистемах; зменшується імовірність виникнення та розвитку екологічних ризиків; забезпечуються безпечні умови функціонування екосистем і життєдіяльності людей [477, с. 94]. При цьому екологічний баланс – це кількісне поєднання складових екосистем (сонячна, вітрова енергія, газовий склад атмосфери, вода, ґрунти, біологічні організми тощо), яке забезпечує екологічну рівновагу, що дає можливість внаслідок процесів саморегуляції і самовідновлення формуватися й підтримуватися екосистемам певного типу; екологічна рівновага – стан динамічного балансу екокомпонентів (рівноважного співвідношення взаємопов'язаних частин) і природних процесів в екосистемах із збереженням основних кількісних та якісних характеристик екосистем; екологічний потенціал – це здатність екосистем задовольняти потреби людини у всіх необхідних природних ресурсах без негативних для навколишнього природного середовища наслідків [476, с. 94].

Науковці звертають увагу, що у контексті екологічно збалансованого використання природних ресурсів дуже важливим є дотримання нормативного балансу між наявною кількістю природних ресурсів (ресурсним потенціалом) і допустимою для використання їх кількістю, яка визначається екологічним потенціалом екосистем, їх самовідновлювальною здатністю [477, с. 94]. Згідно з правилом «одного процента», допустима кількість використання чистої (первинної) продукції біоти не повинна перевищувати 1 %. Правилем «одного процента» обмежується кількість природних ресурсів, яка може бути вилучена з екосистем без порушення їх квазістаціонарного стану [510, с. 390].

У спеціальній довідковій літературі «біота» розглядається як: історично сформований комплекс живих організмів, що мешкають на певній території, ізольованій будь-якими бар'єрами; сукупність організмів, які населяють певний регіон незалежно від функціонального та історичного зв'язку між собою [510, с. 50]; стала сукупність живих організмів, що об'єднані спільною територією поширення [32, с. 49]; а первинна продуктивність біоти – це біомаса живих

організмів, а також їх енергія, на одиниці площі за одиницю часу [510, с. 414].

Отже, екологічно збалансоване використання природних ресурсів має базуватися на веденні господарської діяльності за циклом «добування природних ресурсів – ресурсоощадливе виробництво з низькою ресурсоемністю – економне використання – розширене відтворення – утилізація відходів».

У зв'язку з цим екологічно збалансоване використання природних ресурсів має відповідати наступним умовам: використання природних ресурсів з мінімальними витратами праці, з одночасним внеском коштів на їх відтворення й вжиття охоронних заходів; повне використання природних ресурсів (без втрат під час вилучення, транспортування, переробки); відновлення природної екосистеми, з якої добувають природний ресурс; використання відновлювальних природних ресурсів тільки в обсязі їх щорічного приросту; використання невідновлювальних природних ресурсів тільки для задоволення найбільш невідкладних потреб; безвідходне виробництво [617, с. 270].

У науковій галузевій літературі виокремлюють і принципи, на яких має базуватися екологічно збалансоване використання природних ресурсів: принцип системного підходу до використання природних ресурсів; принцип врахування зональності природних умов і ресурсів; принцип інтегрованого управління природними ресурсами; принцип збереження, відновлення і відтворення природності та біорізноманіття; принцип невиснажливості (щорічне використання відновлювальних природних ресурсів має не перевищувати 10 % їх загальної кількості); принцип мінімізації відходів (впровадження маловідходних виробництв, використання відходів вторсировини, утилізація відходів); принцип дотримання законів, правил і принципів використання природних ресурсів [477, с. 95].

Значну увагу дослідженням методологічних принципів, що характеризують екологічно збалансоване використання природних ресурсів, приділяють вчені – представники природничих наук, зокрема, М.С. Кубарев і

М.М. Ігнат'єва [348, с. 94–100]. Науковці виділяють наступні принципи.

Єдність системи, в якій всі живі організми, у тому числі й люди, взаємодіють один з одним і з навколишнім природним середовищем. Стійкість існування системи біосфери (біота – середовище) не підлягає обговоренню. Людина породжена біосферою і вписана у глобальний біотичний кругообіг. У даний час людська цивілізація порушує замкнутість біотичного кругообігу, створена ним техносфера справляє все більший антропогенний тиск на природу. Наслідки руйнування глобальних екосистем охопили вже 63 % території суші. Виявилися перевищені всі екологічні межі впливу на біосферу.

Перехід від конфронтації людини (суспільства) і природи, протиставлення світу людини світу природи до компромісу і більш того – підпорядкування людського суспільства законам живої природи. Обрання нової стратегії розвитку вимагає визнання неможливості управління природою, біосферними процесами з боку людини. Будь-яка діяльність повинна розглядатися з позиції включення її у біосферні цикли, що зумовлює необхідність вивчення законів живої природи і дотримання їх. Очевидно, що постає завдання зниження антропогенного впливу на навколишнє природне середовище з урахуванням законів природи.

Визнання наявності механізму біотичної регуляції при використанні природних ресурсів, що підтримує стійкість навколишнього природного середовища і, у свою чергу, виключає обурливу реакцію екосистем та відповідно забезпечує захищеність навколишнього середовища людини, захищеність її життєво важливих інтересів. Згідно з біотичною концепцією існування життя на Землі можливо тільки при підтримці біотою усіх тих характеристик навколишнього природного середовища, які були сформовані самою біотою. Заміна біотичної регуляції технічною, створеною людиною, неможлива.

Дотримання «порогу витривалості» при використанні природних ресурсів, згідно з правилом «одного процента».

Зміцнення механізму біотичної регуляції. Паралельно з діяльністю щодо підвищення екологічності виробництва, забезпечення екологічної безпеки використання природних ресурсів має застосовуватися система заходів, спрямована на зміцнення механізму біотичної регуляції, що вимагає, по можливості, збереження природних екосистем, не порушених господарською діяльністю, і відновлення порушених [348, с. 97].

Впровадження екологічно збалансованої системи природокористування безпосередньо пов'язують із застосуванням ландшафтного підходу до використання природних ресурсів і створенням сучасної системи правових засад ландшафтних відносин, об'єктом правового регулювання яких має виступати ландшафт [11, с. 14].

Правовим оформленням принцип ландшафтного підходу до природокористування зобов'язаний Всеєвропейській стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995 р.). Відповідно до неї країни Європейського співтовариства узяли на себе зобов'язання істотно зменшити загрозу біологічній і ландшафтній різноманітності в Європі, частиною якої є й Україна. Стратегія була запропонована Маастрихтською декларацією «Про збереження природної спадщини Європи» (1993 р.), в основу якої були покладені Європейська стратегія охорони природи (1990 р.), підсумки Добржиської і Люцернської конференцій Міністрів охорони довкілля (1991 та 1993 рр.) та Конференції ООН з питань довкілля та розвитку (1992 р.) тощо.

У 2000 р. для забезпечення сталого розвитку, що базується на збалансованому і гармонійному співвідношенні між соціальними потребами, економічною діяльністю та довкіллям, була прийнята Європейська ландшафтна конвенція від 20 жовтня 2000 р., ратифікована Законом України від 07 вересня 2005 р. Мета Конвенції – захист, регулювання та планування європейського ландшафту (природних, сільських, міських і периферійних територій, звичайних, зруйнованих ландшафтів і тих, що знаходяться у хорошому стані), організація співпраці між європейськими країнами з питання ландшафту.

Відповідно до ст. 1 Конвенції «ландшафт» визначено як територію, як її сприймають люди, характер якої, є результатом дії та взаємодії природних та/або людських факторів.

Згідно з Конвенцією Україна зобов'язана: 1) визнавати ландшафти у законі як суттєвий компонент оточення людей, як вираження різноманітності їхньої спільної культурної та природної спадщини та як основу їх ідентичності; 2) встановлювати та впроваджувати ландшафтну політику, спрямовану на охорону, регулювання й планування ландшафту шляхом прийняття конкретних заходів; 3) встановлювати порядок участі широкого загалу, місцевих і регіональних органів влади та інших сторін, зацікавлених у визначенні та впровадженні ландшафтної політики; 4) включати ландшафт до власної регіональної і міської планової політики та до її культурної, екологічної, сільськогосподарської, соціальної та економічної політики, а також до будь-якої іншої політики, що може безпосередньо або опосередковано впливати на ландшафт.

Як учасниця Європейської ландшафтної конвенції та інших міжнародних угод, Україна взяла на себе зобов'язання із впровадження ландшафтної політики у національне законодавство. Однак, нині у законодавстві України ландшафт як об'єкт правового регулювання визначено лише у ст. 1, 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. У Законі вміщені норми, що мають загальний характер щодо законодавчого забезпечення використання та охорони ландшафтів.

Більш детальні норми можна віднайти ще в актах колишнього СРСР: ГОСТ 17.8.1.01-86 «Охорона природы. Ландшафты. Терmini та визначення», ГОСТ 17.8.1.02-88 «Охорона природы. Ландшафты. Класифікація». Відповідно до ГОСТ 17.8.1.01-86 «Охорона природы. Ландшафты. Терmini та визначення» ландшафт – це територіальна система, що складається з взаємодіючих природних або природних та антропогенних компонентів і комплексів нижчого таксономічного рангу; природний ландшафт – ландшафт, що складається з

взаємодіючих природних компонентів і формується або сформувався під впливом природних процесів; антропогенний ландшафт – це ландшафт, що складається з взаємодіючих природних та антропогенних компонентів, що формується під впливом діяльності людини і природних процесів. До природних компонентів ландшафту ГОСТ 17.8.1.01-86 «Охорона природи. Ландшафти. Терміни та визначення» відносить повітря, води, гірські породи, ґрунти, рослинний і тваринний світ, до антропогенних компонентів – усі об'єкти виробничої та невиробничої діяльності людини. Але ж, таке тлумачення ландшафту є надто загальним, оскільки воно не розкриває ні його юридичної структури, ні юридично значимих рис.

Відповідно до рекомендації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995 р.) щодо питання формування Всеєвропейської мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту Верховною Радою України Законом України від 21 вересня 2000 р. затверджена «Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки», відповідно до якої 24 червня 2004 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про екологічну мережу України».

Закони України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки», «Про екологічну мережу України» виділяють природний ландшафт як невід'ємну частину екологічної мережі України. Відповідно до розділу 1 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» регламентовано, що багатство природних ландшафтів є надбанням Українського народу, його природною спадщиною і має служити нинішньому та майбутнім поколінням, як це проголошено в Конституції України.

Однак, все ж таки, деталізованого правового регулювання, на відміну від інших складових навколишнього природного середовища, зокрема природних

ресурсів, цей напрям відносин не має, хоча в еколого-правовій літературі це питання неодноразово піднімалося та обґрунтовувалися конкретні пропозиції і проекти моделей правового опосередкування ландшафтів як складової довкілля, як джерела задоволення екологічних інтересів людини та суспільства в цілому В.І. Андрейцевим, І.А. Бриньке, С.В. Єлькіним, П.Ф. Кулиничем, О.В. Лозо, В.В. Носіком, М.В. Шульгою та деякими іншими вченими.

Термін «ландшафт» має німецьке походження і представлений двома складовими – «land» і «schaft». У німецьке значення «land» вкладається поняття чітко визначеної ділянки земної поверхні. Суфікс «schaft» у німецькій мові має характеристику взаємозв'язку, взаємозалежності, поєднання. Отже, сумація вихідних значень слів «land» і «schaft» характеризує «ландшафт» як чітко визначену земельну ділянку з упорядкованими на ній елементами.

У довідковій літературі ландшафт визначається як ресурсовідтворююча і зберігаюча генетичний фонд система [32, с. 111], як один з головних об'єктів раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища [510, с. 333].

Концепція визнання ландшафту об'єктом правового регулювання і необхідність його охорони почала розвиватися у науковій літературі ще за радянських часів. У 1983 р. було зроблено першу спробу розкрити юридичний зміст «ландшафту». І.А. Бріньке [61], досліджуючи сутність правового режиму ландшафтів, розглядала юридичне поняття, загальну характеристику правового режиму, організаційно-правові форми ландшафтів, що потребують особливої охорони. Ландшафт, на думку науковця, – це сукупність визначених законом територій суші або вод, що складаються із взаємодіючих природних або природних та антропогенних компонентів, які відрізняються типовістю або мальовничістю, що охороняються державою в інтересах науки, освіти, культури та рекреації [61, с. 9].

У вітчизняній науці екологічного і земельного права проблема визнання ландшафту об'єктом правового регулювання тільки починає обговорюватися. У

наукових працях термін «ландшафт» пояснюється за допомогою різних точок зору. В.І. Андрейцев, В.В. Носік, М.В. Шульга розкривають зміст поняття «ландшафт» через характеристику юридичного значення землі як національної цінності, об'єкта права власності Українського народу, найважливішої складової частини навколишнього природного середовища. Так, В.І. Андрейцев вважає ландшафти комплексними об'єктами законодавства, зазначає, що національна цінність землі полягає в невичерпності її властивостей для задоволення матеріальних, духовних, естетичних, пізнавальних, оздоровчолікувальних, рекреаційних, історико-культурних та інших потреб, формування природних та природно-антропогенних ландшафтів [11, с. 15].

При цьому, як зазначає С.В. Єлькін, наведені точки зору вищевказаних науковців щодо визначення ландшафту в цілому не розкривають його юридичних ознак. У правовому значенні поняття «ландшафт»— це закріплені у законі фізичні та юридичні ознаки ландшафту, а також правомочності суб'єкта права щодо ландшафту, де фізичні ознаки є об'єктивними чинниками, що безпосередньо вплинуть на визначення специфіки правового режиму ландшафту, відсутність яких не дає можливості сформулювати визначення ландшафту як правової категорії [208, с. 11]. С.В. Єлькін характеризує ландшафт як територію з наявною на ній сукупністю природних і штучно створених компонентів, які становлять єдине ціле, знаходяться між собою в оптимальному кількісному співвідношенні, що визначено законодавством, де земля виступає просторовою основою [208, с. 14].

Порівняльний аналіз правового регулювання охорони ландшафтів в Україні та Європейському Союзі було проведено О.В. Лозо, яка охарактеризувала ландшафт як визнаний чинним законодавством та правом територіальний комплекс із визначеним місцем розташування, в межах якого природні та/або антропогенні компоненти знаходяться в усталеній взаємодії та адаптації один до одного і складають єдину систему [372, с. 7]. Природними компонентами ландшафту науковець визнає природні ресурси (землю, воду,

флору, фауну, надра, атмосферне повітря тощо), тією мірою, якою вони впливають на нього; антропогенними – забудову, транспортні шляхи, інші створені людиною об'єкти [372, с. 9].

Отже, ландшафт як об'єкт правового регулювання – це цілісна природна або природно-антропогенна система, яка характеризується відносною однорідністю взаємодіючих між собою структурних елементів.

Дослідження й аналіз наукових підходів до окресленої сфери суспільних відносин дали змогу визначити принцип ландшафтного підходу у природокористуванні як екологічно орієнтовану систему засобів з планування, проектування й організації ландшафтів, які використовуються для побудови такої просторової організації природокористування, що забезпечить стале й комплексне використання і відтворення природних ресурсів, збереження їх основних функцій як джерела для задоволення матеріальних та духовних потреб людини і суспільства.

Цей принцип поки що не набув широкого поширення у сфері природоресурсних правовідносин, здійснюються лише перші кроки з його законодавчого закріплення у нормах екологічного і земельного законодавства. При цьому, Конституція України наголошує, що найбільш важливі екологічні відносини, зокрема, засади використання природних або частково зміненим станом ландшафтів, мають регулюватися виключно законами.

Верховною Радою України 14 червня 2011 р. було прийнято за основу проект Закону України «Про ландшафти», спрямований на забезпечення охорони, регулювання та планування ландшафтів. Згідно з проектом Закону ландшафт визначено як цілісний складний природно-територіальний (географічний) комплекс, який є результатом дії та взаємодії природних та/або антропогенних факторів та складається із взаємодіючих природних або природних та антропогенних компонентів і комплексів більш низького таксономічного рангу. Проект Закону сформулював цілі та принципи правового регулювання планування й охорони ландшафтів, правові аспекти державного

регулювання, систему правових заходів у сфері охорони ландшафтів тощо. Однак 15 березня 2012 р. проект Закону України «Про ландшафти» було відхилено як такий, що не відповідає Конституції України, базовим законодавчим актам у сфері охорони навколишнього природного середовища, не забезпечує комплексного врегулювання окреслених питань та не впроваджує принципово нових підходів до охорони ландшафтів.

В.І. Андрейцев пропонує авторське бачення правового забезпечення ландшафтних відносин у Ландшафтному кодексі України і наводить його структуру: загальні положення; державна ландшафтна політика; право власності і право користування ландшафтами; особливості правових режимів особливо охоронювальних ландшафтів; правові засади щодо збереження, охорони, регулювання і планування ландшафтів; забезпечення якості та безпеки ландшафтів; договірні засади на використання, збереження та охорону ландшафтних ресурсів; державне регулювання збереження та охорони ландшафтів; ландшафтні фонди збереження і охорони ландшафтів; юридична відповідальність за порушення ландшафтного законодавства; правові засади міжнародного співробітництва к сфері ландшафтних правовідносин [11, с. 26–28]. Як зазначає вчений, прийняття на підставі наукових моделей відповідного законопроекту знаменувало б про упорядкованість і законодавчу регламентацію досить важливого блоку еколого-правового регулювання з урахуванням вимог Європейської ландшафтної конвенції – створення комплексних правових гарантій щодо захисту та охорони ландшафтного різноманіття як неодмінної умови життєдіяльності людей [11, с. 29].

На думку С.В. Єлькіна, відносини у сфері планування, збереження й охорони ландшафтів мають знайти своє закріплення на законодавчому рівні шляхом прийняття спеціального Закону України «Про ландшафти» [208]. На необхідності прийняття й удосконалення проекту Закону України «Про ландшафти» як першого спеціального нормативного акту у цій сфері, що сприятиме подальшому формуванню ландшафтних відносин в Україні,

виконанню міжнародних зобов'язань за цим напрямом і більш ефективній правовій охороні ландшафтів не тільки на національному, а й на міжнародному рівнях, наголошує й О.В. Лозо [372].

Дійсно, правове оформлення принципу ландшафтного підходу у використанні природних ресурсів забезпечить єдність, цілісність, комплексність природоресурсних відносин, узгодженість і баланс інтересів у сфері природокористування, реалізацію ідей сталого розвитку, висунутих на конференції ООН у Ріо-де-Жанейро в «Порядку денному на XXI ст.» (1992 р.), а прийняття відповідних нормативно-правових актів є необхідним кроком до вирішення невідкладного завдання нашої держави на шляху до подальшої європейської інтеграції.

На початку XXI ст. Україна все ще посідає одне з перших місць у світі за рівнем споживання природних ресурсів на одиницю ВВП і має найбільший показник обсягів промислових відходів на душу населення. Як наслідок – у нашій країні надзвичайно деградований природно-ресурсний потенціал. Проте механізми регулювання природних основ життя не є ефективними й дієвими. Тому підриваються природні основи соціально-економічного розвитку, швидко погіршуються екологічні умови життєдіяльності людини та стан її здоров'я. Водночас природно-ресурсний потенціал України оцінюється як один із найбільших на планеті. Встановлено, що за умов ефективного користування українські землі здатні прогодувати в шість разів більше населення, ніж маємо сьогодні. Проте, займаючи всього 6 % території Європи, Україна має 35 % її різноманіття [292, с. 9].

Тому найголовніше завдання – оптимально і раціонально скористатись цим потенціалом в інтересах добробуту нинішнього й прийдешніх поколінь. Йдеться про можливість збалансованого екологічного розвитку України на основі інноваційної моделі економічного розвитку. Вона повинна включати останні досягнення науки, сучасні наукоємні високотехнологічні галузі, прогресивні енерго- і ресурсозберігаючі технології та передбачати застосування

екологічно обґрунтованих принципів розвитку.

Прийшов час сформувати систему використання природних ресурсів, забезпечивши її стратегічну орієнтацію на принципи сталого (збалансованого) розвитку. Основним стратегічним напрямом розвитку України має стати екологічна реструктуризація економіки (запровадження концепції «зеленої» економіки) і першочергове усунення надмірних техногенних навантажень на довкілля. І саме сталий розвиток та екологічно збалансоване використання природних ресурсів є вирішальним факторами збереження життя і здоров'я кожної людини. При цьому така модель взаємодії людини і природи можлива лише при наявності системи норм, що об'єктивовані у нормативно-правових актах природоресурсного права.

1.2 Розвиток наукової думки щодо визначення предмета природоресурсного права

Дослідження генезису наукової думки про формування будь-якого правового явища допомагає розкрити витоки виникнення та подальшого розвитку певних суспільних відносин, що є об'єктом дослідження, а також оцінити правильність чи хибність механізму правового регулювання суспільних відносин на певній часовій відстані. У зв'язку з цим порушена проблематика має достатній науковий інтерес, адже дає змогу усвідомити юридичну природу досліджуваних суспільних відносин, а також з'ясувати місце природоресурсного права у системі права і правовій доктрині.

Становленню й розвитку природоресурсного права присвячено роботи таких видатних представників вітчизняної та зарубіжної юридичної науки, як: В.І. Андрейцева, Ю.О. Вовка, А.П. Гетьмана, В.М. Єрмоленка, Б.В. Єрофєєва, В.А. Зуєва, М.Д. Казанцева, І.Б. Калініна, І.І. Каракаша, О.С. Колбасова, В.В. Костицького, М.В. Краснової, П.Ф. Кулинича, Н.Р. Малишевої, В.В. Петрова, В.К. Попова, М.В. Шульги та інших науковців. Однак визнання

самостійності природоресурсного права і визначення його місця у правовій системі залишається вкрай актуальною проблематикою й нині.

Первісно предмет природоресурсного права розвивався у межах диференційованого (поресурсного) підходу до природокористування. На першому етапі правовому регулюванню піддавалися відносини, що склалися з приводу використання окремих природних ресурсів, насамперед земельних, лісових і надрових відносин. І тільки у середині ХХ ст. в результаті усвідомлення суспільством глобальних і національних проблем у сфері використання природних ресурсів, забруднення та деградації навколишнього природного середовища, зростаючого негативного впливу на здоров'я людини став формуватися інтегрований, екосистемний підхід у сфері природокористування [169, с. 9].

Норми, що регулюють природоресурсні відносини, можна знайти у Руській Правді, Зводі законів Російської імперії, проте до початку ХХ ст. як такої системи природоресурсного законодавства не існувало. На початку ХХ ст. поресурсні галузі права (земельне, лісове, водне, надрове право тощо) розглядалися як самостійні галузі (очевидно, в міру тих загальних уявлень про галузі права, що існували у ті роки). Правові норми, спрямовані на регулювання використання й охорони природних ресурсів, містилися у декретах радянського уряду «Про соціалізацію землі» (1918 р.), «Про надра землі» (1920 р.), «Про ліси» (1923 р.) тощо. Для регулювання поресурсних відносин велике значення мало й прийняття Земельного та Лісового кодексів УСРР. Про природоресурсне право тоді також не було й мови.

У 30-ті рр. ХХ ст. самостійність поресурсних галузей права стала заперечуватися, оскільки панувала теорія єдиного земельно-колгоспного права. Після отримання земельним правом самостійності у 40-х рр. ХХ ст. інші поресурсні галузі почали включатися у земельне право в його «широкому сенсі» [301, с. 147]. Земельне право трактувалося як сукупність юридичних норм, спрямованих на регулювання не лише земельних, а й гірських, лісових,

водних та інших відносин, пов'язаних з використання та охороною природних багатств [301, с. 148].

По суті земельне право у широкому сенсі було прообразом природоресурсного права, ідею про яке пізніше у 60-х рр. XX ст. висунув М.Д. Казанцев [244, с. 6–9], якого згодом підтримали провідні вчені-юристи: Ю.О. Вовк, Б.В. Єрофєєв, В.В. Петров, В.К. Попов, Ю.І. Тютєкін [77; 200; 463; 473; 563].

М.Д. Казанцев стверджував, що диференціація галузей права, які регулюють відносини щодо використання та охорони природних ресурсів, висуває проблему інтеграції цих галузей і формування природоресурсного права [244, с. 6]. При цьому поресурсні галузі права та природоохоронне право, зберігаючи свою самостійність як галузей права, у загальноприйнятому розумінні цього терміна, становлять особливу частину природоресурсного права як інтегрованої галузі права. Вчений визначив, що природоресурсне право має стати супергалуззю [244, с. 8]. Ю.І. Тютєкін підтверджував існування інтегрованої комплексної галузі права, однак заперечував наявність такої її складової частини, як природоохоронне право [566, с. 127].

На висунуту теорію М.Д. Казанцева, М.Т. Осипов вказав на «безсумнівну заслугу» вченого знайти новий підхід до проблеми підвищення ефективності правового регулювання відносин, об'єктами яких є земля, надра, ліси, води та інші природні ресурси [434, с. 21]. При цьому О.С. Колбасов піддавав критиці позицію М.Д. Казанцева. Наведені висловлювання, на думку вченого, самі по собі є цінністю тільки у тому випадку, якщо вони підкріплюються конкретними аналізом змісту пропонованих галузей права [301, с. 74].

У той час усі спроби М.Д. Казанцева вивести систему і структуру природоресурсного права зводилися практично до вже визначеної концепції земельного права у широкому сенсі.

Однак Ю.О. Вовк вважав, що існування галузі природоресурсного права є очевидним [77]. Його предмет – своєрідні суспільні відносини з приводу

раціонального використання та охорони природних ресурсів. Цей предмет, як зазначав учений, єдиний в силу єдності та нерозривного зв'язку усіх природних ресурсів, а також загальних принципів природокористування. Водночас він багатогранний, що виражається у підвидовій різноманітності розглянутих відносин, обумовленій різними видами природних ресурсів, з приводу яких існують суспільні відносини [77, с. 10].

В.В. Петров вказував на те, що природоресурсне право функціонує в еколого-правовій структурі права разом із природоохоронним правом та окремими правовими інститутами, правовими нормами, що входять до складу різноманітних галузей права і реалізують у межах регульованих ними відносин еколого-правові функції [450, с. 47]. При цьому вчений звертав увагу на те, що природоохоронне право, на відміну від природоресурсного, що має природоохоронні розділи, регулює охорону природного середовища у комплексі та єдності її взаємозв'язків [446, с. 29]. В.В. Петров також підтримував ідею самостійності природоресурсного права.

Конструкція інтегрованої моногалузі природоресурсного права була запропонована Н.Б. Мухітдіновим, основним завданням якої, як зазначав науковець, має стати комплексне регулювання найбільш загальних і важливих питань охорони та використання природних багатств [418, с. 136]. Надрове, лісове, водне і земельне право, на думку вченого, співвідносяться з природоресурсним правом як рівноправні, самостійні елементи єдиної системи права [418, с. 137]. Підтримував ідею формування самостійної галузі природоресурсного права і Н.Т. Разгельдєєв [505].

Таким чином, на основі наукової ідеї М.Д. Казанцева, у 60–80-х рр. XX ст. була сформована інтегрована правова галузь – природоресурсне право.

Зростання ролі екологічних суспільних відносин на початку 90-х рр. XX ст., зміни у політичному устрої та пов'язані з цим соціально-економічні та правові процеси скорегували напрями розвитку наукової думки про формування природоресурсного права. Зазначені фактори, а також глобальна

екологічна криза і реакція світової спільноти на екологічні проблеми фактично призвели до формування нової позицій у розвитку суспільних правовідносин з приводу використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища – теорії екологічного права, висунутої ще у 1987 р. В.В. Петровим [445, с. 34–39]. У системі взаємодії суспільства і природи, як зазначав вчений, відбулися значні зміни, що привели до посилення консолідації ресурсових та охоронних відносин на базі єдиних екологічних відносин [445, с. 35]. В.В. Петров констатував у результаті виникнення на основі консолідації природоресурсного і природоохоронного права нової галузі права – екологічного права.

З цього приводу Б.В. Єрофєєв зазначав, що природноресурсне право більш егоїстичне щодо довкілля, аніж право екологічне, яке також регулює споживчі відносини суспільства, але спрямовує їх в таке русло, щоб не завдавати шкоди довкіллю як системі екологічних зв'язків, тому об'єктивною потребою суспільного розвитку на сучасному етапі є якнайшвидше перетворення природоресурсного законодавства на екологічне [203, с. 87].

Із 90-х рр. ХХ ст. в еколого-правовій науці на засадах інтеграції та диференціації сформувалося три основних доктрини змістовного обґрунтування екологічного права: а) ототожнення з правом навколишнього середовища, що включає дві групи правовідносин – раціонального природокористування і природоохоронного права; б) інтегрованої супергалузі з галузевою і підгалузевою підсистемами з трьома сферами правового регулювання: природоресурсовою; середовищезахоронною, ландшафтною; правовим забезпеченням екологічної безпеки; в) концепції комплексної галузі права, яка об'єднує правові норми, що регулюють системні екологічні відносини з метою охорони життя і здоров'я громадян, захисту їх екологічних прав і свобод, раціонального природокористування і забезпечення якості навколишнього природного середовища в інтересах сучасного і майбутніх поколінь; г) самостійної диференційованої правової галузі [168, с. 60].

Засновником теорії права навколишнього середовища як інтегрованої, комплексної галузі права є Ю.С. Шемшученко [605]. Вчений визначав право навколишнього середовища як самостійну комплексну галузь права, що являє собою сукупність внутрішньо взаємопов'язаних правових норм, які регулюють екологічні суспільні відносини з метою реалізації політики держави у галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів, створення сприятливих екологічних умов для нинішнього і майбутніх поколінь людей [605, с. 64]. При цьому, на думку Ю.С. Шемшученка, науково непереконливими і практично марними є спроби довести існування двох самостійних інтегрованих галузей права – природоохоронного і природоресурсного права.

Аналогічної думки дотримується й Н.Р. Малишева. Як зазначає науковець, природоресурсне право є структурною частиною комплексної галузі права навколишнього середовища, так само як і земельне, водне, надрове, лісове та фауністичне, які у свою чергу є складовими природоресурсного права [388, с. 36].

Інтегрований підхід при визначенні поняття екологічного права застосовує В.І. Андрейцев. На думку вченого, це інтегрована правова спільність, яка об'єднує сукупність еколого-правових норм, що регулюють екологічні відносини з метою ефективного використання, відтворення, охорони природних ресурсів, забезпечення якості навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки, реалізації захисту екологічних прав [9, с. 18]. В.І. Андрейцев відносить екологічне право до інтегрованої супергалузі з галузевою та підгалузевою підсистемами, що спрямована на регулювання ефективного використання природних ресурсів (природоресурсних відносин), забезпечення якості навколишнього природного середовища (середовищезахисних відносин), безпеки для життя і здоров'я довкілля (антропоохоронних відносин).

Із вітчизняних науковців аналогічну думку висловлював і продовжує

відстоювати В.В. Костицький [319, с. 77].

Схожі погляди на інтегровану структуру екологічного права висловлюють і зарубіжні вчені [37, с. 14; 435, с. 123; 630, с. 35]. На їх переконання, екологічне право складається з трьох частин: природоресурсного та природоохоронного права, а також із середовищезахисних вимог та екологізованих норм права інших галузей законодавства.

Концепції комплексного регулювання еколого-правових відносин дотримується М.В. Краснова, яка визначає екологічне право як публічно-правову галузь, в основі якої лежить правове забезпечення публічних інтересів, пов'язаних із немайновими благами, зокрема інтересів Українського народу на реалізацію права власності на природні ресурси як національне багатство, права на безпечне та якісне навколишнє природне середовище, права на екологічне благополуччя [330, с. 8]. Щодо структури вітчизняного екологічного права як комплексної правової галузі, на думку Ю.С. Шемшученка, визначальними є чотири групи суспільних відносин: відносини щодо охорони навколишнього природного середовища; відносини щодо використання природних ресурсів; відносини щодо забезпечення екологічної безпеки; відносини щодо формування, збереження та раціонального використання екологічної мережі [197, с. 15].

М.В. Шульга розглядає екологічне право в якості самостійної (не комплексної) галузі права з підгалузевою структурою. Вчений підкреслює, що такий підхід зберігає інтеграційну єдність та видову диференціацію екологічного права, що обумовлено єдністю й особливостями земельних, водних, надрових, фауністичних, атмосферно-повітряних та інших різновидів суспільних відносин. Суть єдності названих відносин, на думку науковця, полягає у тому, що вони виникають, здійснюються і припиняються з приводу визначених природних об'єктів, що розвиваються за відповідними законами природи. А усі природні об'єкти в сукупності знаходяться в тісному взаємозв'язку, утворюючи єдину екологічну систему. Саме така система і

виступає об'єктивною основою існування єдиних екологічних відносин. Об'єктивно існуюча єдність екологічних відносин є засадою для відповідної єдності законодавства щодо регулювання здійснення природокористування та забезпечення охорони навколишнього природного середовища. Зазначені відносини спираються не тільки на соціальні оцінки конкретних природних ресурсів та специфічні особливості їх використання, що випливають з такої оцінки, а й враховують властивості природних об'єктів, закономірності існування та розвитку єдиної природи [620, с. 60].

Аналогічні думки висловлюють представники Харківської еколого-правової школи під керівництвом А.П. Гетьмана: «найбільш аргументованою є думка тих авторів, які розглядають екологічне право як самостійну (некомплексну) галузь права з підгалузеву структурую» [196, с. 15].

Визнання наприкінці 80-х рр. XX ст. екологічного права самостійною галуззю права і формування на початку 90-х рр. XX ст. сучасного екологічного права перебувало під сильним впливом більш як сімдесятирічного застосування радянської публічно-правової догми у сфері правового регулювання використання природних ресурсів й охорони навколишнього середовища. Радянський період розвитку права практично нівелював приватноправові засади у сфері природокористування.

Саме у цей період правове регулювання використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища принципово розійшлося з розвитком аналогічних правових механізмів за кордоном. Якщо природоохоронне та природоресурсне право Європи і США протягом XX ст. поступово створювало все нові компроміси у поєднанні приватноправових і публічно-правових засад (поступово переходячи до їх паритету), то правове регулювання природокористування у радянський період було зв'язано виключно публічно-правовими рамками.

Однак відносини щодо використання природних ресурсів заслуговують на самостійну специфічну правову регламентацію, яку нині не можуть вже

забезпечити норми екологічного права. У сучасних умовах не потрібно включати ці відносини до складу екологічних, оскільки наразі не можна ігнорувати природоресурсного підходу до їх регламентації. З цього приводу, Ю.А. Краснова акцентує увагу на необхідності правового регулювання суспільних відносин щодо використання природних ресурсів, що обумовлено зацікавленістю суспільства у детальному їх регулюванні з урахуванням специфіки кожного об'єкт [339, с. 146].

Поява концепції природоресурсного права як самостійної галузі права у системі права незалежної України належить до творчого здобутку І.І. Каракаша [473]. Вчений зазначає, що такі достатньо розвинуті й широко визнані у законодавчому порядку природоресурсні і природоохоронні суспільні відносини не можна об'єднувати у межах єдиної галузі права й інтегрованого правового регулювання [257, с. 14]. Науковець звертає увагу на несвоєчасність інтеграції зазначених суспільних відносин.

І.І. Каракаш вказує на те, що позитивним результатом формування природоресурсного права був поштовх до розвитку галузей вітчизняного поресурсового законодавства незалежної Української держави – докорінного реформування і відродження земельного права, суттєвого оновлення водного, лісового та надрового права, а також формування фауністичного, флористичного та інших галузей права [257, с. 14]. Саме тому природоресурсне право у перспективі має реально претендувати на роль фундаментальної галузі права в українській правовій системі.

Природоресурсні відносини, як зазначає І.І. Каракаш, носять комплексний характер, оскільки об'єднують близькі за своїм змістом земельні, надрові, водні та лісові відносини, а також відносини щодо використання об'єктів тваринного і рослинного світу та інших природних ресурсів, залишаючи специфіку правового регулювання їх використання у межах відповідних диференційованих галузей ресурсового законодавства [261, с. 88]. Зазначений комплекс відносин утворюється на засадах інтеграції тільки

спільних за своїм змістом земельних, надрових, водних, лісових та інших природноресурсових відносин. Природоресурсне право в українській правовій системі, на думку вченого, являє собою відособлено-комплексну сукупність правових норм, що регулюють поресурсні відносини з метою забезпечення раціонального використання природних об'єктів та їх ресурсів, а також їх своєчасного і ефективного відтворення [261, с. 88].

Подібні погляди поділяють також інші вчені, хоча з різних наукових позицій і обґрунтувань. Однак завершеність природоресурсного права як самостійної галузі права ні у кого з цих науковців не викликає сумнівів.

Так, В.М. Єрмоленко вказує на те, що еколого-правова доктрина штучно притягла до сфери екологічного права природоресурсне право на рівні структурної складової [212, с. 88]. При цьому, як зазначає вчений, нині природоресурсне право має бути визнано самостійною галуззю права, що об'єднує норми права, які визначають загальні засади встановлення права власності на природні ресурси, форм і способів раціонального природокористування, процедуру надання дозволів на спеціальне природокористування, особливості процесу відновлення порушених природних ресурсів тощо. Зазначені норми, на думку В.М. Єрмоленка, являтимуть собою у класичному розумінні загальну частину для кожної з існуючих поресурсних галузей [214, с. 148].

Зарубіжні науковці також відстоюють концепцію самостійності природоресурсного права. І.Б. Калінін вказує на те, що з самого початку становлення природоресурсного права як самостійної галузі в його предмет включалося екологічне (природоохоронне) право, оскільки історично використання природних ресурсів почалося набагато раніше, ніж виникла потреба в їх охороні [246, с. 82]. Вчений розглядає природоресурсне право як самостійну галузь права, предмет якої становить сукупність відносин, пов'язаних із добуванням природних ресурсів. У межах таких відносин науковець виділяє так звані: 1) ресурсні (відносини щодо безпосереднього

вилучення природних ресурсів із середовища їх знаходження, а також супутні їх відносини з пошуку, оцінки, розвідки); 2) відносини, які тісно пов'язані із ресурсними: відносини, що передують ресурсним; відносини з безпеки та раціоналізації природокористування; відносини права власності на природні ресурси; відносини державного управління ресурсокористуванням; відносини щодо притягнення суб'єктів природоресурсного права до відповідальності і з розгляду спорів, що виникають у зв'язку із використанням природних ресурсів та відшкодування шкоди, заподіяної їх неправомірним використанням [246, с. 112]. Г.В. Чубуков звертає увагу, що предметна характеристика природоресурсного права визначається: наявністю специфічних природоресурсних відносин, які пов'язані із задоволенням життєво важливих потреб людини за рахунок природних благ; особливостями об'єкта правового регулювання, з приводу якого складаються правові норми [594, с. 6].

Білоруські вчені, визнаючи самостійність природоресурсного права, характеризують його як комплексну галузь права, що являє собою сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що складаються між людьми у процесі природокористування для задоволення соціально-економічних потреб і у цілому розвитку держави [390, с. 6].

Отже, на початку ХХІ ст. на основі наукових ідей І.І. Каракаша сформувалася концепція самостійності природоресурсного права, яка знайшла підтримку серед вітчизняних і зарубіжних вчених. При цьому, ні пріоритетний розвиток екологічного права з інтеграцією до його складу природоресурсних відносин, ні посилення екологізації поресурсних галузей у сучасних умовах не мають заперечувати необхідності формування і становлення галузі природоресурсного права у системі права незалежної України.

Юридична природа природоресурсних відносин є предметом дослідження і видатних вчених еколого-правової доктрини – прихильників протилежної наукової позиції. В.І. Андрейцев вказує, що природоресурсні відносини складаються переважно з приводу використання і відновлення конкретних

природних ресурсів як основного засобу господарювання, виробництва й умови життєдіяльності людини, для задоволення духовних, матеріальних, лікувальних, естетичних, рекреаційних, культурно-виховних та інших потреб [9, с. 97]. П.Ф. Кулинич визначає природоресурсні відносини як сукупність комплексних суспільних відносин щодо використання та відтворення окремих природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з іншими елементами довкілля [356, с. 152].

При цьому, на погляд В.І. Андрейцева, говорити про природоресурсне право як самостійну галузь права не що інше, як спотворювати об'єкти цього права, що призведе до розриву їх діалектичної єдності з ландшафтами та природними комплексами, забезпечення безпекових умов збереження і охорони, включаючи відвернення негативного впливу на середовище життєдіяльності людини. Тому, як зазначає вчений, найбільший соціальний, економічний, екологічний ефект можна досягти у гармонійному поєднанні природних ресурсів та інших складових сфери життя (біосфери) при забезпеченні й вирішенні усіх проблем сталого розвитку [13, с. 10].

П.Ф. Кулинич звертає увагу, що ідея природоресурсного права не досягла у своєму розвитку рівня наукової теорії, залишившись науковою гіпотезою, що не підтверджена практикою. На переконання вченого, це зумовлено відсутністю предмета природоресурсного права – чіткої, «чутливої» до правового впливу системи суспільних відносин, які можна було б кваліфікувати як природоресурсні відносини [356, с. 154].

М.В. Краснова, не визнаючи природоресурсне право самостійною галуззю права, характеризує його як: узагальнююче поняття, яке застосовується для позначення групи галузей права, що мають спільний предмет, а саме: правовідносини щодо використання, охорони та відтворення природних ресурсів; галузь юридичної науки і відповідна наукова спеціальність; навчальна дисципліна, яка викладалася переважно у вищих юридичних навчальних закладах у 80-х рр. ХХ ст. [334, с. 36].

Дійсно, більшість відомих вчених не поділяє зазначених підходів щодо розвитку природоресурсного права поза межами екологічного права, однак при цьому віддаючи природоресурсному праву чи не найголовніше місце у системі екологічного права. Ця наукова дискусія щодо з'ясування місця і правової належності природоресурсних відносин, визнання самостійності природоресурсного права у правовій системі налічує понад півстоліття і нині також залишається вкрай актуальною проблематикою.

Сучасний етап розвитку природоресурсного права характеризується відсутністю загальновизнаного підходу до визначення його місця у системі права. З самого початку становлення природоресурсного права як самостійної галузі в його предмет включалося природоохоронне право, оскільки історично використання природних ресурсів почалося набагато раніше, ніж виникла потреба в їх охороні. Тому на стадіях становлення природоресурсного права уявлялося природним включати природоохоронні відносини у предмет правового регулювання.

Надалі у науковій літературі виникло припущення про те, що екологічне право переросло рамки природоресурсного, оскільки має своїми завданнями охорону не тільки окремого природного ресурсу, а й природи у цілому. Очевидний зв'язок використання й охорони природних ресурсів привів до того, що вже природоресурсне право стали включати в екологічне право (право навколишнього природного середовища) або як підгалузь, або ж як сукупність окремих підгалузей (водне, лісове, надрове, фауністичне тощо).

Механічне переміщення сукупності норм, що регулюють суспільні відносини щодо використання природних ресурсів з однієї галузі права в іншу, не змінило, та й не могло змінити суті і специфіки природоресурсних відносин, перетворити відносини з використання природного ресурсу на відносини з його охорони. Зміст природоресурсних відносин як суспільних відносин щодо використання природних ресурсів і пов'язаних з ними відносин не змінюється протягом багатьох століть та не залежить від змісту природоохоронної

діяльності.

1.3 Загальнотеоретичні положення про предмет галузі права у контексті визначення особливостей предмета природоресурсного права

Правова система України складається із багатьох галузей права, поділених за однорідністю суспільних відносин. Місце природоресурсного права у правовій системі викликає чимало дискусій. Сьогодні природоресурсне право є складовою екологічного права. Про це свідчать численні наукові публікації.

Система права, з огляду на її призначення, не може не реагувати на розвиток і ускладнення суспільних відносин. Все частіше говорять про виникнення нових галузей права, у тому числі й галузі природоресурсного права. Як зазначає В.М. Єрмоленко, нині визріли усі об'єктивні чинники виокремлення природоресурсного права в окрему самостійну галузь. Зокрема, сформувався органічний пласт суспільних відносин у сфері використання природних ресурсів, що потребує належного рівня правового регулювання [214, с. 152].

Однією з головних ознак самостійності галузі права є наявність особливого предмета правового регулювання. Предметом природоресурсного права, як і будь-якої іншої галузі права, є визначене коло суспільних відносин, врегульованих нормами права. Для визнання цих відносин предметом галузі права об'єктивно необхідні специфічні ознаки, що відрізняють їх від інших суспільних відносин, врегульованих нормами права. У зв'язку з цим дослідження теоретико-правових підходів до характеристики галузі права, її ознак і властивостей, а також критеріїв виокремлення нових галузей права є вкрай важливим для визначення предметної характеристики природоресурсного права і з'ясування його місця у системі права України.

Галузь права, безумовно, є одним із основних структурних елементів

системи права. До розуміння галузі права у доктрині представлені різні підходи: відносно самотійна сукупність юридичних норм, яка регулює якісно однорідну сферу (рід) суспільних відносин специфічним методом правового регулювання [534, с. 245]; відносно самотійна сукупність норм права в межах підгалузей та інститутів права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин особливим методом правового регулювання [554, с. 39]; об'єктивно та історично сформоване структурне утворення права, автономна галузь норм, в основі якої лежать об'єктивно відокремлені у процесі розвитку суспільства певні сфері соціальної діяльності [557, с. 86]; об'єктивно сформована всередині системи права відокремлена група правових інститутів і норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини на основі певних принципів та специфічних методів, і в силу цього набувають відносної самотійності, стійкості й автономності функціонування [267, с. 267]; відособлена сукупність юридичних норм, інститутів, що регулюють однорідні суспільні відносини [441, с. 176].

Галузь права виникає внаслідок об'єктивних факторів, що зумовлені соціальними і практичними потребами, а не шляхом волевиявлення. Ознаками галузі права є такі характеристики: наявність відповідної сфери суспільних відносин; наявність певної єдності в цьому комплексі суспільних відносин; наявність об'єктивно обумовленого інтересу в самотійному регулюванні цього комплексу відносин; наявність певного специфічного методу регулювання цього комплексу відносин [269, с. 297]. В юридичній літературі підкреслюються і властивості галузі права: галузь права – це головний за роллю і найбільший за обсягом структурний підрозділ (центральна ланка) системи права, оскільки безпосередньо відбиває соціальний механізм та об'єктивний характер її утворення однорідними суспільними відносинами, а відтак, і «групові» особливості правового регулювання у межах галузі; галузі права є неоднорідними за складом, різними за обсягом, нерівнозначними за роллю в правовому регулюванні суспільних відносин; унікальність утворення галузей

права полягає в тому, що вони не створені штучно законодавцем, а викликані до життя реальним існуванням практичних соціальних потреб; галузь права являє собою юридичну цілісність, тобто таку сукупність норм, що зосереджені у взаємопов'язаних правових інститутах; як юридична цілісність галузь права є відносно замкнутою, автономною підсистемою правового регулювання [219, с. 251].

Отже, в юридичній науці галузь права традиційно інтерпретується як відособлена сукупність юридичних норм, що регулюють якісно однорідні групи суспільних відносин. Якісна однорідність тієї чи іншої сфери суспільних відносин вимагає наявності відповідної системи правових норм. І, навпаки, наявність або відсутність тієї чи іншої системи правових норм залежить відповідно від наявності або відсутності певних сфер суспільних відносин, що потребують нормативного регулювання. Таким чином, галузь права не створюється шляхом волевиявлення, а виникає у силу об'єктивних причин. Вона зумовлена соціальними і практичними потребами.

Сучасні уявлення про систему права і розподіл її на галузі базуються на традиціях радянської правової науки, в рамках якої відбулося три серйозні наукові дискусії. Так, на сторінках журналу «Радянська держава і право» у 30-х, 50-х і 80-х рр. XX ст. відбулися активні і представницькі обговорення, що дали змогу виробити основи структури права й намітити перспективи її розвитку.

Питання розуміння і побудови права вперше були порушені у 1938 р. на першій нараді вчених-теоретиків [569, с. 124–126]. Слід зазначити, що висновки, отримані під час першої дискусії, мають велике значення для сучасної юридичної науки. Саме вони дали поштовх для подальшого обговорення й актуалізації проблем галузевої будови права, інтерес до яких не вичерпується й досі.

За результатами дискусії більшість учених зійшлося на думці, що в основу класифікації галузей права повинен бути покладений предмет правового регулювання. Як зазначав М.О. Аржанов, класифікація правових норм має

відбуватися за конкретним змістом суспільних відносин, врегульованих правом, за предметом правового регулювання [23, с. 32]. С.О. Голунський і М.С. Строгович під предметом правового регулювання розуміли поведінку, дії людей в їх взаємних відносинах, у правовідносинах [113, с. 270]. Подібне трактування сформулював і М.Г. Александров, визначаючи предмет правового регулювання як поведінку, вчинки, діяльність людей у їх суспільних відносинах [4, с. 42]. С.Ф. Кечекьян під предметом правового регулювання розумів суспільні відносини, стверджуючи, що побудувати систему права за предметом регулювання – означає орієнтувати її на систему суспільних відносин [371, с. 44]. При цьому галузь права вчений характеризував як особливу, специфічну сферу суспільних відносин, вважаючи, що одні й ті ж правовідносини не можуть виявитися одночасно у двох різних галузях права [371, с. 50].

За результатами подальших дискусій переважаючим став підхід поділу права на галузі залежно від критеріїв предмета і методу правового регулювання.

В юридичній науці і на сьогоднішній день немає єдності у розумінні галузі права і виділення єдиних критеріїв поділу системи права за галузями. Ряд авторів як критерій називають єдиний – предмет правового регулювання [441]. Однак розподіл права на галузі з використанням в якості відповідних критеріїв предмета і методу правового регулювання є позицією більшості вчених. При цьому деякі з них в якості основного критерію називають предмет правового регулювання (а відповідно метод – другорядним, допоміжним) [371, с. 443], а деякі займають прямо протилежну позицію, віддаючи пріоритет методу правового регулювання, характеризуючи його як надійний показник юридичної своєрідності галузей права [6, с. 176].

Дійсно, підставою виокремлення нової галузі права є утворення нового предмета права і нового правового методу. Ця думка, незважаючи на кілька критичних робіт, є переважаючою у теорії права з кінця тридцятих років минулого століття і аж до теперішнього часу.

У науковій літературі практично не піддається сумніву, що предмет галузі права утворює якісно однорідний і, в силу цього, окремий вид суспільних відносин. За словами С.С. Алексєєва, ця особлива якість полягає саме у тому, що глибинний соціально-економічний, політичний зміст суспільних відносин об'єктивно вимагає адекватного юридичного режиму регулювання, який і виділяє дану сукупність правових інститутів у головний підрозділ правової системи [6, с. 174].

У більшості випадків науковці, пропонуючи інші підходи до системи права, все одно звертають увагу на предметну єдність врегульованих суспільних відносин як підставу для виділення окремих структурних частин права. Предметна єдність суспільних відносин характеризується однорідністю їх якісних характеристик. Так, В.Ф. Попондопуло справедливо звертає увагу, що саме природа врегульованих суспільних відносин детермінує виділення окремих елементів у системі права [467, с. 86].

Під предметом правового регулювання у теорії права розуміють суспільні відносини, що змінюються під впливом норм права, об'єднані у відповідні спільності спеціальними, притаманними тільки їм ознаками [309, с. 189; 550, с. 296; 628, с. 127]. О.Ф. Скакун предмет правового регулювання називає визначальним критерієм системи права, головною, об'єктивною підставою для розподілу правових норм за галузями права. Предмет правового регулювання, за визначенням науковця, це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих правовими нормами [534, с. 240].

Предмет правового регулювання вважається матеріальним, об'єктивним критерієм розподілу і згрупування норм права за його структурними частинами тому, що зміст і особливості усталених, типових суспільних відносин виникають у площині людських потреб і не залежать від законодавця. Під предметом правового регулювання усвідомлюють те, що регулює право, на що спрямовано його регулятивний вплив, тобто суспільні відносини, яким притаманна низка специфічних ознак, а саме: вони є найбільш важливими,

значущими для суспільства; мають якісно однорідний характер; виникають у суспільстві у зв'язку з проявом цілеспрямованої свідомо вольової діяльності людей і набувають стійкого, сталого характеру, тобто є такими, що постійно повторюються у повсякденній практиці; придатні для регулювання нормами права, на відміну від тих відносин, що регламентуються іншими засобами регулювання – нормами моралі, звичаями тощо і не потребують державно-правового втручання); мають певний зовнішній прояв і придатні для контролю з боку інститутів суспільства і держави.

Вперше детальне наукове дослідження предмета правового регулювання природоресурсного права зустрічається у працях Ю.О. Вовка. Вчений визначав, що предметом природоресурсного права є своєрідні суспільні відносини, що існують з приводу раціонального використання й охорони природних ресурсів. Цей предмет, як зазначав Ю.О. Вовк, єдиний в силу єдності та нерозривного зв'язку всіх природних ресурсів, а також загальних принципів природокористування. Водночас він багатогранний, що виражається у підвидовій різноманітності розглянутих відносин, обумовлених різними видами природних ресурсів, з приводу яких існують суспільні відносини [77, с. 10].

Як стверджував Ю.О. Вовк, вся сукупність природоресурсних відносин володіє необхідною для предмета галузі права специфікою. Своєрідність суспільних відносин з приводу використання природних ресурсів, як зазначав учений, полягає не тільки в їх нерозривному зв'язку й органічній єдності, обумовлених природною фізичною взаємозалежністю. Усі відносини природоресурсного права єдині за своїм соціально-економічним змістом. Єдина й мета цих відносин: найбільш ефективно використання природних багатств з максимальною турботою про їх збереження і відновлення, а також забезпечення в цілому нормального середовища проживання людини [77, с. 10].

У незалежній Україні засновником концепції природоресурсного права як комплексної галузі права є І.І. Каракаш. У своїх наукових працях вчений визначив предмет правового регулювання природоресурсного права як певну

сукупність суспільних відносин щодо набуття природних ресурсів у власність та надання їх у користування, поновлення й відтворення природних ресурсів та їх корисних властивостей з метою задоволення матеріальних і духовних потреб суб'єктів цих відносин [257, с. 11]. При цьому І.І. Каракаш звертає увагу на те, що комплексний підхід до предмета природоресурсного права відкриває широкі можливості для врахування особливостей суспільних відносин, що його становлять [257, с. 11].

Ю.А. Краснова, під час дослідження екологічних правовідносин, виокремлює й ознаки природоресурсних відносин: 1) складаються стосовно конкретних природних ресурсів (земель, надр, вод, лісів, фауни, атмосферного повітря); 2) обумовлені багатогранністю цільового використання природних ресурсів для задоволення духовних, матеріальних, лікувальних, естетичних, рекреаційних, культурно-виховних потреб; 3) базуються на багатогранності форм права власності на природні ресурси, та права природокористування; 4) комплексні правовідносини, які мають чітку внутрішню диференціацію (земельні, гірничі, водні, лісові, фауністичні, атмосфероохоронні); 5) виникають переважно з приводу використання і відновлення природних ресурсів як основного засобу господарювання, виробництва і умови життєдіяльності людини [341, с. 150].

Характеристика предмета правового регулювання природоресурсного права зустрічається й у працях російських і білоруських науковців. Так, предметом природоресурсного права вчені визначають: суспільні відносини з приводу використання та охорони природних ресурсів з метою задоволення потреб суспільства, охорони прав і законних інтересів суб'єктів природоресурсних відносин [304, с. 6]; суспільні відносини, які мають своїм об'єктом природні ресурси [304, с. 5]; суспільні відносини, що складаються з приводу раціонального використання та збереження природних багатств [594, с. 8]; суспільні відносини, пов'язані з використанням природних ресурсів та інших корисних властивостей природного середовища для задоволення

матеріальних та інших потреб суспільства, а також з відновленням й охороною природних ресурсів при їх використанні [616, с. 9].

Але наведені визначення предмета природоресурсного права нічим суттєвим не відрізняються від формулювань предмета екологічного права, є широкими за своїм змістом, а визначене коло суспільних відносин не має власної специфіки і може стосуватися будь-яких форм та напрямів природокористування. Така нечіткість у формулюванні пояснюється тим, що відносини природокористування численні й різноманітні. Вони включають у себе широке коло суспільних відносин, що виникають між людьми при будь-якому їх впливі на компоненти навколишнього природного середовища. Ці відносини можуть регулюватися нормами як природоресурсного, так і інших галузей права, зокрема екологічного права.

Задля розкриття змісту предмета правового регулювання природоресурсного права і визначення специфічних ознак суспільних відносин, що його становлять, а також відмежування від предмета правового регулювання екологічного права, необхідно дослідити наукові підходи до характеристики поняття «природокористування», з'ясувати його суть, виокремити основні форм і напрями діяльності у сфері природокористування та співвідношення із суміжними поняттями, зокрема з поняттям «використання природних ресурсів».

Наукову увагу до проблем правового регулювання природокористування почали приділяти ще у 50–70-х рр. XX століття. Дослідження того часу своїм предметом охоплювали переважно проблеми використання окремих видів природних ресурсів (землекористування, водокористування тощо) [217; 548; 561]. Сам термін «природокористування» був введений у науковий обіг у 60-х рр. XX ст. Ю.М. Куражськовським, який визначив це поняття як провідний процес у взаємодії суспільства і природи, основними завданнями якого є розробка загальних принципів провадження діяльності, пов'язаної або з безпосереднім користуванням природою та її ресурсами, або зі здійснюваним

впливом на природу[357, с. 6].

У подальшому у галузевій енциклопедичній та довідковій літературі поняття «природокористування» визначалося по-різному: використання природного середовища для задоволення екологічних, економічних, культурно-оздоровчих потреб суспільства [25, с. 199]; задоволення різних потреб суспільства шляхом використання різних видів природних ресурсів [476, с. 527]; використання природного середовища для задоволення потреб людини в теперішній час та на майбутнє [94, с. 291]; суспільно-виробнича діяльність, спрямована на задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства шляхом використання різних видів природних ресурсів і природних умов [315, с. 312].

Нині дослідженням проблем природокористування займаються науковці – представники природничих наук. Найбільшу увагу у своїх дослідженнях визначенню природокористування приділив М.Ф. Реймерс. Вчений охарактеризував природокористування як сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу і заходів щодо його збереження, яке включає: а) вилучення і переробку природних ресурсів, їх відновлення або відтворення; б) використання й охорону природних умов середовища життя; в) збереження (підтримку), відтворення (відновлення) і раціональну зміну екологічного балансу (рівноваги) природних систем, що слугує основою збереження природно-ресурсного потенціалу розвитку суспільства; використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва з метою задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства [510, с. 404]. В.А. Анучін зазначав, що природокористування – це поняття ємне і не завжди однозначно розуміється. Природокористування – не тільки економічно ефективне залучення територіальних комплексів географічного середовища у процес суспільного виробництва, але й їх охорона, а в цілому ряді випадків відновлення і перетворення [22, с. 209].

Як соціально-економічне явище природокористування розглядається

науковцями як основна форма взаємодії суспільства і природного середовища, що реалізується через систему заходів, спрямованих на освоєння, використання, перетворення, відновлення й охорону природних ресурсів, і відображає зв'язки між виробництвом, населенням та навколишнім середовищем [164, с. 105]. У цьому контексті природокористування має три основні функції: соціальну, економічну і природоохоронну. Соціальна функція природокористування – це задоволення специфічних потреб населення. Економічна функція передбачає забезпечення сировинної бази виробництва та розміщення продуктивних сил. Природоохоронна функція полягає в запобіганні деградації природних комплексів під впливом антропогенної діяльності [578, с. 172].

У науковій правовій літературі природокористування розглядається насамперед як використання корисних властивостей навколишнього природного середовища, природних об'єктів та їх ресурсів для задоволення різноманітних потреб людини [40, с. 219; 196, с. 114; 197, с. 93; 198, с. 110; 319, с. 257; 448, с. 213; 467, с. 77; 473, с. 121]. Окремі науковці вважають природокористування також і як цілеспрямовану діяльність людини у сфері вивчення й раціонального використання природи, її природних ресурсів, яка реалізовує свої фізичні та розумові здібності для отримання певних матеріальних благ [472, с. 17].

Заслужують на увагу наукові дослідження правових проблем природокористування Н.Р. Кобецької та О.Г. Котеньова. Так, О.Г. Котеньов у дисертаційній роботі виділяє основні ознаки природокористування як суспільного явища, що підлягає правовому регулюванню, а саме: природокористування – це процес, тобто послідовна зміна станів або явищ, яка відбувається в закономірному порядку; у природокористуванні завжди наявна присутність людини (або інших похідних від неї суспільних формацій); мета природокористування – задоволення потреб людини, суспільства та держави; природокористування має вольовий характер, тобто його виникнення,

здійснення та завершення залежить від волі природокористувача; природокористування завжди повинно мати характер правомірної діяльності (має бути врегульовано правом, однак це не є обов'язковим при здійсненні окремих видів загального природокористування, яке ґрунтується на природних правах та потребах людини); об'єктом користування є природний ресурс, що використовується людиною [326, с. 25]. З огляду на зазначене, О.Г. Котеньов визначає природокористування як юридично обумовлену, правомірну вольову діяльність людини або інших формувань у її особі, пов'язану з пошуком, вивченням та використанням природних ресурсів з метою задоволення своїх життєво необхідних та інших потреб [326, с. 26].

Н.Р. Кобецька справедливо вказує на те, що базове поняття права природокористування, незважаючи на тривалу історію теоретико-правового аналізу, змістовно практично не змінилося. Водночас окремі аспекти сутності та характеристик природокористування з часом набувають нового звучання [289, с. 28]. Зокрема, усі законодавчо закріплені вимоги (екологічного, економічного, організаційного, юридичного характеру), що регулюють процес природокористування, у своїй сукупності визначають раціональний, екологічно збалансований, сталий характер природокористування [289, с. 38]. Крім того, суттєво вплинули на характер правового регулювання природокористування докорінні зміни в економічній, політичній, соціальній та правовій системі української держави, пов'язані з ліквідацією державної монополії на природні багатства, переходом до різних форм власності на природні ресурси, появою нових форм природокористування, розширенням кола суб'єктів природокористування, запровадженням платності природокористування тощо [289, с. 38].

Науковці з природничих галузей наук виділяють форми і напрями природокористування. А.М. Маринич запропонував виділити: галузеве природокористування (водо-, земле- та лісокористування, а також використання ресурсів надр); комплексно-територіальне (регіональне) природокористування

(планетарне, міждержавне, державне, республіканське, локальне); а також природокористування в окремих галузях[389, с. 4]. І.Д. Якушик до напрямів природокористування відносить: ресурсоспоживання; ресурсокористування; відтворення природних ресурсів; відновлення природних ресурсів; охорону природи; перетворення природи[637, с. 39]. І.Я. Блехцин та В.А. Мінеєв до цього переліку напрямів природокористування додають ще керування і моніторинг (інвентаризація, облік і контроль, регулювання стану ресурсів і природного середовища, керування процесами природокористування) [35, с. 119].

Отже, природокористування – це основна форма взаємодії людини (або інших похідних від неї суспільних формацій) і навколишнього природного середовища, що реалізується через систему заходів, спрямованих на використання й відтворення природних ресурсів, створення умов для їх відновлення, охорону природних об'єктів і навколишнього природного середовища в цілому, з метою задоволення різноманітних потреб. Основними формами і напрямками діяльності у сфері природокористування є: використання природних ресурсів; відтворення природних ресурсів; відновлення природних ресурсів; охорона природних об'єктів і навколишнього природного середовища.

Під використанням природних ресурсів науковці розуміють: процес отримання різними способами користі від природних ресурсів для задоволення соціально-економічних та інших потреб суспільства й людини [112, с. 141]; врегульовану нормами права діяльність людей, яка полягає у вилученні і споживанні корисних властивостей відповідних об'єктів та яка безпосередньо спрямована на таке вилучення й споживання [117, с. 53]; таке освоєння природних ресурсів, за якого дотримуються нормативи допустимого впливу на навколишнє середовище [582, с. 17]. Термін «використання природних ресурсів» у співвідношенні з терміном «природокористування» є більш прийнятний при характеристиці конкретного виду діяльності щодо отримання

користі, вилучення матеріальних чи нематеріальних компонентів природоресурсної матерії [289, с. 48].

Отже, під використанням природних ресурсів слід розуміти процес вилучення і споживання корисних властивостей природних ресурсів, що знаходяться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами та довкіллям в цілому, як джерела необхідних матеріальних та духовних благ для задоволення потреб людини і суспільства. Суспільні відносини щодо використання природних ресурсів є предметом правового регулювання природоресурсного права, а охорони природних об'єктів і навколишнього природного середовища – предметом природоохоронного права.

При цьому слід підтримати наукову позицію І.І. Каракаша, що використання природних ресурсів у складі предмета природоресурсного права, як правило, здійснюється на основі права власності та права користування [250, с. 463]. З цього приводу В.І. Андрейцев також говорить про дві основні форми використання природних ресурсів (форми приналежності природних ресурсів суб'єктам): а) на титулі права власності; б) на титулі права постійного і тимчасового природокористування [7, с. 280]. М.В. Шульга зазначає, що використання землі – це комплекс юридично значущих дій власників і користувачів землі щодо ефективної експлуатації земельних ділянок у межах встановлених вимог і правил з метою реалізації суб'єктами своїх інтересів, що виражається у двох основних правових формах – право власності і право користування [619, с. 23]. При цьому правове регулювання екологічних (природоохоронних) відносин, спрямованих на охорону природних об'єктів і навколишнього природного середовища, здійснюється незалежно від засад належності природних об'єктів та їх ресурсів.

У науковій літературі також наголошується на доцільності виділення в якості складової предмета природоресурсного права відносин щодо відтворення використовуваних природних ресурсів, оскільки об'єктивно у процесі використання якісні характеристики таких ресурсів погіршуються [204, с. 58].

Так, М.В. Шульга і Л.В. Лейба наголошують на тому, що предметом природоресурсного права виступають суспільні відносини, які стосуються забезпечення раціонального використання і своєчасного відтворення природних об'єктів та їх ресурсів [625, с. 287].

Теоретичному аналізу і правовому забезпеченню суспільних відносин щодо відтворення природних ресурсів, на відміну від суспільних відносин з приводу їх використання, приділяється незначна увага. У наукових працях представлена або загальна характеристика окресленої проблематики, або дослідження суспільних відносин з відтворення окремих видів природних ресурсів.

У довідковій літературі міститься декілька тлумачень поняття «відтворення»: 1) оновлення, відновлення старого; створення того, що існувало [125, с. 250]; 2) створення знову того самого; повторення [535, с. 647]; 3) безперервний рух і відновлення процесу виробництва якої-небудь системи – біологічної чи соціальної, що включає оновлення елементів системи, відносин між ними і взаємодій із зовнішнім середовищем [568, с. 141].

Відтворення природних ресурсів також є предметом дослідження науковців. Так, Я.В. Гераськін визначає відтворення природних ресурсів як сукупність заходів, спрямованих на підтримання тих умов, що максимально сприяють протіканню природних процесів відновлення (утворення) природних ресурсів [96, с. 6]. На думку О.О. Рябова, відтворення природних ресурсів – це об'єктивна необхідність, обумовлена постійно зростаючим їх споживанням, а також деякими негативними наслідками господарської та іншої діяльності [519, с. 23]. І.Б. Калінін вказує на те, що відтворення природних ресурсів – це вид використання природних ресурсів, що є наслідком більш раннього антропогенного впливу, під час якого відбулося перевищення господарського використання природного ресурсу, у результаті чого виникла необхідність у відновленні порушеної екологічної рівноваги [247, с. 11].

На прикладі лісових ресурсів проблемами відтворення природних

ресурсів займається Е.В. Позняк, яка під відтворенням лісів пропонує розглядати складову процесу ведення лісового господарства, що реалізується у діяльності підприємств, установ, організацій і громадян, які здійснюють ведення лісового господарства, з метою задоволення екологічних, оздоровчих, рекреаційних, естетичних, науково-освітнянських, виховних та інших потреб людини і матеріальних потреб суспільства у лісових ресурсах, збільшення лісистості України та окремих її регіонів, підвищення водоохоронних, ґрунтозахисних, санітарно-гігієнічних, інших корисних властивостей лісів і захисних лісових насаджень, поліпшення якісного складу лісів, підвищення їх продуктивності та біологічної стійкості [460, с. 211].

При цьому науковці звертають увагу на те, що відтворення природних ресурсів – це врегульована нормами права діяльність власників і користувачів земельних ділянок, на яких знаходяться природні ресурси, спрямована на підвищення їх кількісних та якісних характеристик [343, с. 19]. Дійсно, відтворювальна діяльність насамперед повинна мати юридичний аспект, оскільки значна частина відносин із відтворення природних багатств виникає, змінюється та припиняється у встановленому законодавством порядку, зміст яких носить правовий характер.

Зазначимо, що у науковій літературі відтворення природних ресурсів розглядається: 1) у широкому розумінні як компенсація шкоди, що завдається природним ресурсам у процесі експлуатації, споживання, добування тощо; 2) у вузькому розумінні як спеціалізований вид діяльності користувача природних ресурсів: а) безпосередньо; б) за договором з уповноваженим суб'єктом; в) за рахунок власних коштів користувача природних ресурсів та інших користувачів, що стягуються з них у вигляді екологічних податків і йдуть на фінансування загальнодержавних та регіональних програм з раціонального використання та відтворення природних ресурсів [175, с. 131].

Також слід звернути увагу на те, що науковці виділяють такі способи відтворення природних ресурсів: природний і штучний. Дослідженням

зазначених способів відтворення, на прикладі водних живих ресурсів, займається Т.В. Григор'єва. Науковець вважає, що природне відтворення слід розглядати як біологічний процес, що забезпечує існування розмаїття водних живих ресурсів шляхом їх природного розмноження. Характерною особливістю людської діяльності у цьому процесі є вжиття заходів щодо створення й поліпшення умов для природного відтворення. Штучне відтворення водних живих ресурсів, у свою чергу, є засобом забезпечення природного відтворення, що являє собою планомірну, науково обґрунтовану діяльність відповідних суб'єктів і здійснюється за активної діяльності людини [118, с. 121]. Крім того, в енциклопедичних джерелах відтворення природних ресурсів розглядається як відновлення ресурсів природи, що відбувається без втручання людини або за її участю [568, с. 142], а також як природний (регульований або нерегульований) і штучний процес приросту запасів природних ресурсів, відновлення їхніх кількісних та якісних характеристик [44, с. 273].

Суспільні відносини з відтворення природних ресурсів, що є предметом правового регулювання природоресурсного права, можна визначити як штучний процес відновлення кількісних та якісних характеристик природних ресурсів, взаємозв'язків між ними і довкіллям в цілому, обумовлений негативними наслідками антропогенної діяльності, з метою встановлення порушеної екологічної рівноваги та задоволення потреб людини й суспільства. Щодо природного відновлення (регульований або нерегульований) природних ресурсів – це предмет правового регулювання природоохоронного права.

Відносини відтворення цілком логічно вписуються у предмет природоресурсного права, адже вони, будучи фактичним продовженням використання природних ресурсів, створюють основу для подальшого повноцінного використання відтворюваного природного ресурсу. Процес відтворення певного природного ресурсу є наслідком дії захисної функції екологічного (природоохоронного) права. І саме так, як зазначає В.М. Єрмоленко, встановлюються діалектична єдність і взаємодія норм

природоресурсного та екологічного (природоохоронного) права [214, с. 150].

Тобто відносини природокористування відображають різні елементи взаємовідносин суспільства і природи – відносини щодо використання і відтворення природних ресурсів (природоресурсні відносини) й відносини щодо охорони природних об'єктів і навколишнього природного середовища та відновлення природних ресурсів (природоохоронні відносини). Взаємозв'язок цих груп відносин не підлягає сумніву – використання і відтворення природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища й відновлення природних ресурсів відносно самостійні, однак взаємопов'язані явища.

Однак, незважаючи на наявний взаємозв'язок, використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища, як бачимо із наведених визначень і характеристик, є об'єктивно суперечливими і протилежними за своїм змістом, різними за цілями, інтересами, а також об'єктами, форми взаємодії суспільства й природи [131, с. 9]. Цілі будь-якої діяльності, спрямованої на використання природних ресурсів, перебувають у прямій і непримиренній суперечності з цілями охорони навколишнього природного середовища. Використання природних ресурсів неможливо без завдання шкоди навколишньому природному середовищу. В основі охорони навколишнього природного середовища лежить діяльність, спрямована на збереження природних об'єктів і навколишнього середовища у цілому. Тобто, використання природних ресурсів суперечить цілям охорони навколишнього природного середовища.

Останнім часом у наукових дослідженнях звертається увага на те, що правовідносини не можуть виникнути без явного або передбачуваного інтересу, а діяльність, не зумовлена інтересом, може мати хіба що тимчасовий характер і за будь-яких умов є неефективною [323, с. 238]. Саме інтереси програмують правове регулювання і знаходять необхідні юридичні засоби правового впливу. Тільки при гармонійному співвідношенні і поєднанні інтересів у правовому регулюванні можливий стійкий послідовний розвиток суспільства, у тому числі

у сфері використання й відтворення природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища.

Природоресурсні відносини – це комплекс суспільних відносин щодо використання та відтворення окремих природних ресурсів, що виникають насамперед з метою забезпечення головним чином економічних потреб людини. Природоохоронні відносини є об'єктивно протилежними за своїм змістом до природоресурсних відносин. Природоохоронні відносини виникають з приводу охорони навколишнього природного середовища, тобто діяльності, що спрямована на збереження природних об'єктів і довкілля в цілому. При цьому природоохоронна діяльність спрямована насамперед на забезпечення екологічних інтересів. Екологічні інтереси, що притаманні охороні навколишнього природного середовища, діють в єдності і боротьбі протилежностей з економічними інтересами суспільства під час використання природних ресурсів.

У науковій літературі висловлені судження авторитетних вчених у галузі публічного і приватного права щодо приналежності природоресурсних та природоохоронних відносин. На думку Ю.О. Тихомирова, до публічних відносять інтереси екологічного благополуччя [560, с. 5]. У зв'язку з тим, що природоохоронне (екологічне) право спрямоване на забезпечення екологічного благополуччя, тому воно належить до публічного права [55, с. 6]. З точки зору В.Ф. Яковлева, публічне право повинно застосовуватися у сферах охорони природи, людини, її життя, здоров'я тощо [635, с. 6]. На думку Е.В. Гірусова, природоохоронне (екологічне) право націлене насамперед на збереження загального блага, яким є природа в цілому [104, с. 311]. Тому в інститутах, пов'язаних з охороною природи, домінуючими є публічно-правові норми. С.О. Боголюбов також звертає увагу, що охорона навколишнього середовища як загального блага, що має соціальну спрямованість, тяжіє до публічних форм впливу, а використання природних ресурсів передбачає приватноправові методи [39, с. 33].

Щодо природоресурсного права, то, ґрунтуючись на позиції В.Ф. Яковлєва, це приватне право у своїй основі, але з наявністю публічно-правових елементів [633, с. 6]. При цьому звертається увага на необхідність тісної взаємодії публічного і приватного права. Без цієї взаємодії приватне право ефективно функціонувати не може. Воно повинно підкріплюватися нормами публічно-правового впливу і захистом, що виходить від публічного права. Зазначене стосується, наприклад, і сфери природокористування та охорони природи. Присутність публічно-правових елементів пояснюється також наявністю великої кількості екологізованих норм у природоресурсному законодавстві, спрямованих на досягнення єдиних суспільно значущих цілей – сталого розвитку суспільства, збереження сприятливого навколишнього середовища, екологічного благополуччя [55, с. 8]. Але при цьому слід зазначити, що нормативно-правові акти природоресурсного законодавства містять норми, спрямовані не так на охорону природи в цілому, як на раціональне використання конкретно визначеного природного ресурсу. Крім того, природокористування (вилучення корисних властивостей природних ресурсів) має на меті задовольнити насамперед особисті потреби чи інтереси підприємництва [55, с. 8].

Слід звернути увагу, що у науковій літературі акцентується увага на необхідності встановлення пріоритету приватноправового інтересу. Приватне право – це серце права, а публічне право – це лише необхідна захисна огорожа [500, с. 38]. Правове підґрунтя такої позиції сформоване ст. 3 Конституції України від 28 червня 1996 р., згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [310]. Із зазначеними вимогами Конституції України узгоджуються положення законодавства України. Як підкреслює І.В. Венедиктова, публічний інтерес втрачає сенс, коли він не потрібний і не несе цінності реалізації для окремо взятого суб'єкта правовідносин [72, с. 90].

Отже, у правовому регулюванні природоресурсних відносин присутній насамперед приватний інтерес, оскільки основною метою використання природних ресурсів є забезпечення головним чином приватних економічних потреб людини. При цьому не заперечується той факт, що природні ресурси як об'єкти природоресурсних відносин в цілому є також і публічним благом [161, с. 78]. Це пояснюється присутністю публічно-правових елементів у правовому регулюванні, а саме, наявністю екологізованих норм у природоресурсному законодавстві. Природоохоронне право націлене насамперед на збереження й охорону загального блага, яким є навколишнє природне середовище в цілому, а природоохоронна діяльність спрямована на забезпечення екологічних інтересів суспільства. У зв'язку з цим природоохоронні відносини мають соціальну спрямованість і тяжіють до публічних форм впливу.

При цьому межа між приватним і публічним інтересом гнучка й мінлива у соціальному часі та просторі. Залежно від різноманітних суспільно-історичних обставин вона здатна зміщуватися або в один, або в інший бік. Тому необхідною умовою сталого розвитку суспільних відносин і забезпечення досконалого механізму правового регулювання, у тому числі у сфері використання й відтворення природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища, є встановлення гармонійного співвідношення і поєднання інтересів у природоресурсних та природоохоронних відносинах.

Нині у науковій доктрині визначення об'єкта природоресурсних правовідносин також викликає чимало дискусій. За наявності великої кількості наукових поглядів на зазначене явище актуальною залишається проблема щодо формування єдиного підходу до розуміння об'єкта природоресурсних правовідносин. Оскільки, як слушно зазначає В.М. Єрмоленко, об'єкт у структурі правовідносин утворює внутрішні функціональні зв'язки, що краще піддаються правовому регулюванню, а це, безперечно, сприяє усталеності правовідносин як окремої системи [210, с. 11]. З цього приводу Ю.О. Вовк свого часу вказував на те, що предмет природоресурсного права цілісний через

єдність і нерозривний зв'язок усіх природних ресурсів, що є об'єктами правового регулювання. Водночас він доволі багатогранний, оскільки виражається в підвидовій різноманітності зазначених відносин, що зумовлено різними видами природних об'єктів, з приводу яких існують суспільні відносини [77, с. 10].

Загальновідомо, що під об'єктом правовідносин розуміють матеріальне або нематеріальне благо, задля одержання, передавання або використання якого суб'єкти вступають у правовідносини. Саме потреба в об'єкті спричиняє виникнення правового зв'язку між суб'єктами, викликає появу й реалізацію їх прав та обов'язків. Об'єкти природоресурсних правовідносин – це ті блага, з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються природоресурсні правовідносини. З урахуванням наявних наукових підходів, для визначення та характеристики об'єкта природоресурсних правовідносин необхідним є дослідження змісту таких понять, як природний об'єкт і природний ресурс.

Природний об'єкт, на думку В.В. Петрова, – це складова частина природного середовища, що охороняється законом, відрізняється природним характером свого походження, відсутністю вартості, станом в екологічній системі природи, виконанням екологічної, економічної, культурно-оздоровчої функцій. Вчений визначає «природні ресурси» у широкому аспекті як всі природні блага, що призначені для задоволення потреб людини, а у вузькому – як природні джерела задоволення потреб матеріального виробництва [450, с. 205–206]. Природний об'єкт, як зазначає науковець, являє собою завершений екологічний комплекс, що взаємодіє з навколишнім і соціальним середовищем на основі екологічних, економічних функцій, які він виконує. Об'єктом права користування може бути юридично визначена частина природного об'єкта. У процесі використання природного об'єкта з нього вилучається речовина або через нього споживається та чи інша корисна властивість, що задовольняє потреби людей. Така речовина, що входить у склад природного об'єкта, чи його

корисна властивість, називається природним ресурсом. Тому природні ресурси є частиною природного об'єкта, який виступає в якості джерела задоволення матеріальних, економічних потреб та інтересів людини [448, с. 357].

При цьому деякі науковці розглядають природні ресурси у широкому і вузькому значенні. До природних ресурсів у широкому значенні відносять усі природні блага, що слугують задоволенню потреб людини, а у вузькому – природні джерела для задоволення потреб матеріального виробництва [606, с. 201].

Природні об'єкти як складові частини або компоненти навколишнього природного середовища, на думку І.І. Каракаша, мають ознаки природного походження і знаходяться в екологічному взаємозв'язку з природними системами, здатні виконувати екологічну функцію й забезпечувати якість середовища існування людини та суспільства. Природні ресурси у буквальному значенні є джерелами споживання. Під ресурсом у вузькому змісті розуміють джерело економічного споживання. У широкому розумінні природні ресурси – це джерела споживання людиною і суспільством для задоволення своїх економічних, екологічних, оздоровчих, культурних, естетичних, духовних та інших потреб. Поняття «природний об'єкт» відбиває екологічну сторону складової довкілля, а поняття «природний ресурс» – економічну сторону як об'єкта споживання [252, с. 93–94].

Аналогічних наукових поглядів дотримується й Г.В. Анісімова, яка під природними об'єктами розглядає складову частину навколишнього природного середовища або все довкілля у цілому, наділене ознаками природного походження, може виконувати різноманітні екологічні функції та забезпечувати якість середовища для людини. Поняття природного об'єкта відбиває екологічний фактор. Природні об'єкти становлять невід'ємні компоненти навколишнього природного середовища, а природні ресурси утворюють частину природних об'єктів, що використовуються як джерела задоволення різних інтересів людини. Природні ресурси – це джерело споживання,

задоволення економічних потреб [20, с. 6–7]. З урахуванням наукової позиції Г.В. Анісімової можна визначити, що до основних ознак об'єктів природоресурсних правовідносин належать: а) природний характер походження; б) відсутність вартості у природних об'єктів; в) неможливість (або обмежена можливість) відновлення в натурі природних об'єктів; г) екологічний взаємозв'язок з навколишнім природним середовищем; д) особливий правовий режим їх використання, що містить значну кількість імперативних приписів та ін. [19, с. 8]. З цього приводу В.М. Єрмоленко зазначає, що головною ознакою природного ресурсу як об'єкта природоресурсного права має бути визначено його незайманість людиною, непорушність, первісний стан [211, с. 74].

М.В. Краснова звертає увагу на те, що до об'єктів слід відносити матеріальні та нематеріальні соціальні цінності, на які спрямовані правовідносини. Науковець розглядає природні ресурси як матеріальні і нематеріальні блага. Так, природні ресурси як матеріальні блага – це частини природи, або ж природних об'єктів, що залучені в господарський обіг та які в силу притаманним їм якостям можуть використовуватися людиною, суспільством і державою для задоволення численних потреб. Природні ресурси як нематеріальні блага – це не залучені до господарського обігу природні об'єкти, що входять в екологічні системи як необхідні компоненти і внаслідок виконуваних екологічних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних, науково-пізнавальних, естетичних та інших функцій мають особливе значення для задоволення потреб середовища життєдіяльності людини і суспільства. Крім того, М.В. Краснова зазначає, що у межах науки підтверджується економічний атрибут природи, коли об'єктами правового регулювання розглядаються виключно природні ресурси, які хоч фактично і мають зв'язки з природою (є природного походження, пов'язані з навколишнім природним середовищем, виконують функції життєзабезпечення тощо), проте можуть перебувати у цивільному обігу та щодо яких можуть вчинятися певні юридично значимі дії [332, с. 65].

Природні ресурси, як вказує І.Б. Калінін, являють собою сукупність речовин або якостей природних об'єктів, корисні властивості яких використовуються або можуть бути використані людиною. Природний об'єкт – це обмежений у просторі комплекс взаємозалежних матеріальних елементів природи природного походження. Об'єктами природоресурсних правовідносин можуть бути тільки об'єкти природного походження, що знаходяться у навколишньому природному середовищі, а також природно-техногенні об'єкти. При цьому загальним об'єктом природоресурсних правовідносин є певний природний ресурс. Разом із тим у користування завжди надається не абстрактний ресурс, а зазначений у ліцензії, рішенні, договорі, угоді конкретний, індивідуалізований у певних межах природний об'єкт. Таким чином, безпосереднім об'єктом природоресурсних відносин є локалізований у просторі природний ресурс у певному природному об'єкті. І безпосередній, і загальний об'єкт природоресурсних правовідносин є, найчастіше, матеріальними об'єктами. Але інтереси ресурсокористувачів можуть задовольнятися й шляхом використання нематеріальних благ [246, с. 105].

М.В. Краснова наголошує також на тому, що по суті природні ресурси в сучасних умовах – це основні об'єкти екологічного права, яким у науці увага приділяється недостатньо, особливо щодо їх юридичної класифікації [333, с. 10].

З урахуванням положень спеціальної галузевої літератури [63; 74; 395] природні ресурси як об'єкти природоресурсних правовідносин можна поділити на вичерпні й невичерпні. Вичерпні природні ресурси поділяють на невідновлювані і відновлювані. До невідновлюваних відносять ті з них, які абсолютно не відновлюються або відновлюються набагато повільніше, ніж використовуються (наприклад, надра, корисні копалини). До невідновлюваних природних ресурсів Н.С. Гавриш відносить і ґрунтові ресурси (компоненти, властивості і функції природних та антропогенно перетворених, а також штучних ґрунтів, які використовуються чи можуть бути використані і мають

відповідну споживчу цінність [88, с. 88]), оскільки, як зазначає науковець, самоочищення їх практично не відбувається, а коли й відбувається, то дуже повільно [88, с. 67].

До відновлюваних природних ресурсів відносять земельні ресурси, лісові ресурси, тваринний і рослинний світ тощо. Ці ресурси у міру їх використання відновлюються. Відновлювані природні ресурси – це ресурси, що здатні до повного або часткового самовідновлення через розмноження або інші природні цикли відновлення. Такі ресурси можуть відновлюватися у природних процесах або відтворюватися під впливом діяльності людини [63, с. 7]. Відновлення узагальнює не нові процеси створення природних ресурсів, а повернення колишніх їх якісних і кількісних характеристик [510, с. 23]. Відтворення природних ресурсів розглядається як: специфічна сфера діяльності суспільного виробництва, спрямована на збереження якості і кількості відновлюваних природних ресурсів на основі цілеспрямованого управління природними процесами; штучне підтримання природних ресурсів на певному рівні за допомогою відповідних ресурсовідновлюваних заходів для досягнення їх продуктивного стану [89, с. 16]. Наприклад, відновлення лісових ресурсів здійснюється шляхом як природного відновлення, так і за рахунок лісорозведення. Можливими напрямками відтворення природних ресурсів можуть бути також: рекультивація, агролісомеліорація, штучне розведення мисливських тварин і птахів тощо.

Для збереження здатності природних ресурсів до самовідновлення потрібні певні природні умови. Порушення цих умов затримує або взагалі припиняє процес самовідновлення, що слід враховувати при їх використанні. Темпи використання природних ресурсів повинні відповідати темпам їх самовідновлення. Порушення цієї відповідності неминуче веде до виснаження природних ресурсів й необхідності вжиття заходів щодо їх відтворення. Інакше відновлювані природні ресурси можуть стати невідновлюваними.

Невичерпні природні ресурси включають водні, кліматичні й космічні

ресурси. Водні ресурси дуже великі. Вода знаходиться у всіх можливих для неї станах. Її загальні ресурси залишаються незмінними і невичерпними. Але з різноманітною діяльністю людини запаси води можуть дуже змінюватися і втрачати свої споживчі властивості. Запаси прісної води є вичерпними і в багатьох місцях значно скоротилися. Став відчуватися її недолік для задоволення різних потреб людини і суспільства.

Фахівці з проблем прикладної кліматології визначають кліматичні ресурси як невичерпні природні ресурси у кліматичній системі (насамперед в атмосфері), що зумовлюють функціонування, розвиток, продуктивність різних галузей народного господарства [285, с. 118] і можуть бути використані для розв'язання конкретної задачі у промисловості, сільському, лісовому, рибному господарстві, соціальній сфері тощо [190, с. 72]. Наукові погляди вчених – представників еколого-правової доктрини характеризуються невизначеністю до тлумачення терміна «кліматичні ресурси». Так, деякі науковці зазначають, що використання кліматичних ресурсів обмежується правовою охороною атмосферного повітря у міжнародно-правовій [606, с. 643] або внутрішній системі екологічного права [202, с. 310; 291, с. 269; 626, с. 532].

На думку окремих вчених, питання використання кліматичних ресурсів взагалі виключається зі сфери еколого-правового регулювання. Зокрема, за словами Т.Г. Пучініної, сам по собі клімат не може розглядатися в якості складової частини природного середовища, а кліматичні ресурси залишаються за рамками правового регулювання в силу їх неореченого характеру [500, с. 9, 46]. Н.В. Кузнєцова вказує на те, що використання сонячної енергії або кліматичних ресурсів не піддається достатньому контролю і регулюванню з боку людини [349, с. 4].

При цьому деякі вчені у галузі еколого-правової науки неодноразово звертали увагу на те, що поряд з так званими класичними об'єктами екологічного права до сфери правового регулювання включаються й нові – клімат, озоновий шар, повітряний простір тощо [19]. М.В. Краснова зазначає,

що ряд об'єктів екологічного права нині розширюється, зокрема, віднесенням (у тому числі й актами міжнародного екологічного права) до їх числа й клімату, який відображає певні характеристики самої природи (або ж навколишнього природного середовища) [333, с. 8–12].

У галузевій науковій літературі виділяють кліматичні ресурси: енергетичні (сонячна радіація, енергія вітру); теплові (температура повітря та ґрунту); ресурси вологи в атмосфері та ґрунті (хмарність, опади, сніговий покрив, волога у ґрунті); світлові (освітленість); газові (озон та гази в атмосфері) [285, с. 103]. У зв'язку з цим поняття «кліматичний ресурс» має застосовуватися для позначення передусім кількісного та якісного ефекту від використання властивостей складових елементів клімату: сонячної радіації, енергії вітру, температури повітря, вологості атмосферного повітря, ґрунту тощо, що вилучаються з навколишнього природного середовища з метою задоволення екологічних, економічних, соціальних та інших потреб людини.

До космічних ресурсів відносять, наприклад, енергію морських припливів [63].

При цьому В.І. Андрейцев звертає увагу на те, що чинне законодавство застосовує розуміння також природних ресурсів континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, рекреаційних, лікувальних природних ресурсів, ландшафтних природних ресурсів, ресурсів біорізноманіття, біологічних, генетичних природних ресурсів тощо, які допоки достатньо не розкриті у теорії природоресурсного права [13, с. 11]. Однак слід погодитися з М.В. Красною, що по суті це природні комплекси, щодо яких законодавством встановлюються переважно вимоги їх охорони, що є предметом правового регулювання природоохоронного права (природні ресурси континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, ландшафтні природні ресурси, ресурси біорізноманіття) [334, с. 144], або ж є властивостями (рекреаційні, лікувальні природні ресурси) чи елементами «традиційних» природних ресурсів з визначеною специфікою їх використання (біологічні, генетичні

природні ресурси).

Наприклад, наукове дослідження правових проблем використання біологічних ресурсів у контексті розгляду правовідносин у сфері біотехнологій здійснює О.Ю. Піддубний [457; 458], правового забезпечення використання генетично модифікованих біологічних ресурсів у сільському господарстві – О.В. Гафурова [93], Т.О. Коваленко [293], Т.В. Курман [362], В.Ю. Уркевич [571], збереження і використання генетичних ресурсів рослин крізь призму глобалізації проблем біобезпеки – В.І. Курило, І.В. Гиренко [359].

О.Ю. Піддубний зазначає, що правовідносини у сфері біотехнологій – це, у тому числі, відносини щодо використання і відтворення універсального біологічного ресурсу у формі тваринного та рослинного біорізноманіття [457, с. 80]. Такі правовідносини, на думку науковця, за своєю суттю є природоресурсними [457, с. 81] і становлять предмет природоресурсного права [457, с. 80].

При цьому слід погодитися з О.Ю. Піддубним, що теоретико-правові дослідження у сфері біотехнологій мають бути спрямовані саме на визначення особливостей користування таким природним ресурсом або ж властивостями ресурсів флори і фауни [458, с. 45]. А для правового регулювання використання біологічних ресурсів слід розробляти специфічні моделі правового регулювання, відштовхуючись від загальних принципів природоресурсного права [458, с. 46].

Проаналізувавши наукові підходи представників вітчизняної і зарубіжної правової доктрини, можна визначити, що об'єктом природоресурсних правовідносин є природні ресурси (або їх властивості) – юридично визначена частина навколишнього природного середовища, що має ознаки природного походження і знаходиться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами, має потенційну або фактичну цінність для людства, використовується або може бути використана як джерело необхідних матеріальних та духовних благ [163, с. 57].

Основними юридичними ознаками природних ресурсів є: а) природний характер походження; б) екологічний взаємозв'язок з навколишнім природним середовищем та з іншими природними ресурсами; в) потенційна або фактична цінність для людства; г) джерело необхідних матеріальних та духовних благ; ґ) мета використання – задоволення різноманітних потреб; д) кількісна та якісна обмеженість у навколишньому природному середовищі; е) обмежена можливість або неможливість відтворення окремих видів природних ресурсів; є) основні природні ресурси фізично нерухомі та не переміщувані у природному просторі; ж) відсутність реальної вартості, і в економічному сенсі природні ресурси не є товаром; з) особливий правовий режим використання окремих видів природних ресурсів.

Тобто, природоресурсні відносини складаються з приводу використання та відтворення природних ресурсів або їх властивостей (наприклад, потенційна енергія вод, яка перетворюється на електричну енергію, поверхня води для потреб водного транспорту, властивості атмосферного повітря вміщувати та розчиняти (зменшувати концентрацію) забруднюючі речовини, властивість надр містити в собі підземні сховища газу тощо), а природоохоронні відносини спрямовані на охорону природного об'єкта або навколишнього природного середовища в цілому і стосуються не стільки самих природних об'єктів, скільки внутрішніх та зовнішніх зв'язків цих об'єктів, їх властивостей, станів і процесів, що відбуваються в них.

Отже, предметом правового регулювання природоресурсного права є суспільні відносини щодо використання і відтворення природних ресурсів як юридично визначеної частини навколишнього природного середовища, що має ознаки природного походження й знаходиться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами, потенційно або фактично ціннісні для людства, використовуються або можуть бути використані як джерело необхідних матеріальних і духовних благ.

Природоресурсні відносини, що складають предмет правового регулювання природоресурсного права, численні і різноманітні. Використання і відтворення природних ресурсів передбачає багатогранну діяльність, здійснювану людиною при її взаємодії з природними ресурсами. Будь-яке використання компонентів навколишнього середовища направлено, насамперед, на вилучення тих чи інших корисних для людини властивостей (якостей) природних ресурсів.

Класифікувати природоресурсні відносини можна за різними підставами.

Так, відносини щодо використання природних ресурсів можуть як супроводжуватися, так і не супроводжуватися їх вилученням з навколишнього середовища. Тобто, залежно від характеру впливу на природний ресурс, природоресурсні відносини можна поділити на дві основні групи. Центральне місце серед них займають відносини з безпосереднього вилучення природних ресурсів з навколишнього середовища. Інша значна група – це відносини по використанню корисних властивостей природних ресурсів, що не пов'язано з їх вилученням.

Наприклад, передбачені у ст. 67 Лісового кодексу України види використання лісових ресурсів, пов'язані з їх вилученням з навколишнього середовища – заготівля деревини і другорядних лісових матеріалів та інші, а також використання корисних властивостей лісових ресурсів, що не пов'язано з їх вилученням з навколишнього середовища – використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, потреб мисливського господарства, проведення науково-дослідних робіт тощо. Аналогічно у ст. 47 Водного кодексу України закріплено право загального водокористування, що може здійснюватися громадянами для задоволення їх потреб – купання, плавання на човнах, а у ст. 48 – право на спеціальне водокористування – забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв.

При цьому, користування природними ресурсами, пов'язане з їх вилученням, включає такі його види, як вилучення основних природних ресурсів з навколишнього природного середовища і вилучення супутніх (вторинних) природних ресурсів. При цьому, під час користування природними ресурсами без їх вилучення з навколишнього середовища, можуть використовуватися і корисні властивості природного ресурсу, наприклад, використання ділянок лісу для розміщення вуликів, випасання худоби, полювання, використання водних об'єктів для лісосплаву, потреб гідроенергетики тощо.

У систему природоресурсних відносин включаються і супутні відносини до визначених вище. Серед них слід виділити, наприклад: відносини пов'язані з отриманням права на використання природних ресурсів; відносини власності на природні ресурси; відносини з управління у сфері природокористування; відносини по притягненню до юридичної відповідальності за порушення природоресурсного законодавства та інші.

За своїм правовим змістом природоресурсні відносини можна поділити на матеріальні та процедурні. Матеріальними відносинами в юридичному розумінні є, наприклад, відносини власності на природні ресурси. До процедурних відносин належать, наприклад, відносини щодо умов і порядку надання природних ресурсів та їх частин у користування, що знайшли своє закріплення у нормативно-правових актах природоресурсного законодавства.

Залежно від природного ресурсу, який використовується, можна виділити: земельні відносини, водні, лісові, надрові, відносини щодо використання рослинного, тваринного світу тощо.

Отже, коло природоресурсних суспільних відносин, врегульованих нормами природоресурсного права, досить широке. Однак усі вони реалізуються у межах багатогранної діяльності під час природокористування – взаємодії людини з навколишнім природним середовищем. У такому аспекті предмет правового регулювання вказує, на яку сферу суспільних відносин

спрямований вплив норм права, тобто на певний соціальний простір (частину суспільних відносин), який можливо і необхідно впорядкувати за допомогою правових засобів. При встановленні сфери правового регулювання слід виходити не стільки з класифікації суспільних відносин, скільки з матерії самого права як нормативного регулятора [534, с. 221].

Різноманіття суспільних відносин у сфері природокористування та їх органічний взаємозв'язок не дають змоги виділити таку їх групу, яка регулювалася б тільки однією і ніякою іншою галуззю законодавства. Тому необхідно виділяти відносини, що входять не тільки у предмет правового регулювання, а й у сферу дії галузі права. Тобто, до сфери дії галузі належать такі відносини, що регулюються нормами не тільки визначеної галузі, а й нормами інших галузей права. При цьому сфера дії ширше предмета правового регулювання галузі, включає його [246, с. 38]. Інакше кажучи, сфера галузі права складається з її предмета і перетинів з сукупністю відносин, врегульованих також і суміжними галузями права.

Саме до відносин, що входять у сферу дії галузі права, але не включені до її предмета правового регулювання, можливе субсидіарне застосування норм права. У перекладі з латині субсидіарний (*subsidiarius*) означає «резервний, допоміжний» [537, с. 529]. Характеризуючи субсидіарне застосування права, деякі науковці вважають, що воно має місце у тих випадках, коли законодавець свідомо відмовляється від дублювання ідентичних правових норм у різних галузях права [29, с. 25]. Інші називають причиною субсидіарності наявність юридичних понять, загальних для суміжних галузей права [463, с. 35]. С.С. Алексєєв вважав, що можливість субсидіарного застосування норм однієї галузі при регулюванні відносин, що входять у сферу дії іншої галузі, а також наявність загальних сімейних понять відображають наявність «генетичних» зв'язків – зв'язків між галузями за походженням, генезисом їх формування [6, с. 104].

Слід зазначити, що коли йдеться про субсидіарне правозастосування,

передбачається наявність галузі, що запозичує право, та донорської галузі, норми якої використовуються для досягнення цілей і завдань, що стоять перед галуззю, яка запозичує. При цьому субсидіарне застосування норм права може носити не тільки односторонній, а й взаємний характер [246, с. 39]. Так, у сферу правового регулювання природоресурсного права входять поресурсні відносини – суспільні відносини, об’єктом яких є окремі природні ресурси, використання яких здійснюється без істотного впливу на стан інших складових довкілля чи на довкілля в цілому. Ці відносини регулюються нормами як природоресурсного права, так і суміжних з ним нормами права – земельним, водним, лісовим тощо.

Тим часом у деяких випадках досить складно визначити, яка галузь є донором, а яка запозичує, цілі і завдання якої галузі превалюють. У таких випадках, мабуть, можна говорити про інтерактивне застосування норм права (від англ. *interactive* – взаємодіючі) [246, с. 40]. Так, наприклад, природоохоронні відносини, що є предметом правового регулювання природоохоронного права, є об’єктивно протилежними за своїм змістом до природоресурсних відносин, хоча дуже тісно взаємопов’язані між собою. Природоохоронні відносини виникають з приводу охорони навколишнього природного середовища, тобто діяльності, що спрямована на збереження природних об’єктів і довкілля в цілому [246, с. 62] та забезпечення екологічних інтересів [257, с. 16]. Використання природних ресурсів спрямовано на вилучення у тій чи іншій формі корисних властивостей природних ресурсів, а основною метою його є забезпечення головним чином економічних потреб людини і суспільства.

При цьому слід зазначити, що можливість субсидіарного застосування правових норм виникає переважно у сфері існування так званих комплексних утворень – комплексних правових інститутів і галузей права.

Теорія існування комплексних галузей права була вперше обґрунтована у радянський період В.К. Райхером, основна ідея якого полягала у тому, що в

системі права існує два типи галузей – основні й комплексні. За твердженням вченого, комплексна галузь права складається з елементів, які віднесені до різних предметів правового регулювання, до різних галузей права, що вказує на складний комплексний характер таких галузей [508, с. 188]. Позиція науковця була підтримана Ю.К. Толстим, який зазначив, що комплексним галузям права, на відміну від основних, відводиться лише умовне місце у системі права [562, с. 48].

На думку С.С. Алексєєва, тільки узгоджені між собою норми права, які характеризуються предметною та юридичною єдністю, становлять зміст комплексної галузі права. Такі норми містяться в основних галузях, не порушують їх цілісності, проте об'єднуються в окрему спільність, що характеризується властивими саме їй специфічними прийомами регулювання [6, с. 27–28].

Визнання комплексних галузей права в юридичній науці отримало активну підтримку, оскільки, як визнавали вчені, сучасне право розвивається саме за рахунок виникнення й розвитку комплексних галузей права. Враховуючи постійний розвиток суспільних відносин, проблема комплексної галузі права є актуальною й донині. При цьому єдиної думки з приводу існування комплексних галузей права немає, причиною тому служить спірність природи дефініції «комплексність» галузей права.

Однак сьогодні більшість вчених справедливо вказують, що комплексність тією чи іншою мірою властива будь-якій галузі права, що підтверджує багатовимірність і полімерність системи права. Більше того, у процесі вдосконалення галузей права немає необхідності у досягненні «чистоти» кожної з них, оскільки це завдання нездійсненне.

На вирішення проблеми комплексної галузі звертають увагу багато вчених – представників окремих галузей права, наприклад, аграрного й екологічного права.

Питанням юридичної природи аграрного права та його місця у системі

права України присвячені наукові праці таких відомих вчених, як В.М. Єрмоленка, А.М. Статівки, В.Ю. Уркевича та інших.

Наприклад, А.М. Статівка за результатами свого дослідження дійшов висновку, що у природі не існує таких галузей, які регулювали б абсолютно однорідні відносини [544, с. 63]. При цьому комплексність, як вказує В.М. Єрмоленко, є лише межею, атрибутивною ознакою побудови предмета правового регулювання, як і в інших самостійних (традиційних) галузях права [213, с. 349].

Як юридично значуща характеристика окремих галузей права зі складним предметом регулювання у сучасній системі права, комплексність втрачає сенс, оскільки одночасно відбувається диференціація та інтеграція правового регулювання окремих сфер суспільного життя. Ознака комплексності стає все більш характерною і для традиційних, і для спеціалізованих галузей права [588, с. 166].

Характеристики галузі права як самостійної або як комплексної, на переконання В.Ю. Уркевича, не є взаємовиключними. Перша вказує на наявність певної групи суспільних відносин, які є специфічними, неповторними і становлять предмет правового регулювання. Друга свідчить про якісний зміст цих суспільних відносин, вказує на критерії їх об'єднання та групування [572, с. 93].

На комплексність предмета правового регулювання аграрного права у своїх наукових працях звертають увагу і такі вчені, як: О.В. Гафурова [90–92], Т.В. Курман [363]. Так, О.В. Гафурова зазначає, що «комплексність» необхідно розглядати як внутрішню властивість цієї галузі права, а термін «комплексний» застосовується лише для позначення функціональної однорідності суспільних відносин, які регулюються нормами аграрного права [92, с. 278].

Отже, аграрне право, на думку зазначених вчених, є самостійною галуззю права, що має комплексу природу.

Проблеми обґрунтування юридичної природи екологічного права

порушують у своїх дослідженнях як вітчизняні, так і зарубіжні учені, зокрема: В.І. Андрейцев, М.М. Бринчук, А.П. Гетьман, В.В. Єрофєєв, Н.Р. Кобецька, О.С. Колбасов, М.В. Краснова, Н.Р. Малишева, В.В. Петров, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга та інші.

Більшість дослідників схиляються до думки про те, що екологічне право виступає саме комплексною галуззю права. Проте й комплексність тлумачиться ними неоднозначно, насамперед у частині елементів, що її формують, а також співвідношення з іншими складовими системи права.

В.І. Андрейцев розглядає екологічне право через діалектичну сукупність трьох комплексів правового регулювання: природноресурсового, середовищеохоронного (ландшафтного) права і права екологічної безпеки [11, с. 6]. Аналогічний підхід до комплексного регулювання еколого-правових відносин простежується і в наукових працях М.В. Красної [330, с. 8]. Ю.С. Шемшученко включає у систему комплексної галузі екологічного права відносини щодо охорони довкілля, використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, збереження та раціонального використання екомережі [197, с. 16]. М.М. Бринчук також розглядає екологічне право як комплексну галузь права, оскільки суспільні екологічні відносини регулюються як власними нормами, встановленими актами екологічного законодавства, так і екологізованими нормами інших галузей [55, с. 11].

На противагу цьому, інші дослідники вважають, що екологічне право є самостійною галуззю, констатуючи єдність еколого-правових відносин [291, с. 22]. Як самостійну (некомплексну) галузь права з відповідним підгалузевим структуруванням розглядає екологічне право М.В. Шульга. Вчений підкреслює, що саме такий підхід зберігає інтеграційну єдність і видову диференціацію екологічного права [620, с. 60].

Однак жодна з наведених та інших позицій у вітчизняній юридичній літературі поки що не знайшла достатнього теоретико-правового обґрунтування, а проблема визначення юридичної природи екологічного права

та його місця у системі права України залишається невирішеною.

Динамізм системи права, що не може не реагувати на розвиток і ускладнення суспільних відносин, проявляється у формуванні нових інститутів і галузей права. Найчастіше нові галузі виникають як об'єктивна необхідність регулювання тих суспільних відносин, які раніше не були регламентовані, або шляхом відділення від вже існуючих галузей декількох взаємопов'язаних інститутів, що у процесі еволюції суспільних відносин набувають особливі якісно нові властивості і формують нові галузі права, які носять переважно комплексний характер.

Створення нових галузей права є потребою сучасності, це спричинено розвитком ринкових відносин, науково-технічним прогресом. Тому розподіл права на нові галузі надасть змогу ефективніше регулювати правові відносини у відповідних сферах діяльності. Але створенню нових галузей права заважає домінуюча концепція, яка присутня в сучасній юриспруденції – традиційна конструкція галузей права, що гальмує комплексне наукове вивчення нових суспільних правовідносин, а негативне відношення до виділення нових галузей права неминуче і закономірно приводить до вакууму в області спеціальних правових досліджень і, як наслідок, до браку фахівців, які володіють спеціальними знаннями в даних галузях права.

На сучасному етапі розвитку людства природоресурсне право досягло достатнього рівня розвитку, сформувало правові інститути і повинно мати цілком обґрунтований статус самостійної галузі права у системі права України. Оскільки природоресурсне право має особливий предмет та об'єкт правового регулювання, власну розгалужену джерельну базу – систему природоресурсного законодавства, а також систему спеціальних принципів відповідної галузі. Саме зазначені критерії є основними системоутворюючими факторами цілісності і самостійності природоресурсного права як галузі права.

При цьому природоресурсні відносини, що становлять предмет природоресурсного права, носять комплексний характер, оскільки об'єднують

близькі за своїм змістом земельні, водні, лісові, надрові та інші відносини, визначаючи загальні засади їх правової регламентації і залишаючи при цьому специфіку правового регулювання використання та відтворення окремих природних ресурсів у межах відповідних поресурсних галузей права (земельного, водного, лісового тощо).

Отже, природоресурсне право слід розглядати як самостійну галузь права у системі права України, правові норми якої регулюють комплексні суспільні відносини з використання (вилучення та споживання корисних властивостей) і відтворення (відновлення кількісних та якісних характеристик) природних ресурсів, що мають потенційну або фактичну цінність для людини і є джерелом необхідних матеріальних та духовних благ.

Природоресурсне право як самостійна галузь права має зайняти належне місце у національній правовій системі, забезпечуючи разом з іншими галузями права, у тому числі з екологічним (природоохоронним) правом, оптимальну правову регламентацію відповідних суспільних відносин.

Розділ 2.

ПРОБЛЕМИ ВІДМЕЖУВАННЯ ПРЕДМЕТА ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА ВІД ПРЕДМЕТА СУМІЖНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРАВА

2.1 Співвідношення предметів природоресурсного, природоохоронного й екологічного права: проблемні питання відмежування

Взаємозв'язок використання різноманітних природних ресурсів та необхідність охорони навколишнього середовища при їх використанні не підлягають сумніву і багато в чому зумовлюють безперервні дискусії про співвідношення природоресурсного, природоохоронного та екологічного права, що неодноразово підкреслювалося в юридичній літературі. Для того, щоб з'ясувати суть визначеного питання, важливо простежити еволюцію наукових поглядів на окреслену проблематику.

Поява природоресурсного і природоохоронного права відноситься до 60-х рр. XX століття. Головною її передумовою була теорія диференціації та інтеграції, висунута М.Д. Казанцевим [241–244]. Ця теорія привернула інтерес наукової спільноти.

Як зазначав М.Д. Казанцев, в умовах, коли безперервно зростає використання природних ресурсів, законодавча діяльність має спрямовуватися на їх охорону для раціонального використання [243, с. 124]. Цим пояснюється розвиток природоохоронного законодавства і права як самостійних галузей. У цей час чітко визначилися в якості самостійних такі галузі законодавства: земельне; водне; лісове; надрове; природоохоронне. У зв'язку з цим виникло питання про те, щоб земельне, водне, лісове, надрове і природоохоронне право вважати самостійними галузями права. Диференціація галузей права, що регулюють відносини щодо використання та охорони природних ресурсів, привела до інтеграції цих галузей та утворення природоресурсного права.

На думку М.Д. Казанцева, природоохоронне право як самостійна галузь права поряд з іншими самостійними галузями: земельним, водним, лісовим, надровим правом – сформувало особливу частину інтегрованої галузі – природоресурсного права. Загальну частину природоресурсного права складають основні правові інститути: право державної власності на природні ресурси; єдиний державний фонд природних ресурсів; кадастр природних ресурсів; право користування природними ресурсами; принципи охорони природи; відповідальність за порушення норм права, що регулюють використання та охорону природних ресурсів [244, с. 4].

Ідеї, висловлені М.Д. Казанцевим, не залишили байдужими вчених-юристів у 60–80-ті рр. XX століття.

В.Л. Мунтян зазначав, що загальне правове регулювання охорони природи має здійснюватися комплексною галуззю – правом раціонального природокористування, а галузеве – нормами земельного, надрового, водного, лісового права та інших галузей [416, с. 18]. На переконання О.С. Колбасова, охорона природи невіддільна від її раціонального використання, у зв'язку з цим неможливо довести існування природоохоронного і природоресурсного права, дуже умовно можна говорити про тенденції до формування цих галузей. При цьому має бути інтегрована галузь права – екологічне право [301, с. 156]. Вчений вважав, що екологічне право є симбіозом природоресурсної та природоохоронної галузей права.

На противагу науковій позиції О.С. Колбасова, В.В. Петров зазначав, що у системі права немає місця для так званого екологічного права. Виникає еколого-правова структура права, в якій функціонують дві самостійні екологічні галузі права: природоресурсне право (земельне, надрове, водне, лісове право) і природоохоронне право та окремі правові інститути, правові норми, що входять до складу різноманітних галузей права, які реалізують у межах регульованих ними відносин еколого-правові функції (еколого-правові інститути і норми) [450, с. 47]. Вчений підкреслював, що природоохоронне

право обмежується регулюванням лише комплексних природоохоронних відносин. До нього не входять охоронні розділи природоресурсного права [471, с. 29]. Природоохоронне право у той час ставило ширші завдання – захищало інтереси сьогодення і майбутнього покоління у збереженні та примноженні чистого, здорового й продуктивного навколишнього середовища як неодмінної умови існування людства.

Розглядаючи співвідношення природоресурсних та природоохоронних норм, Ю.О. Вовк [77] віддавав перевагу природоресурсним нормам. Водночас природоохоронному праву відводилася «незавидна» роль. Природоохоронне право, на думку вченого, не має самостійного предмета правового регулювання, охорона – лише похідне від використання природних об'єктів [77, с. 10]. У той час питання про охорону виникало тільки у зв'язку з певним ступенем інтенсивності, особливими обставинами використання природних ресурсів. У природоохоронних відносинах центральне місце займали умови і порядок експлуатації природних ресурсів.

Н.Б. Мухітдінов запропонував конструкцію інтегрованої моногалузі природоресурсного права, основним завданням якої має стати комплексне регулювання найбільш загальних і важливих питань охорони та використання природних багатств [418, с. 136]. Науковець стверджував, що визнання двох самостійних галузей права – природоохоронної і природоресурсної – вільно чи мимоволі веде до відриву від проблеми охорони використання природних ресурсів [418, с. 137]. Причому надрове, лісове, водне і земельне право має співвідноситися з природоресурсним правом як рівноправні, самостійні елементи єдиної системи права.

На противагу цій науковій позиції, вивчивши правову природу природоресурсних і природоохоронних правовідносин, Н.Т. Разгельдєєв [505] дійшов висновку про існування усіх об'єктивних підстав для формування самостійних – природоресурсного та природоохоронного (екологічного) – галузей права.

Наукова дискусія того часу завершилася формуванням двох основних позицій у розвитку суспільних правовідносин з приводу використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища: теорії екологічного права та теорії права навколишнього середовища.

З моменту виникнення галузі природоохоронного права у системі взаємодії суспільства і природи відбулися значні зміни, які привели до посилення консолідації охоронних та ресурсових відносин на базі єдиних екологічних відносин. Виникнення теорії екологічного права пов'язано з висунутою у 1987 р. концепцією В.В. Петрова [445]. Вчений констатував у результаті виникнення на основі консолідації природоресурсного і природоохоронного права нової галузі права – екологічного права – сукупності правових норм, що регулюють суспільні (екологічні) відносини у сфері взаємодії суспільства і природи з метою охорони природи, раціонального використання й відтворення її ресурсів, оздоровлення і поліпшення навколишнього середовища в інтересах нинішнього та майбутніх поколінь людей [445, с. 38].

В.В. Петров зазначав, що природоресурсні відносини виникають у сфері використання природних ресурсів для задоволення матеріальних і культурних потреб громадян, природоохоронні висувають вимоги охорони природного середовища від шкідливого впливу відносин з господарського та іншого використання природних ресурсів. Між цими двома видами відносин, як підкреслював учений, існує діалектичний зв'язок. Використання природного середовища породжує потребу в її охороні. Разом із тим охорона природного середовища здійснюється через її використання, шляхом впровадження природоохоронних правил у сам процес користування природними ресурсами [447, с. 24].

Теорія права навколишнього середовища належить Ю.С. Шемшученку [605].

Ю.С. Шемшученко вважав, що відносини у сфері «суспільство –

природа» регулюються правом навколишнього середовища. На думку вченого, науково непереконливими і практично марними є спроби довести існування двох самостійних інтегрованих галузей права – природоохоронного і природоресурсного. Це по суті спроби штучно розділити єдині й неподільні екологічні суспільні відносини на відносини з охорони природи і відносини щодо раціонального використання природних ресурсів. Тому конструктивною платформою для подальшого теоретичного пошуку розглянутої проблеми є не конструкція «природоохоронне – природоресурсне право», а концепція права навколишнього середовища як інтегрованої, комплексної галузі права [605, с. 64]. Науковець визначав право навколишнього середовища як самостійну комплексну галузь права, що являє собою сукупність внутрішньо взаємопов'язаних правових норм, які регулюють екологічні суспільні відносини з метою реалізації політики держави у галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів, створення сприятливих екологічних умов для нинішнього і майбутніх поколінь людей [605, с. 64].

Розвиток еколого-правових досліджень початку 90-х рр. XX ст. характеризується переломом у суспільній свідомості, пов'язаних з перебудовою всього політико-правового устрою держави. Змінилися основи державного устрою, що не могло не вплинути на перебудову принципів охорони навколишнього середовища і природокористування. Вчені заговорили про новий етап розвитку екологічного права.

Детально розглядали історичні процеси, що вплинули на розвиток «нового» екологічного права, і давали характеристику «новому» періоду у розвитку відносин з охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів М.М. Бринчук [50], Б.В. Єрофєєв [203] і В.В. Петров [448].

Так, Б.В. Єрофєєв, порівнюючи екологічне та природоресурсне право, вказував, що природоресурсне право більш егоїстичне щодо довкілля, ніж

право екологічне, яке також регулює споживчі відносини суспільства, але спрямовує їх у таке русло, щоб не завдавати шкоди довкіллю як системі екологічних зв'язків [203, с. 87–88].

У зв'язку з цим об'єктивною потребою суспільного розвитку наприкінці ХХ ст. стало якнайшвидше перетворення природоресурсного законодавства на екологічне.

В.В. Петров вважав, що екологічне право має всі необхідні ознаки, які характеризують самостійні галузі системи права [448, с. 55], екологічне право – це сукупність правових норм і правовідносин, що регулюють суспільні відносини у сфері взаємодії суспільства і природи [448, с. 548]. М.М. Бринчук характеризував екологічне право як сукупність заснованих на еколого-правових ідеях норм, що регулюють конкретні суспільні відносини власності на природні ресурси, щодо забезпечення раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища від шкідливих хімічних, фізичних та біологічних впливів у процесі господарської та іншої діяльності, з охорони екологічних прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб [56, с. 76].

Аналогічної думки дотримувався О.І. Крассов [344]. Однак через деякий час вчений висунув протилежну наукову позицію. О.І. Крассов вважає, що предметом екологічного права є відносини у сфері охорони навколишнього середовища від забруднення та охорони цінних екосистем. Норми, що визначають порядок та умови природокористування, не входять у систему екологічного права і є самостійною галуззю відповідного природоресурсного законодавства [345, с. 13]. Практичний сенс поділу на право природокористування і право охорони навколишнього середовища, обґрунтований вченим, полягає у тому, що право природокористування ґрунтується більшою мірою на приватноправових засадах, тут дуже важливі право власності та інші речові, зобов'язальні права на природні ресурси, які мають значну специфіку у природоресурсному праві.

Виступивши з новою концепцією екологічного права, заснованою на

філософському підході, А.С. Шестерюк вважав, що екологічне право – це сукупність усіх форм буття еколого-правових соціальних зв'язків і відносин, яка виражається у політико-правових актах та інших проявах права (включаючи і негативні прояви), що характеризує специфіку та рівень існуючої еколого-правової свідомості, а також рівень й характер юридичної практики, ставлення суб'єктів права до природних ресурсів і ступінь задоволення їх інтересів[613, с. 14].

Перехід на проголошену світовою спільнотою стратегію сталого розвитку, що означає поступове забезпечення взаємодії суспільства і природи на засадах екологічної безпеки, економічної ефективності та соціальної справедливості, зумовив потребу у перегляді існуючої системи природокористування, встановлення належного рівня правового забезпечення принципів комплексного й екосистемного використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища. Концепція сталого розвитку вплинула і на розвиток наукової думки щодо правових проблем у взаємодії суспільства та природи.

Концепція комплексного регулювання еколого-правових відносин у всіх їх проявах (природоохоронних, природоресурсних, антропоохоронних тощо) одним з перших була запропонована В.І. Андрейцевим. Як зазначав вчений, проблеми інтеграції та диференціації еколого-правового регулювання – закономірні й перманентні процеси будь-якої держави. Не є винятком у ньому й Україна, особливо в умовах глобалізації соціально-економічного розвитку суспільства і держави на шляху до формування громадянського суспільства в незалежній та суверенній Україні, що виборює демократичні засади розвитку [11, с. 5].

На переконання В.І. Андрейцева, саме інтеграційний підхід дає змогу презентувати екологічне право України в якості діалектичної сукупності трьох блоків (комплексів) правового регулювання крізь призму природноресурсового (регулювання використання, відтворення і охорону природних ресурсів

(земельних, надрових, рослинних, водних, фауністичних, флористичних, природних лікувальних ресурсів, рекреаційних тощо), середовищеохоронного (ландшафтного) права і права екологічної безпеки, виділити особливості системоутворюючих чинників на рівні відповідної правової спільності або супергалузі екологічного права в системі права України [11, с. 6].

З цього приводу М.В. Краснова звертає увагу на те, що на формування предмета та об'єкта екологічного права вплинуло розуміння історичних форм взаємодії людини і суспільства з природним середовищем у різні періоди розвитку цивілізації: економічна (використання природних ресурсів для задоволення численних потреб), екологічна (охорона природних ресурсів, природних комплексів і об'єктів) та захисна (охорона життя і здоров'я людини та територій від небезпечного впливу природних чи техногенних факторів) [330, с. 6].

Природоресурсне право у системі екологічного права України відповідає першій історичній формі співвідношення людини та довкілля в процесі історичного розвитку з точки зору економічної функції екологічного права, що являє собою сферу правовідносин щодо використання та відтворення природних ресурсів як бази для розвитку галузей господарювання та задоволення інших суб'єктів у справлянні та забезпеченні життєво необхідних потреб [11, с. 8].

Такої ж наукової позиції дотримуються білоруські вчені, які зазначають, що використання природних ресурсів визнається історично першою формою взаємодії людини з природою, а в межах екологічного права структурно розглядається як інститут екологічного права [626]. При цьому відносини, що становлять предмет екологічного права, мають двоїстий природоресурсний і природоохоронний характер [380, с. 16; 382, с. 38; 383, с. 231].

Концепція комплексного регулювання еколого-правових відносин простежується і в наукових працях М.В. Красної, яка визначає екологічне право як публічно-правову галузь, в основі якої лежить правове забезпечення

публічних інтересів, пов'язаних із немайновими благами, зокрема інтересів Українського народу на реалізацію права власності на природні ресурси як національне багатство, права на безпечне та якісне навколишнє природне середовище, права на екологічне благополуччя [330, с. 8]. Як зазначає вчена, така галузь може співвідноситися із природоресурсним та природоохоронним правом як загальне та особливе.

Російські вчені також виділяють три складові екологічного права, у зв'язку з чим, як зазначає С.О. Боголюбов, предмет екологічного права поділяється на три частини, в яких згруповані правові норми: власне природоохоронного права; природоресурсного права; а також інших галузей права, що обслуговують суспільні відносини, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища [42, с. 8]. Природоохоронне право регулює суспільні відносини з приводу охорони екологічних систем, природоресурсне право покликане забезпечувати охорону і раціональне використання окремих природних ресурсів.

Комплексний підхід до розуміння екологічного права підтримують і казахські вчені. Так, Д.Л. Байдельдінов вважає, що природоохоронне право, земельне, водне, лісове, надрове, фауністичне право є самостійними галузями права і входять до складу екологічного права [27, с. 72]. Екологічне право, на думку науковця, – це інтегрована, комплексна галузь сучасного права, що включає у себе сукупність правових норм, які регулюють екологічні відносини, що виникають між державою та її суб'єктами з приводу взаємодії з природою та окремими природними ресурсами [27, с. 39].

Підсумовуючи, слід зазначити, що нині у науковій літературі сформувався два підходи до розуміння сучасного екологічного права: вузький і широкий. У першому значенні екологічне право – це система правових норм, що регулюють тільки відносини з охорони навколишнього природного середовища, у широкому розумінні – це система правових норм, що регулюють відносини з охорони навколишнього природного середовища, використання та

охорони природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

«Широкої» концепції дотримується більшість вчених – представників еколого-правової науки. При цьому широкий підхід до розуміння екологічного права містить низку дискусійних питань.

Екологічне право не може бути «супергалуззю», як іноді вказують вчені-юристи [56, с. 74]. У сучасній теорії права немає навіть такого поняття. А якщо вважати екологічне право комплексною галуззю права, що включає у себе інші самостійні галузі, то, як зазначає О.П. Анісімов, це суперечить постулатам теорії права [15, с. 11]. Як відомо, будь-яка галузь права складається з підгалузей, інститутів і норм. Якщо ж екологічне право складається з природоресурсної та природоохоронної підгалузей, то земельне (а також водне, надрове, лісове, фауністичне) право входить до складу природоресурсної підгалузі. У цьому випадку земельне, водне, надрове, лісове, фауністичне – це інститути екологічного права як галузі права. При такому підході буде отримана асиметрична будова системи права, оскільки нормативний обсяг, наприклад, земельного права у рази більше будь-якого інституту природоохоронного права.

Крім того, якщо природоресурсне право входить до складу екологічного права (як галузь або підгалузь), то формулювання назви наукової спеціальності 12.00.06 як «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» не є логічним. Природоресурсна частина екологічного права тоді має або включатися до складу екологічного права, або до назви наукової спеціальності 12.00.06 слід додати природоохоронне право.

У зв'язку з цим у науковій літературі цього періоду формується протилежна наукова позиція – критика концепції екологічного права, яка висвітлена І.І. Каракашем [257, с. 5–41]. Вчений вважає, що концептуальний підхід до інтеграції природоресурсних, природоохоронних та «екологобезпечних» суспільних відносин – це надзвичайно плідний процес, проте випереджає ступінь розвитку згаданих відносин. Природоресурсні

суспільні відносини відносно відокремлені і можуть розглядатися як окремі, що мають комплексний характер. При цьому І.І. Каракаш не заперечує взаємозалежності й взаємопроникнення природоресурсних і природоохоронних відносин. Однак ці відносини об'єктивно суперечливі і протилежні за своїм походженням.

Природоресурсне право вчений визначає виокремлено-комплексною сукупністю правових норм, що регулюють поресурсні відносини у сфері взаємодії людини й суспільства з природним середовищем з метою забезпечення раціонального і ефективного використання природних об'єктів та їх ресурсів, а також забезпечення їх охорони й відновлення в інтересах нинішніх і майбутніх поколінь людей [250, с. 463]. На переконання В.М. Єрмоленка, наведене свідчить про початок об'єктивізації процесу виокремлення природоресурсного права у самостійну галузь [214, с. 148].

Як зазначають російські науковці, правові норми, що регулюють поведінку, діяльність людей у відносинах володіння, використання (експлуатації), розпорядження природними ресурсами, однозначні за своїм предметом, об'єктом правового регулювання, об'єктом охорони, методами правового регулювання і складаються в органічно цілісне утворення – природоресурсне право. А правові норми, що виражають особливу правову природу, спосіб і характер діяльності у відносинах з охорони навколишнього середовища, маючи інший предмет і методи, об'єктивно формуються в екологічне (природоохоронне) право [504, с. 31]. Видається, що природоресурсні і природоохоронні відносини знаходяться у суперечливій взаємодії. Природоресурсні та природоохоронні правовідносини відображають дві сторони взаємодії системи «природа – людина – суспільство», кожна з яких підпорядкована власним законам розвитку. Об'єднувати їх в одній галузі права – свідомо стримувати їх розвиток.

Розмежування між природоресурсним та екологічним правом проводить Б.В. Єрофєєв. Вчений справедливо зазначає, що корінні відмінності

природоресурсного права від права екологічного відображені у предметі, методі правового регулювання, його джерелах, вказуючи, що природоресурсне право вивчає суспільні відносини, що складаються з приводу окремих природних ресурсів, у той час як предметом екологічного права є суспільні відносини, що стосуються не стільки самих природних об'єктів, скільки внутрішніх і зовнішніх зв'язків цих об'єктів, їх властивостей, станів і процесів, що відбуваються в них [203, с. 86–87]. На думку М.О. Духна, відносини, що складаються з приводу використання природних ресурсів, управління раціональним природокористуванням, регулюються саме природоресурсним правом, а екологічне право за своєю природою покликане регулювати ті відносини, у сфері яких забезпечується охорона природи [195, с. 4].

Однак, як зазначає П.Ф. Кулинич, факт формування природоресурсного права є недоведеним, оскільки недоведеним є факт формування предмета природоресурсного права як окремої галузі права. При цьому науковець підкреслює, що на практиці виникають земельні, водні, лісові, надрові та інші поресурсні відносини, правове регулювання яких повноцінно забезпечується відповідними поресурсними галузями права, а у випадках виникнення відносин щодо екосистемних утворень – галуззю екологічного права [356, с. 113].

Детально досліджують окреслену наукову позицію й А.П. Гетьман та В.А. Зуєв. Вчені звертають увагу на те, що формування екологічного права є історично обумовленим процесом розвитку права, а отже, будь-які намагання на сучасному етапі заперечувати його об'єктивне існування або здійснити штучний поділ матимуть негативний вплив на суспільні відносини. Відокремлення або виділення з його структури окремих складових як самостійних структурних елементів демонструє привнесення і домінування економічного (комерційного) підходу в екологічному праві, нехтування екологічними цінностями [102, с. 87]. Етап відносно самостійного існування природоресурсного права, його автономії поза межами комплексної еколого-правової науки, як зазначають А.П. Гетьман і В.А. Зуєв, вже минув і наразі

деструктивно впливає як на її розвиток у цілому, так і на розвиток її складових елементів [103, с. 117].

Між тим, слід підтримати наукову думку В.М. Єрмоленка, що на сьогодні вже визріли усі об'єктивні чинники виокремлення природоресурсного права в окрему самостійну галузь: сформувався органічний пласт суспільних відносин у сфері використання природних ресурсів; створено розгалужену систему нормативно-правових актів природоресурсного законодавства; екологічне право має імперативний характер, природоресурсні відносини потребують переважно диспозитивних регулятивних засад; первісними виступають саме відносини користування природними ресурсами, порушення яких є найсуттєвішою підставою для застосування норм екологічного права [214, с. 150]. Як зазначає вчений, нині існує суспільна необхідність у поверненні до двогалузевої структури правового регулювання природоресурсних відносин: використання природних ресурсів слід віднести до предмета природоресурсного права, а охорону природи – до екологічного [212, с. 90].

Дійсно, виокремлення природоресурсного права в окрему галузь права пов'язано насамперед з наявністю особливої групи відносин, що складаються у процесі використання природних ресурсів. Природоресурсне право вивчає суспільні відносини, що складаються з приводу використання окремих природних ресурсів, у той час як предметом екологічного (природоохоронного) права є суспільні відносини щодо не стільки самих природних об'єктів або навколишнього природного середовища в цілому, скільки внутрішніх і зовнішніх зв'язків між цими об'єктами, їх властивостей, станів та процесів, що відбуваються в них.

Слід сказати, що безперервні теоретичні дискусії про співвідношення природоресурсного та екологічного (природоохоронного) права багато в чому зумовлюють відмінність у наукових підходах до взаємозв'язку «використання природних ресурсів» і необхідності «охорони навколишнього природного середовища» при такому використанні. Питання про розмежування і

протиставлення або об'єднання визначених суспільних відносин порушувалось із середини ХХ ст. і не втрачає своєї актуальності й донині. Тому необхідно визначити співвідношення центральних правових категорій зазначеної групи суспільних відносин – понять «використання природних ресурсів» та «охорона навколишнього природного середовища».

Процес використання природних ресурсів та охорони природних об'єктів і навколишнього природного середовища – це різні сторони одного явища: взаємовідносин суспільства й природи. Користувач природними благами одночасно повинен зберігати ці блага для подальшого їх використання майбутніми поколіннями.

Охорона навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів відносно самостійні, хоча і взаємопов'язані явища. При цьому, незважаючи на їх взаємозв'язок, охорона природи і використання природних ресурсів різні за своїми цілями та завданнями форми взаємодії суспільства й природи. Природні ресурси і природа – різні об'єкти використання та охорони, хоча насправі природні ресурси є частиною природи [301, с. 16]. У процесі використання природного ресурсу з нього вилучається та чи інша речовина, у ньому споживаються ті чи інші властивості, покликані задовольнити різні потреби людини. Кінцева ж мета охорони природи – досягнення якості навколишнього природного середовища [446, с. 83].

Охорона природи і використання природних ресурсів – різні явища суспільного життя, різні види діяльності. Використання природних ресурсів являє собою не що інше, як привласнення людиною за допомогою праці об'єктів природи для задоволення своїх потреб і потреб суспільства. Охорона природи покликана захищати від негативного впливу людини на природні ресурси, необхідні для практичного використання нинішніми і майбутнім поколінням.

Науковці вказують на те, що прийнято говорити про охорону навколишнього природного середовища та використання його ресурсів. Під

охороною мається на увазі конкретний відособлений природний об'єкт, навколишнє природне середовище в цілому, а під використанням – споживання його ресурсів [20, с. 7; 252, с. 25]. При цьому деякі науковці зазначають, що використовується насамперед властивість природного ресурсу (потенційна енергія вод, яка перетворюється на електричну енергію, поверхня води для потреб водного транспорту, властивості атмосферного повітря вміщувати та розчиняти (зменшувати концентрацію) забруднюючі речовини, властивість надр містити в собі підземні сховища газу тощо). При цьому охороняти властивість природного ресурсу просто недоцільно, адже така властивість є фізичною константою, що незалежно від вжиття заходів охорони чи без них не змінюється [326, с. 25]. Тобто, природоресурсні відносини складаються з приводу використання та відтворення природних ресурсів, природоохоронні відносини спрямовані на охорону природного об'єкта або навколишнього природного середовища в цілому.

Також вчені звертають увагу на те, що відносини з використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища об'єктивно суперечливі і протилежні за своїм змістом. Адже основною метою використання природних ресурсів є забезпечення головним чином економічних потреб людини і суспільства, а природоохоронна діяльність спрямована на забезпечення їх екологічних інтересів [257, с. 16]. Екологічне (природоохоронне) право відображає і регулює екологічні відносини у суспільстві. Сутність екологічних інтересів розкривається в охороні навколишнього природного середовища. Економічні інтереси, що реалізуються під час використання природних ресурсів, не підпадають під поняття екології і не можуть бути предметом екологічного (природоохоронного) права. Екологічні інтереси діють в єдності й боротьбі протилежностей з економічними інтересами суспільства [470, с. 162].

В юридичній літературі справедливо зазначалося, що не виникає необхідності в охороні природи, якщо ресурси навколишнього природного

середовища не використовуються. Люди, впливаючи на навколишнє природне середовище, насамперед ставлять перед собою мету її використання, а не охорони [190, с. 90]. Природа сама себе може захистити й «охоронити», використовуючи природні механізми саморегуляції [510, с. 388]. І тільки коли обсяг антропогенного впливу перевищує регенеративні можливості природного середовища, тоді виникає потреба у використанні заходів, у тому числі правових, які перешкоджають подальшому наростанню таких негативних впливів.

Використання природних ресурсів має на меті насамперед вилучення їх корисних властивостей, у тому числі й без видобутку самого ресурсу, таке використання практично неможливе без нанесення шкоди навколишньому природному середовищу. Єдиний, мабуть, вид природокористування, що не завдає шкоди навколишньому природному середовищу – це відновлення і відтворення природних ресурсів [247, с. 24]. Однак цей вид природокористування є наслідком більш раннього антропогенного впливу, під час якого відбулося перевищення господарської ємності екосистем, у результаті чого виникла необхідність у відновленні порушеної екологічної рівноваги.

При введенні правового режиму охорони тих чи інших природних ресурсів встановлюється певний правовий режим їх використання. Слід погодитися з М.І. Красновим у тому, що заборона або обмеження користування природними ресурсами має на меті розробку рекомендацій щодо раціонального їх використання [470, с. 10]. У зв'язку з цим необхідність зменшення шкідливого впливу на навколишнє середовище у результаті використання природних ресурсів призводить до ототожнення понять раціонального використання й охорони природних ресурсів, у той час як це взаємовиключні види діяльності.

Загалом у науковій літературі представлено декілька точок зору щодо співвідношення понять раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища: 1) охорона навколишнього

природного середовища і раціональне природокористування – тотожні, ідентичні поняття [603, с. 10]; 2) охорона навколишнього природного середовища є складовою частиною поняття раціональне природокористування [416, с. 20]; 3) раціональне природокористування, навпаки, включається у зміст природоохоронної діяльності [450, с. 84].

Однак в основі охорони навколишнього природного середовища лежить діяльність, спрямована на збереження природних об'єктів і навколишнього середовища у цілому, в той час як використання природних ресурсів має за мету вилучення у тій чи іншій формі їх корисних властивостей. Раціональність у використанні природних ресурсів полягає у застосуванні технологій, що приносять найменшу шкоду, а також у використанні природних ресурсів в обсягах, що не приводять до необоротних явищ у навколишньому природному середовищі.

Цілі будь-якої діяльності, спрямованої на використання природних ресурсів, перебувають у прямій та непримиренній суперечності з цілями охорони навколишнього природного середовища. Негативний вплив на навколишнє природне середовище у межах поняття використання природних ресурсів передбачає саму можливість і навіть неминучість такого впливу у процесі освоєння природних ресурсів [582, с. 15]. Отже, раціональне використання природних ресурсів не може бути ні складовою частиною охорони навколишнього природного середовища, ні охоплювати її.

Відносини з охорони природи є самостійним видом суспільних відносин і вимагають до себе особливого підходу. «Ніхто не заперечує, що стан природи прямо залежить від того, яким чином використовуються її ресурси. Але чи може саме раціональне використання природних ресурсів забезпечити при цьому збереження сприятливої для життя рівноваги між процесами і явищами природи? Практика показує – відповісти на це питання позитивно неможливо. Використання природних ресурсів раціональне тільки для суспільства, причому на даному етапі його розвитку. І ніхто не ризикне стверджувати, що таке

використання раціональне для природи, тим більше з урахуванням віддалених наслідків» [378, с. 50]. Раціональне використання природних ресурсів, як воно здійснюється у сучасних умовах, приховує у собі можливість протиріччя інтересам охорони природи.

Більшість нормативних актів, що регулюють відносини використання природних ресурсів, містять не тільки норми природоресурсного права, а й норми, присвячені охороні відповідного природного ресурсу і навколишнього середовища у цілому: Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. (розділ 6 «Охорона земель»), Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. (розділ 4 «Охорона вод»), Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. (глава 16 «Охорона і захист лісів»), Закон України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р. (розділ 4 «Охорона рослинного світу»), Закон України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. (розділ 4 «Охорона тваринного світу») тощо.

Однак наведена обставина не є підставою ні для включення відносин з охорони природних ресурсів у предмет природоресурсного права, ні для поглинання природоресурсного права екологічним (природоохоронним) правом. Це свідчить про необхідність правового регулювання охорони навколишнього середовища під час використання природних ресурсів і тісний зв'язок природоресурсного й екологічного (природоохоронного) права, прояв загальної тенденції екологізації законодавства. Екологізація природоресурсного законодавства зводиться до правового забезпечення екологічних вимог у процесі використання природних ресурсів.

Екологізацію можна розглядати як прояв природоохоронного підходу до усіх без винятку подій та явищ суспільного буття, як проникнення глобальної задачі охорони навколишнього середовища в усі сфери суспільних відносин, як регульовані, так і не регульовані досі правом. Екологічні імперативи використовуються у змісті правових норм, збагачуючи їх природоохоронним чинником [596, с. 211].

Ще у 1984 р. В.В. Петров зазначав, що зв'язок природоохоронного права

з іншими галузями права (норми яких так чи інакше впливають на сферу відносин суспільства і природи) здійснюється через екологізацію норм останніх на основі єдиних екологічних вимог, закріплених у нормах природоохоронного права [446, с. 42]. З цього приводу В.М. Лебедєв вказував, що на відміну від екологічного (природоохоронного) законодавства норми природоресурсного законодавства включають у себе тільки ті з них, які безпосередньо пов'язані з охороною природного ресурсу в ході його використання і вилучення. Це зазвичай правила, які опосередковують допустимі параметри технологічного процесу використання природного ресурсу, що забезпечують найменші шкідливі впливи на систему (структуру), елементами якої є використовуваний людиною природний ресурс [366, с. 59].

Нині є всі підстави говорити про формування самостійної галузі права – природоресурсного права, відокремлення і виділення його зі структури екологічного права: є наявне коло специфічних природоресурсних відносин, що пов'язані із задоволенням життєво важливих потреб людини за рахунок використання природних ресурсів, а також особливий об'єкт правового регулювання, з приводу якого складаються правові норми.

Суспільні відносини щодо використання природних ресурсів (предмет природоресурсного права) й охорони природних об'єктів і навколишнього природного середовища (предмет природоохоронного права) – це різні елементи одного явища: взаємовідносин суспільства і природи, природокористування. Взаємозв'язок предметів правового регулювання цих галузей права не підлягає сумніву – використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища відносно самостійні, однак взаємопов'язані явища. Але ж, незважаючи на наявний взаємозв'язок, використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища є об'єктивно суперечливими і протилежними за своїм змістом, різними за цілями та завданнями форми взаємодії суспільства і природи.

Використання природних ресурсів неможливо без нанесення шкоди

навколишньому природному середовищу. В основі охорони навколишнього природного середовища лежить діяльність, спрямована на збереження природних об'єктів і навколишнього середовища у цілому. Тобто, використання природних ресурсів суперечить інтересам охорони навколишнього природного середовища. Цілі будь-якої діяльності, спрямованої на використання природних ресурсів, перебувають у прямій і непримиренній суперечності з цілями охорони навколишнього природного середовища. Крім того, прийнято говорити про охорону навколишнього природного середовища в цілому або природного об'єкта та використання його ресурсів чи властивостей природного ресурсу. Екологічні інтереси, що притаманні охороні навколишнього природного середовища, діють в єдності і боротьбі протилежностей з економічними інтересами суспільства під час використання природних ресурсів.

При цьому нормативні акти, що регулюють відносини використання природних ресурсів, містять норми, присвячені охороні відповідного природного ресурсу і навколишнього середовища у цілому. Однак це свідчить про необхідність правового регулювання охорони навколишнього середовища під час використання природних ресурсів і тісний зв'язок природоресурсного й екологічного (природоохоронного) права, прояв загальної тенденції екологізації законодавства.

Наявність тісного взаємозв'язку між використанням та охороною природних ресурсів не викликає сумнівів. Це дійсно «дві сторони однієї медалі». Щодо цього прихильники «вузького» і «широкого» підходів до розуміння екологічного права погоджуються. Однак прихильники «широкого» підходу абсолютизують цей взаємозв'язок, вважаючи, що саме він є підставою для існування окремої «супергалузі» права.

Прихильники «вузького» підходу звертають увагу на те, що поряд із діалектичною парою «використання – охорона» (природоресурсне – екологічне право) є й низка інших, наприклад, «землекористування – управління

земельним фондом» (земельне – адміністративне право); «реалізація прав на землю – обіг земельних ділянок» (земельне – цивільне право); «право власності на землю – плата за землю» (земельне – фінансове право) тощо [15, с. 17–18]. Аналогічні приклади можна привести у межах лісового, водного, надрового права.

З цього випливає, що міжгалузеві зв'язки природоресурсного й екологічного права у комбінації «використання – охорона» – це не більше ніж окремий випадок у тенденції взаємопроникнення різних галузей права і формування міжгалузевих інститутів.

Нині сформувалися усі об'єктивні передумови і є всі підстави стверджувати про формування самостійної галузі права – природоресурсного права, відокремлення і виділення його зі структури екологічного (природоохоронного) права. Докорінні відмінності природоресурсного права від права екологічного (природоохоронного) відображені у предметі та об'єкті правового регулювання.

Предметом природоресурсного права є природоресурсні відносини, тобто суспільні відносини щодо використання і відтворення природних ресурсів або їх властивостей, предметом екологічного (природоохоронного) права – природоохоронні відносини як суспільні відносини щодо охорони природних об'єктів і навколишнього природного середовища та відновлення природних ресурсів, і стосуються вони не стільки самих природних об'єктів, скільки внутрішніх та зовнішніх зв'язків цих об'єктів, їх властивостей, станів і процесів, що відбуваються в них. Використання і відтворення природних ресурсів у складі предмета природоресурсного права, як правило, здійснюється на основі права власності та права користування, а природоохоронні відносини реалізуються незалежно від засад належності природних об'єктів та їх ресурсів;

У правовому регулюванні природоресурсних відносин присутній насамперед приватний інтерес, оскільки основною метою використання природних ресурсів є забезпечення головним чином приватних економічних

потреб людини (не заперечується наявність і публічно-правових норм – екологізованих норм у природоресурсному законодавстві); природоохоронні відносини тяжіють до публічних форм впливу і мають спрямованість на збереження й охорону загального блага, яким є навколишнє природне середовище, забезпечення екологічних інтересів суспільства. Екологічні інтереси, що притаманні охороні навколишнього природного середовища, діють в єдності і боротьбі протилежностей з економічними інтересами суспільства під час використання природних ресурсів.

2.2 Природоресурсні та поресурсні відносини: ієрархія галузей та співвідношення предметів

Природоресурсне право спочатку розвивалося у рамках диференційованого (поресурсного) підходу до проблем природокористування. На початку XX ст. правовому регулюванню піддалися відносини, що склалися з приводу використання окремих природних ресурсів, і насамперед земельних, лісових, надрових відносин (Земельний кодекс УРСР 1922 р., Лісовий закон УРСР 1923 р., Положення «Про надра землі» від 7 липня 1923 р. та ін.). Цей період охарактеризований початком формування природоресурсного законодавства. Але тільки у середині XX ст. держава усвідомила необхідність комплексного інтегрованого підходу до даної проблеми, став формуватися екосистемний похід до використання й охорони природних ресурсів, паралельно розширюється правове регулювання земельних відносин.

У 60-х рр. XX ст. М.Д. Казанцев стверджував, що диференціація галузей права, які регулюють відносини щодо використання та охорони природних ресурсів, висуває проблему інтеграції цих галузей і формування природоресурсного права [244, с. 6]. При цьому поресурсні галузі права та природоохоронне право, зберігаючи свою самостійність як галузей права у

загальноприйнятому розумінні цього терміна, мають становити особливу частину природоресурсного права як інтегрованої галузі права [301, с. 8].

На противагу науковій позиції М.Д. Казанцева, у 1976 р. О.С. Колбасов висунув ідею про формування інтегрованої галузі права – екологічного права, що об'єднує природоресурсне (у тому числі земельне) і природоохоронне право. Виникнення самої теорії екологічного права пов'язано з науковими ідеями В.В. Петрова [445, с. 35]. Вже у 1987 р. вчений виступив з концепцією екологічного права як нової галузі права, що формується на основі консолідації природоресурсного та природоохоронного права.

Теорія, запропонована В.В. Петровим, викликала низку позитивних відгуків учених-юристів. Нині концепція екологічного права у сфері наукових досліджень правових проблем взаємодії суспільства і природи займає домінуюче положення. Тому для визначення співвідношення предметів правового регулювання природоресурсного і поресурсних (безпосередньо земельного) галузей права проведемо дослідження наукових підходів вітчизняних і зарубіжних вчених щодо співвідношення земельного та екологічного права.

У 90-ті рр. ХХ ст., у період переходу до ринкових відносин, коли земля, як власне й інші природні ресурси, перейшла у сферу особливого поєднання інтересів, головним чином приватних майнових і публічних екологічних, починаються запеклі суперечки про віднесення земельно-правових норм до цивільного або екологічного права чи визнання цієї галузі самостійною.

Так, найбільш поширена точка зору, відповідно до якої земельне право визнається самостійною галуззю права, що стоїть в одному ряду з цивільним, екологічним, адміністративним, конституційним та іншими галузями права. М.В. Шульга зазначав, що у системі вітчизняного права виключно важливе місце посідає сукупність юридичних норм, що об'єднана земельним правом як самостійною галуззю у цій системі [621, с. 7]. Його місце у системі права України визначається роллю та значенням правового регулювання земельних

відносин. Земельне право належить до основних галузей права у правовій системі, вказував вчений. Для визначення земельного права самостійною правовою галуззю воно має всі специфічні ознаки. Пізніше вчений, визнаючи самостійність земельного права, зазначив, що у складі предмета земельного права є земельно-екологічні відносини, характерна риса яких те, що виключно чи переважно функцією землі в межах цих відносин є забезпечення охорони довкілля, екологічної безпеки, здоров'я людини тощо. При цьому М.В. Шульга вказує, що між предметами земельного та екологічного права немає межі, яка б ізолювала один предмет від іншого [623, с. 21].

В.І. Семчик визначав земельне право як самостійну галузь права, що являє собою сукупність земельно-правових норм, спрямованих на регулювання земельних відносин в Україні, які стосуються права власності на землю, використання земельних ділянок за цільовим призначенням, встановлення правового режиму земельних ділянок з урахуванням категорії земель, до якої вони належать, створення умов для раціонального використання та охорони земель, збереження їх природних властивостей, захисту земельних прав громадян, юридичних осіб, держави та Українського народу [526, с. 21]. На думку вченого, земельне право узгоджується, взаємодіє, але не ототожнюється з екологічним правом.

Земельне право як самостійну галузь права розглядає А.М. Мірошніченко, характеризуючи його як систему правових норм, що регулюють відносини, пов'язані із використанням, охороною та відтворенням землі як частини земної поверхні із простором над та під нею, необхідним для її цільового використання (у тому числі будівництва), включаючи розташований у межах цього простору ґрунтовий покрив [403, с. 28]. В.К. Гуревський визнає земельне право самостійною галуззю права, що являє собою систему правових норм, які регулюють земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, охорони їх від негативного впливу, захисту прав громадян та юридичних осіб на землю і дотримання встановленого

правопорядку в галузі земельних відносин [121, с. 721]. Земельне право названі науковці визначають складовою частиною національної правової системи, що знаходиться в тісному взаємозв'язку з іншими галузями права, зокрема з природоресурсним та екологічним. Такої ж наукової позиції притримується і Т.О. Коваленко [294; 295].

І.І. Каракаш і Т.Є. Харитонova звертають увагу на те, що земельне право являє собою фундаментальні засади для певних галузей права. Таке значення земельного права має місце у врегулюванні усього комплексу природоресурсних відносин [224; 258; 577; 578]. С.В. Шарапова визнає земельне право як галузь права, самостійний елемент правової системи України. Однак, як вказує науковець, необхідно враховувати, що всі природні ресурси, у тому числі й земля, а також відносини щодо їх використання, охорони тісно пов'язані між собою [598, с. 190].

На самостійність земельного права вказують й багато інших науковців – представників вітчизняної земельно-правової доктрини. Серед зарубіжних науковців такої ж думки дотримується ряд вчених: О.П. Анісімов [229], С.О. Боголюбов [230], І.О. Іконицька [237], О.І. Крассов [342], В.В. Петров [228] та інші.

Як зазначав В.В. Петров, земельне право становить окрему галузь національної правової системи [228, с. 8]. Вчений стверджує, що земельне право не може повністю входити до складу екологічного права, оскільки у земельному праві багато норм та інститутів, які не мають прямого відношення до екології [449, с. 75–77]. При цьому раніше він зазначав, що лісове право, водне право та надрове право виділилися саме із земельного права [448, с. 54]. С.О. Боголюбов також стверджував, що земельне право займає самостійне місце у загальній системі права [230, с. 5]. Про зв'язок земельного права з лісовим, водним, надровим, а також екологічним, який обумовлений органічною єдністю землі та інших природних ресурсів, при цьому маючи на увазі самостійність земельного права, говорить М.О. Сиродоев [550, с. 20–21].

Цікавою є наукова позиція І.Б. Калініна. Вчений звертає увагу на те, що нерідко фахівці у сфері природоресурсного права включають до нього земельне право. Тим часом земельне право зародилося набагато раніше, ніж природоресурсне, тому включати більш «старшу» галузь права у більш «молоду» видається не зовсім логічним. Галузь права, що існувала раніше, не повинна становити підсистему (підгалузь) більш нової галузі [246, с. 68].

З цього приводу А.П. Гетьман і В.А. Зуєв справедливо зазначають, що «прихильники самотійності земельного права, при обґрунтуванні концепції відокремлення земельного від екологічного права, посиляються на історичний досвід регулювання земельних відносин, а також значну кількість земельних законодавчих та нормативно-правових актів. Справді, понад 20 нормативно-правових актів рівня закону або кодексу, які безпосередньо регулюють правовідносини з охорони та використання земель, дають підстави стверджувати, що земельне право наразі посідає надзвичайно важливе місце в системі еколого-правових відносин. Але чи дає це підстави стверджувати про його самотійність? Посилання на історичний досвід є певною юридичною фікцією, оскільки розгляд правових явищ крізь призму системно-історичного зв'язку допомагає краще зрозуміти їх сутність, спрогнозувати напрями подальшого розвитку, але не є визначальним для закріплення сталого характеру правової системи» [102, с. 80]. В.М. Єрмоленко зазначає, що тривала історія існування земельного законодавства жодним чином не є підставою для ігнорування об'єктивної необхідності виокремлення самотійної галузі природоресурсного права, хоча означена обставина і накладає на цей процес відповідні особливості [214, с. 152].

Відповідно до іншої точки зору, земельне право не є самотійною галуззю, а входить у систему екологічного права. Так, Ю.С. Шемшученко підкреслює, що характерною особливістю екологічного права як комплексної галузі є включення до неї визнаних на сьогодні інших галузей права – земельного, надрового, водного, лісового, фауністичного,

атмосфероохоронного. Ці галузі мають власну внутрішню структуру, свій предмет і метод правового регулювання [197, с. 18]. У системі екологічного права вони є фактично його підгалузями і забезпечують диференційований підхід до екологічно обґрунтованого використання кожного з відповідних природних ресурсів. Такої ж наукової думки дотримується В.В. Костицький. Він звертає увагу, що особливістю екологічного права як комплексної галузі є те, що воно включає земельне, водне, лісове, надрове, фауністичне, флористичне, повітряне, заповідне, які або вже сформувалися в окремі галузі права (земельне, водне, лісове, надрове) і разом становлять природоресурсне право або ж існують як галузі законодавства, процес формування яких у галузі права триває, а також право екологічної безпеки [318, с. 131].

Більшість російських вчених також висловлюють точку зору, відповідно до якої земельне право входить у систему екологічного права. Так, говорячи про систему екологічного права як комплексної галузі, М.М. Бринчук вказує на наявність у його системі визнаних галузей права – земельного, надрового, водного, лісового, фауністичного та повітряохоронного [56, с. 87]. Земельне право, хоча і галузь, але утворює нарівні з іншими (надровим, водним і т.п.) екологічне право [57, с. 47]. Розвиток цих галузей та екологічного права в цілому пов'язано з реалізацією диференційованого підходу до правового регулювання суспільних відносин з природокористування й охорони навколишнього середовища щодо окремих природних ресурсів. Ці галузі є у значній мірі самостійними по відношенню до галузі екологічного права. У системі екологічного права вони можуть розглядатися як його підгалузі. Вони мають власну внутрішню структуру [58, с. 47].

Б.В. Єрофєєв прихильник того, що земельне, водне, лісове право повинні бути підгалузями екологічного права [201, с. 26]. Будь-яка система являє собою множинність складових її елементів, які об'єднані, інтегровані системоутворюючими факторами. У силу цього екологічне право реалізується через земельне, водне, лісове, надрове та інші галузі, що становлять єдину

правову сім'ю, а отже, і повинні бути підгалуззями екологічного права [201, с. 26].

Як зазначає І.О. Краснова, ідея повної самостійності земельного права вже втратила підтримку у науці [329, с. 83]. Вчена посилається на неоднорідність об'єкта земельних правовідносин. Земля – частина навколишнього природного середовища, що виступає в єдності і взаємозв'язку з усіма іншими елементами природи. Одночасно земля оголошена нерухомим майном поряд з будівлями і спорудами, іншими об'єктами матеріального світу. Така правова неоднорідність землі дає змогу розділити земельні відносини, принаймні, на дві частини – екологічні й цивільні. Звідси є підстави стверджувати, що земельних відносин як самостійної групи відносин не існує [329, с. 84]. Але все ж таки, як стверджує І.О. Краснова, земельні відносини є частиною екологічних, а земельне право – частиною екологічного права. Іншими складовими частинами – підгалуззями екологічного права, що стоять в одному ряду з земельним правом, є лісове, водне, надрове, атмосфероохоронне, фауністичне право. Об'єктами відповідних суспільних відносин є ліси, води, надра, атмосферне повітря, тваринний світ, інші компоненти природи, що мають рівну суспільну значущість та у взаємодії із землею утворюють єдиний світ природи [329, с. 86].

Цікавою є позиція Г.О. Волкова, який стверджує, що земельне право не входить в екологічне право, а включається в співтовариство галузей під назвою «природоресурсне право», тобто не володіє повною самостійністю [80, с. 92]. Дійсно, сьогодні земельне право – це підгалузь природоресурсного права, що складається з нормативно-правових приписів, які регулюють використання землі, земельних ділянок шляхом поєднання приватноправових і публічно-правових інтересів.

З цього приводу С.О. Боголюбов зазначає, що природоресурсне право є складовою частиною екологічного права, покликане забезпечити охорону і раціональне використання окремих природних ресурсів – землі, її надр, вод,

лісів, тваринного світу та атмосферного повітря [41, с. 10]. Головний фактор, що обумовлює відмінність однієї галузі від іншої, – предмет правового регулювання, тобто якісно однорідний вид суспільних відносин, що потребують правового регулювання. Екологічне право як галузь права є повноправною самостійною сукупністю взаємопов'язаних норм права, що регулюють своєрідну сферу життя, яка вимагає особливої, юридично автономної регламентації. Розподіл екологічної супергалузі права на природоохоронне та природоресурсне, а природоресурсну галузь – на земельну, надрову, водну, лісову та інші підгалузі передбачає подальшу багаторівневу структуру, що включає загальну й особливу частини, правові інститути, норми права [41, с. 32].

Земельне право часто розглядається саме як частина (підгалузь) природоресурсного права. Земельні відносини – це основа (підґрунтя) всіх поресурсних відносин (флористичних, фауністичних, водних, надрових тощо), про що зазначається у ст. 3 Земельного кодексу України [514, с. 11].

Більшість науковців стверджують, що земельне право у багатьох випадках узгоджується з екологічним правом, оскільки земля є одним із основних об'єктів природи. У ст. 13 Конституції України від 28 червня 1996 р. записано, що земля, надра, вода, атмосферне повітря є об'єктами права власності Українського народу. Особливістю землі як об'єкта природи є те, що вона використовується для забезпечення життєдіяльності людини, усіх живих істот [527, с. 37]. Основними ж засадами екологічного права є охорона землі, як і інших об'єктів навколишнього середовища, створення правовими засобами сприятливих умов для її збереження і раціонального використання. Конституція України відносить землю до одного з найважливіших об'єктів природних ресурсів. Вона є природним надбанням людства, основним національним багатством і підлягає особливій державній охороні (ст. 14 Конституції України).

Оскільки земля є одним із найважливіших об'єктів природи, то зрозуміло,

що відносини, які виникають у процесі використання землі, регулюються нормами як екологічного, так і земельного права [527, с. 39]. Виходячи з цього, окремі інститути земельного та екологічного права мають комплексний характер. Не дублюючи, вони доповнюють один одного у своїй сукупності, забезпечують правову охорону землі як об'єкта природи, а також раціональне господарське використання землі відповідно до її цільового призначення як об'єкта земельних і природоресурсних відносин.

Взаємозв'язок земельного права з екологічним правом зумовлюється станом землі як об'єкта навколишнього природного середовища, який функціонує у складі екосистеми і перебуває в екологічному взаємозв'язку та взаємодії з усім довкіллям. Регулюючи переважно економічні земельні відносини, що виникають у зв'язку з наданням і вилученням земель та порядком їх використання, земельне право водночас містить норми, які передбачають спеціальні вимоги, що забезпечують збереження навколишнього природного середовища. У свою чергу, в екологічному законодавстві є численні норми загального і спеціального характеру, реалізація яких передбачає забезпечення охорони земель від несприятливого антропогенного впливу [257, с. 19].

Земельне право становить фундаментальні засади для певних галузей права. Таке значення земельного права має місце у врегулюванні усього комплексу природоресурсних відносин [257, с. 20]. Безпосередній зв'язок між нормами земельного права та нормами надрового, водного і лісового права, нормативно-правовими актами природно-рослинного (флористичного) та природно-заповідного законодавства полягає в неможливості використання цих природних ресурсів без використання водночас просторового базису, яким є земля [257, с. 20]. У законодавстві про природні ресурси передбачені спеціальні норми, які враховують взаємозв'язок природних ресурсів і регулюють питання запобігання несприятливим екологічним наслідкам впливу використання одних природних ресурсів на інші [225, с. 15].

Такої ж наукової думки притримується В.К. Гуревський [121, с. 723].

При цьому, як зазначає С.В. Шарапова, використання кожного із природних ресурсів має свої особливості, які обумовлені економічними, екологічними, культурно-оздоровчими, рекреаційними та іншими особливостями. Зв'язок земельного та інших поресурсних галузей права завжди буде мати нерозривний і взаємний характер [598, с. 188].

Дійсно, земля – це насамперед природний ресурс, частина навколишнього природного середовища. Це явище об'єктивне і не залежить від бажань або рішень людини. Земля існує і розвивається за законами природи, що не підвладні людині. Людина не створювала землю, як створювала будівлі, споруди та інші об'єкти матеріального світу. Вона дісталася людині у процесі еволюційного розвитку. Як би землю не називали, які б не давали їй юридичні визначення, вона не перестає бути природним ресурсом.

Відповідно до наведених вище наукових позицій щодо місця земельного права у системі права земельне право буде правильніше називати підгалуззю природоресурсного права як самостійної галузі права. Разом із тим, як зазначає І.О. Краснова, у науковій та навчальній юридичній літературі в інтересах зручності, лаконічності, з урахуванням звички, що склалася, цілком допустимо користуватися терміном «галузь земельного права», не забуваючи, однак, що цей термін багатозначний і може відображати будь-яку наукову позицію [329, с. 86].

Більшість вітчизняних і зарубіжних вчених, які займаються дослідженням еколого-правових проблем, характерною особливістю екологічного права як комплексної галузі визнають включення до неї визнаних на сьогодні інших галузей права – земельного, водного, лісового, надрового, флористичного, фауністичного, атмосфероохоронного. Ці галузі мають власну внутрішню структуру, свій предмет і метод правового регулювання. У системі екологічного права вони є фактично його підгалуззями і забезпечують диференційований підхід до екологічно обґрунтованого використання кожного

з відповідних природних ресурсів. У зв'язку з цим взаємозв'язок предметів правового регулювання природоресурсного і поресурсних галузей права є очевидним.

Як зазначає В.М. Єрмоленко, нині виникла необхідність уточнення кола суспільних відносин, які становлять предмет природоресурсного права, і його співвідношення з уже існуючими тривалий час поресурсними галузями права – земельним, надровим, лісовим, водним, повітряним, а також тими, що перебувають у стані формування – флористичним, фауністичним тощо [214, с. 153]. При цьому вчений, ґрунтуючись на традиційній галузевій структурі кожної самостійної галузі права, зазначає, що доцільно було б земельне, водне, надрове, лісове, повітряне право тощо включити до природоресурсного права як відповідні підгалузі [214, с. 153].

З'ясуванням місця водного права у системі права і його співвідношенням з екологічним та природоресурсним правом займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема: А.В. Агафонов [1], М.М. Бринчук [54], В.О. Процевський [498], Д.О. Сиваков [528], О.М. Шуміло [498] та інші.

Водне право – це результат закономірного розвитку правової системи, що задовольняє першочергові економічні потреби у водних ресурсах і відповідає на екологічні виклики сучасності. У процесі розвитку водного законодавства і права як самостійної галузі, починаючи з 70-х рр. XX ст., коли були прийняті Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік 1970 р. і Водний кодекс УРСР 1972 р., питання про місце водних відносин у системі права вирішувалося по-різному. Нині, як стверджують вчені, водне право володіє усіма необхідними ознаками підгалузі (субгалузі) екологічного права, якщо, звичайно, визнати останнім саме галуззю (а не супергалуззю) права. Якщо ж не вважати екологічне право галуззю права, тоді водне право може виступити і як цілком самостійна галузь у системі права [1, с. 127]. Отже, саме ті суспільні відносини, що закріплені і врегульовані нормами водного права та функціонують у сфері володіння, використання та охорони вод або водних

об'єктів, і виступають в якості предмета цього права. У зв'язку з цим водне право можна охарактеризувати як підгалузь природоресурсного права, що являє собою систему правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері використання, охорони та відтворення водних об'єктів.

Дослідженням окремих правових аспектів суспільних відносин у сфері використання та охорони водних ресурсів, що становлять предмет правового регулювання водного права, займалися й інші науковці, зокрема В.О. Джуган [181], К.О. Худавердова [584].

Як стверджує С.В. Коростельов, лісове право – це самостійна і нещодавно сформована із земельного права комплексна галузь права, яка має свій предмет регулювання, метод, свої джерела права, що, однак, не припинило її зв'язку із земельним правом та іншими галузями права, так само як і не виділило із сукупності природоресурсної галузі права [316, с. 179]. Таким чином, лісове право – це галузь права, що входить у природоресурсне право як підгалузь.

Його наукову позицію поділяють й інші вчені: Б.В. Кіндюк [274; 275], В.В. Костицький [320], В.П. Печуляк [453], А.Ю. Пуряєва [499]. В.П. Печуляк стверджує, що лісове право України – це підгалузь екологічного права, яке реалізується через множинність елементів, через земельне, водне лісове, надрове та інші галузі права, що являють собою єдину правову сім'ю. Лісове право – це підгалузь екологічного права, яку становлять правові норми, що регулюють відносини, пов'язані з веденням лісового господарства, використанням, відтворенням та охороною лісів у їх нерозривному зв'язку з навколишнім природним середовищем [454, с. 302].

Слід зазначити, що проблеми формування лісового права досліджувалися ще у 60–80-х рр. ХХ ст. такими вченими, як: В.Ф. Горбовим [114], Р.К. Гусєвим [124], О.І. Крассовим [343], В.Л. Мунтяном [413]. Нині правове регулювання суспільних відносин у сфері використання, відтворення та охорони лісів є предметом дослідження багатьох науковців: О.В. Гулак [120], Т.П. Єгорової [206], М.М. Заверюхи [218], Д.М. Мікуліна [403], В.П. Непийводи [423],

С.М. Шершуна [612], Н.Г. Юрчишин [631] та інших.

Становлення й розвиток надрового права в Україні є предметом дослідження насамперед Р.С. Кіріна [277–284]. Гірниче (надрове право), на думку вченого, є складовою галуззю природноресурсного права – комплексної галузі екологічного права [283, с. 38]. Крім того, окремі правові аспекти використання та охорони надр досліджували: О.А. Грицан [119], О.Ю. Макаренко [379], О.О. Сурілова [549], В.К. Філатова [577], О.П. Шем’яков [602], Є.В. Шульга [618] та інші.

Зарубіжні вчені також досліджують проблеми формування надрового права. Це Г.Є. Бистров [64], Д.В. Василевська [66], М.В. Дудіков [194], Б.Д. Клюкін [287], С.В. Колдаєв [303], О.В. Лагуткін [364], М.Є. Певзнера [440], О.І. Перчик [444], Д.Г. Храмов [583] та інші. М.Є. Певзнера визначає надрове право як сукупність встановлених державою правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері вивчення, використання й охорони надр [440, с. 38]. М.В. Дудіков вважає, що надрове право – це комплексна, інтегрована, самостійна підгалузь природоресурсного права, норми якої регулюють відносини, що виникають у процесі раціонального, комплексного, ефективного та безпечного використання й охорони надр, а також відходів гірничодобувного і пов’язаних з ним переробних виробництв [194, с. 55].

Слід також відмітити і твердження М.І. Матузова і О.В. Малько, які називають лісове, надрове, водне право підгалуззями земельного права [552, с. 398]. Однак, наведена думка є досить спірною.

Проблеми розвитку флористичного права є предметом дослідження О.В. Басай [30], І.В. Гиренко [104], А.К. Соколової [539] та інших науковців. А.К. Соколова визнає флористичне право підгалуззю екологічного права. Як і земельна, водна, фауністична та інші підгалузі, які регламентують використання природних ресурсів, флористичне являє собою підгалузь екологічного права. Визнання їх усіх підгалуззями останнього є правильним за своєю природою, хоча всі вони мають власну специфіку і розвиваються

відповідно до своїх особливостей. При цьому в процесі обґрунтування виділення нових підгалузей екологічного права, як зазначає вчена, вихідним має бути положення про їх системний зв'язок [539, с. 48]. І.В. Гиренко характеризує флористичне право як комплексну галузь права [104, с. 30], що перебуває у тісному взаємозв'язку з екологічним, земельним, лісовим, надровим, водним правом. Це зумовлюється тим, що ці галузі права безпосередньо пов'язані з навколишнім природним середовищем і функціонують у складі екосистеми [104, с. 78].

Серед вітчизняних науковців дослідженням правових аспектів раціонального використання та охорони об'єктів тваринного світу займаються Л.Д. Нечипорук [426], П.В. Тихий [558], В.В. Шеховцов [614] та інші. Концепцію формування фауністичного права висунула С.В. Іванова [232–234]. Вчена вважає, що фауністичне право на сучасному етапі слід розглядати як підгалузь екологічного права, яка має ознаки щодо самостійного структурного підрозділу у системі екологічного права. Основним критерієм підгалузевої диференціації є наявність власного предмета правового регулювання – фауністичних відносин як відносин з приводу використання й охорони тваринного світу, що є невід'ємним елементом природного середовища та біологічного різноманіття Землі [234, с. 197].

Важливо також усвідомлювати дію диференційованого та інтегрованого підходів у природоресурсному праві. З одного боку, інтеграція поресурсних галузей у галузь природоресурсного права не передбачає втрату ними своєї специфіки. Водночас вона повинна сприяти збагаченню поресурсних галузей внаслідок взаємодії їх між собою і з масивом норм загального характеру. Таким чином забезпечується певний рівень диференціації. Однак пріоритетна роль у системі природоресурсного права має відводитися інтегрованому підходу, в рамках якого розв'язуються завдання регулювання природоресурсних відносин.

Складні генетичні та структурні взаємозв'язки між земельним, лісовим, водним, надровим правом забезпечують їх узгодженість і здатність до

взаємодоповнення [328, с. 9]. Але разом із тим зрозуміло, що така узгодженість і взаємодоповнення не можуть виникнути автоматично. Для цього потрібний певний «спільний знаменник», система, у межах якої згадані правові спільноти можуть успішно взаємодіяти [386, с. 38]. Роль такого знаменника і виконує природоресурсне право.

Предметом правового регулювання природоресурсного права є якісно однорідні природоресурсні відносини, що складаються з приводу використання та відтворення природних ресурсів – юридично визначеної частини навколишнього природного середовища, що мають ознаки природного походження і знаходяться в екологічному взаємозв'язку з навколишнім природним середовищем та між собою, використовуються або можуть бути використані як джерело задоволення потреб людини. Усі природні ресурси, а також відносини щодо їх використання і відтворення тісно пов'язані між собою. Цей зв'язок завжди буде мати нерозривний і взаємний характер.

Суспільні відносини щодо використання і відтворення окремих природних ресурсів нині є предметом правового регулювання визнаних поресурсних галузей права (водного, лісового, надрового, флористичного, фауністичного права та ін.). Ці галузі мають свою специфіку, власну внутрішню структуру, свій предмет, метод правового регулювання, свої джерела права, розвиваються відповідно до своїх особливостей, що, при цьому, не розірвало їх взаємозв'язку між собою (і, безпосередньо, із земельним правом), так само як і не виокремило їх із природоресурсної галузі права як самостійної галузі права. У системі природоресурсного права вони є фактично його підгалуззями і забезпечують диференційований підхід до екологічно обґрунтованого використання кожного з відповідних природних ресурсів. Природоресурсне право – не конгломерат земельного, водного, лісового, надрового, а їх якісна єдність, заснована на єдиній природі, факторах розвитку і внутрішньої структури суспільних відносин.

Ні тривала історія розвитку законодавства, ні значний обсяг нормативно-

правових актів, що є джерелами поресурсних галузей, не є підставами для заперечення нерозривного та взаємного зв'язку поресурсних галузей права між собою і з природоресурсним правом та об'єктивної необхідності виокремлення самостійної галузі природоресурсного права.

2.3 Природоресурсне право та інші галузі права: специфіка міжпредметних зв'язків

Усі галузі права визнаються складовими єдиної системи права України, а, отже, не можуть існувати повністю автономно одна від одної, вони взаємодіють між собою і взаємно впливають одна на одну. Місце відповідної галузі права у системі права України значною мірою визначається здатністю правових норм різної галузевої приналежності створювати міжгалузеві зв'язки.

Міжгалузеві зв'язки у праві – це відносини взаємної залежності, обумовленості і спільності між різними правовими галузями, включаючи їх окремі частини. Це системні зв'язки багаторівневого характеру між правовими нормами різної правової галузевої приналежності [590, с. 8]. Міжгалузеві зв'язки поділяють на дві групи залежно від того, відображені вони у законі чи ні. Фіксація системних зв'язків у тексті закону вимагає їх обов'язкового відображення у правозастосовному акті, у той час як інші зв'язки, залежно від конкретних обставин, або можуть зазначатися у процесі правозастосування, або лише матися на увазі [456, с. 28]. Дійсно, такий поділ має не тільки суто теоретичне, а й практичне значення. Адже динамічний розвиток суспільних відносин і правової системи не може передбачити всі можливі життєві ситуації. В юридичній літературі висловлюється також думка про те, що саме норма права виступає у ролі рівня взаємодії різних галузей права [115, с. 48].

Встановлення міжгалузевих зв'язків й одночасно розмежування сфер дії природоресурсного та цивільного права і законодавства у даний час є однією з найбільш гострих проблем, що пов'язано, з одного боку, з екологізацією всіх

галузей права, а з другого – підпорядкуванням положенням цивільного законодавства відносин у сфері використання природних ресурсів, включених до цивільного обігу.

Прикладом прояву міжгалузевих зв'язків цивільного права є прямі й непрямі посилання на цивільно-правові норми, що містяться у відповідних нормативно-правових актах інших галузей права, і навпаки, у цивільно-правових нормах – на норми інших галузей права. Так, у ч. 1 ст. 9 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. безпосередньо передбачена можливість застосування норм Цивільного кодексу України для врегулювання відносин, що виникають у сфері використання природних ресурсів й охорони навколишнього середовища, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства [585]. Статтею 131 Земельного кодексу України визначено, що укладення цивільно-правових угод з набуття права власності на земельні ділянки здійснюється відповідно до Цивільного кодексу України з урахуванням вимог Земельного кодексу України.

З визначеного предмета правового регулювання обох галузей природоресурсне й цивільне законодавство перетинаються у частині майнових відносин, що виникають у сфері використання природних ресурсів, насамперед у частині набуття прав на природні ресурси на підставі цивільно-правових угод (ст. ст. 79-1, 81, 102-1, 131, 132 Земельного кодексу України, ст. 23 Лісового кодексу України тощо) і застосування цивільно-правової відповідальності за порушення природоресурсного законодавства (ст. 211 Земельного кодексу України, ст. 105 Лісового кодексу України, ст. 110 Водного кодексу України тощо).

Ця сфера відносин має комплексний характер і піддається спільному впливу природоресурсних та цивільно-правових норм. І це не випадково й не дивно. Певна сфера суспільних відносин зазнає правового впливу різногалузевих норм у силу взаємопов'язаності суспільних відносин. Правове регулювання таких суспільних відносин здійснюється не тільки спеціальними

нормами, що містяться у природоресурсному законодавстві, земельному, водному, лісовому кодексах, а й нормами цивільного права.

Форма та зміст взаємозв'язку між нормами природоресурсного та цивільного законодавства змінювалися у силу різних факторів та у зв'язку з потребами розвитку суспільства. Наприклад, варто нагадати, що історично земельні відносини виносилися зі сфери цивільного законодавства. Так, ст. 53 Цивільного кодексу УРСР від 16 грудня 1922 р. виключала з числа об'єктів права власності землю, надра, ліси, води та інші природні ресурси. Правовий режим земель регулювався спеціальним кодексом – Земельним кодексом УРСР від 29 листопада 1922 року. Прийняті у 1961 р. Основи цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік у ст. 2 зазначали, що земельні відносини регулюються земельним законодавством. Аналогічна норма містилася та у ст. 2 Цивільного кодексу 1963 р. [556, с. 7].

Особливий зміст природоресурсні та цивільні відносини набули в умовах переходу до ринкових засад господарювання, коли певна частина земельних ресурсів була включена до сфери майнового обігу, законодавчо визнані орендні та концесійні основи використання природних ресурсів, у сферу господарської діяльності проникли іпотечні відносини, значно розширені договірні форми природокористування тощо. Тому у Цивільний кодекс України 2003 р. були включені не тільки окремі правові норми, а й відповідні розділи з природоресурсовим змістом. Крім того, В.Л. Мунтян зазначав, що посилюється тенденція відходу від принципу пріоритетності земельного законодавства у регулюванні земельних відносин та розширення застосування до цих відносин цивільно-правових норм [412, с. 363]. Поглинання земельного законодавства цивільним обґрунтовується насамперед тим, що у зарубіжних країнах земельні відносини в умовах ринку регулюються цивільним законодавством.

Однак прийнятий Цивільний кодекс України 2003 р. є по відношенню до Земельного кодексу України 2001 р. кодексом загального характеру, закріплює основні принципи майнових відносин. Земельний кодекс України у своїй основі

є спеціальним кодексом, який, використовуючи загальні засади цивільного законодавства (ст. 3 Цивільного кодексу України) та спеціалізуючи їх, регламентує широкі сфери сучасних земельних відносин. Так, І.О. Іконицька обґрунтовано вважає, що норми цивільного права щодо регулювання земельних відносин мають загальний характер, а у земельному законодавстві повинна знайти відображення специфіка правового регулювання земельних відносин. Це випливає з того факту, що земля є не тільки об'єктом нерухомості, а й найважливішим природним ресурсом [236, с. 29]. При цьому, регулюючи майнові відносини, цивільне законодавство не в змозі відобразити і врахувати всю специфіку природоресурсних відносин (воно й не ставить таке завдання), а тому визначає лише загальні вимоги до порядку укладання угод з нерухомістю, форми договору та умов їх дійсності, сприяючи тим самим уніфікації майнових і договірних відносин у сфері природокористування [406, с. 146].

Цивільне законодавство України містить як загальні норми, що регулюють усі майнові відносини незалежно від їх об'єкта і які можуть бути застосовані також до природоресурсних відносин, так і норми, що безпосередньо стосуються майнових відносин, об'єктом яких є природний ресурс. Статтею 1 Цивільного кодексу України визначено, що цивільним законодавством України регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. При цьому глава 27 Цивільного кодексу України «Право власності на землю (земельну ділянку)» характеризує особливості землі (земельної ділянки) як об'єкта права власності, визначає суб'єктів права власності на землю (земельну ділянку), встановлює право власника на забудову земельної ділянки, регламентує наслідки самовільного будівництва, визначає право на земельну ділянку в разі набуття права власності на житловий будинок, будівлю або споруду, що розташовані на ній, регулює підстави припинення права власності на земельну ділянку. У главі 32 «Право користування чужим майном» визначено зміст і порядок встановлення

земельного сервітуту, у главі 33 – особливості права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, а у главі 34 – право користування чужою земельною ділянкою для забудови.

Однак, як справедливо зазначає М.В. Шульга, правове регулювання земельних відносин не може бути повністю зосереджено у межах Цивільного кодексу України, оскільки це специфічна і широка сфера суспільних відносин. Об'єднуючим елементом цих відносин є те, що їх матеріальним об'єктом виступає земля. Вона може перебувати у власності, користуванні, виступати об'єктом угод. Але у всіх випадках, навіть як об'єкт нерухомого майна, земля не підпадає повністю під цивільно-правове регулювання, а завжди зберігає свою специфіку [624, с. 124].

При цьому Н.І. Титова звертала увагу на те, що земля не може розглядатися як об'єкт майнового характеру. Статтею 190 Цивільного кодексу України передбачено, що майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права й обов'язки. У свою чергу, річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 Цивільного кодексу України). Така «цивілістична арифметика» не підходить до розуміння земель. По-перше, вона не враховує їх природну специфіку та надзвичайну загальносоціальну цінність. По-друге, матеріальна речова власність створюється працею людей, а отже, має балансову вартість, що не характерно для земель. По-третє, землі не підпадають під їх кількісний вимір: вони обчислюються не в арифметично-кількісних одиницях, а у гектарах – специфічному вимірі їх площ [556, с. 8].

В.І. Андрейцев зазначає, що земля, як і інші природні ресурси, має біологічну та екологічну, а також матеріально-правову природу, а не майновий, речовий характер, які можуть бути віднесені до загальної категорії нерухомості, але не у тому сенсі, як це визначено Цивільного кодексу України, оскільки це може привести до штучних змін їх фізичної та правової природи і відповідного правового режиму [8, с. 240].

Земля насамперед є природним об'єктом, частиною навколишнього природного середовища, а потім вже предметом цивільного обігу або нерухомим майном [531, с. 108]. Навіть в якості об'єкта нерухомого майна земля, як і інші природні ресурси, як зазначає П.Ф. Кулинич, повністю не підпадає під цивільно-правове регулювання. Вона завжди зберігає свою специфіку. Тим більше, земельно-правова доктрина ґрунтується на тому, що земля характеризується такою сукупністю специфічних рис і властивих їй особливостей, які виводять її за рамки звичайних уявлень про майно та речі. Земля не є звичайним товаром у традиційному розумінні – вона виступає насамперед як унікальний природний ресурс, тому суто цивілістичний підхід до врегулювання й регламентації правовими засобами суспільних відносин, які виникають щодо землі, не є прийнятним [354, с. 23].

Безумовно, природні ресурси відрізняються від об'єктів цивільно-правового регулювання низкою рис і властивостей. Зокрема, природні ресурси створюються не людиною, а самою природою, тому процес поширення на них цивільних прав та формування при цьому певного виду суспільних відносин носить складний і неоднозначний характер. Деякі вчені вказують навіть на те, що саме походження природних ресурсів є підставою для сумнівів у необхідності, можливості, допустимості, а головне – соціальній справедливості встановлення цивільних прав на природні багатства [52, с. 155]. Оскільки природні ресурси не створені працею і зусиллями людини або за допомогою матеріальних витрат. Вони можуть сприятливо існувати і успішно функціонувати без участі та зусиль з боку суспільства.

Особливі риси природних ресурсів проявляються, зокрема, й у тому, що на відміну від інших матеріальних благ вони характеризуються насамперед за натуральними показниками та лише у деяких випадках – за вартістю (наприклад, грошова оцінка земельної ділянки). Проблема вартості природних ресурсів є найбільш спірною в економічній і правовій літературі. Більшістю дослідників визнається той факт, що природні ресурси не мають реальної

вартості й у строго економічному сенсі не можуть бути товаром [253, с. 76].

І.Б. Калінін стверджує, що характер природоресурсної та економічної ренти неоднаковий. Рента (як дохід, що отримується без витрат праці) може бути отримана не тільки у результаті використання природних ресурсів, а й в процесі іншої економічної діяльності. Відносини, пов'язані з виникненням, обігом економічної ренти, регулюються цивільним законодавством. На відміну від економічної, природна рента обумовлена існуванням природних ресурсів, без використання яких суспільство існувати не може. Принципова відмінність економічної ренти від природної полягає у тому, що перша виникає у результаті виробництва й обігу товарів і послуг, створених працею людини [246, с. 69]. Проте остаточний перехід до принципу платності спеціального природокористування, встановленого у законодавчому порядку за всіма видами природних ресурсів, і поступове залучення природних ресурсів у товарно-матеріальний обіг істотно змінили усталені погляди на вказану ознаку природних ресурсів [306, с. 14]. Крім того, розвиток законодавства свідчить про те, що у перспективі окремі природні ресурси можуть набути повноцінних ознак товарів, і тоді поруч з економічною та грошовою оцінкою сформується ринкова ціна на них як на товар.

Оскільки природні ресурси є природними комплексами, порушення зв'язків між складовими їх елементами тягне за собою часто важкопередбачувані наслідки. У деяких випадках збиток, нанесений екосистемам, може бути зовсім непоправним [536, с. 39]. У зв'язку з цим правове регулювання майнової відповідальності за шкоду, заподіяну природним ресурсам, визначення порядку й розмірів її відшкодування має певні особливості.

Відносини з відшкодування шкоди природному середовищу виражають різні види компенсаційної відповідальності. Основні її принципи сформульовані у цивільному законодавстві, бо вони покликані регулювати майнові відносини. Водночас вони мають щодо природи свої характерні

особливості. Насамперед тому, що природа – це не майно, хоча до неї у певних межах застосовуються грошові оцінки [448, с. 339]. Наприклад, розмір заподіяної шкоди визначається одним із наведених методів: за фактичними витратами на відновлення пошкоджених або знищених ресурсів; відповідно до затверджених методик розрахунку збитку; за затвердженими таксами обчислення заподіяної шкоди; з використанням поєднання зазначених вище методів.

Природні ресурси є єдиним джерелом отримання людиною матеріальних благ. Будучи обмеженими за обсягом і значною мірою невідновлюваними, вони повинні використовуватися вкрай дбайливо й раціонально з тим, щоб максимально забезпечити потреби людей у відповідних видах сировини, матеріалів тощо [536, с. 40]. З цього випливає, що держава зобов'язана планувати, контролювати процес використання природних ресурсів, певною мірою обмежуючи повноваження власника. Даний підхід обумовлений і тим, що природні ресурси являють собою сукупність елементів навколишнього природного середовища, а їх екологічний стан впливає (позитивно або негативно) на умови проживання людини. У Конституції України, Цивільному кодексі України та поресурсових нормативно-правових актах встановлено, що володіння, користування і розпорядження природними ресурсами тією мірою, якою їх обіг допускається законодавством, здійснюється їх власниками вільно, якщо це не завдає шкоди навколишньому природному середовищу і не порушує прав та інтересів інших осіб.

Особливості набуття і реалізації цивільних прав на природні ресурси визначаються й іншими ознаками, які властиві природним ресурсам.

Безумовно, природоресурсні відносини, які мають економічний зміст, завжди були пов'язані з майновими відносинами. Природні ресурси та інші природні багатства були й залишаються природним базисом для задоволення матеріальних потреб [473, с. 16]. На цьому ґрунтується взаємодія природоресурсного права з цивільним правом.

Нині природоресурсні відносини регулюються як нормами природоресурсного, так і цивільного права. Їх зв'язок проявляється у тісному переплетінні природоресурсних і майнових відносин, обумовленому зв'язком права на природні ресурси і права на майно, яке знаходиться, наприклад, на земельній ділянці, у визначенні суб'єктів права власності на природні ресурси, у регулюванні договірних відносин, у відшкодуванні збитків, заподіяних правопорушеннями, у судовому захисті прав тощо [236, с. 58]. У такій ситуації слід не тільки у науковому, а й у практичному застосуванні знайти нішу для природоресурсного та цивільного законодавства у цілісній системі регулювання природоресурсних відносин.

Однак елементи схожості природоресурсних і майнових відносин не дають підстав для їх ототожнення. Між природоресурсними і майновими відносинами існують значні відмінності, що дають підставу вважати їх різнорідними відносинами. По-перше, природоресурсні відносини існують тільки при наявності природних ресурсів без відокремлення їх від природного середовища. Так, видобуті корисні копалини, зрубана деревина, виловлена риба і т.п. не є об'єктами природоресурсних відносин, оскільки вони відокремлені від середовища, стали майновими об'єктами і перейшли у сферу відносин, регульованих цивільним правом [473, с. 16]. По-друге, природоресурсні відносини складаються з приводу об'єктів природного походження, тому правове регулювання цих відносин обмежується закономірностями функціонування природи. Майнові відносини мають соціально-економічне походження, тому правовий вплив на їх виникнення і припинення залежить тільки від форм та засобів врегулювання суспільних відносин. По-третє, правовий режим використання природних ресурсів містить значну кількість імперативних приписів, виконання яких є обов'язковим. Для регулювання майнових відносин імперативні норми непридатні, а ті з них, які містяться у цивільному законодавстві, є винятком із загального правила [473, с. 17].

Норми цивільного права регулюють відносини з цивільно-правового

обігу природних ресурсів, вилучених з навколишнього природного середовища, а також ряд відносин, що виникають у сфері природокористування. Земельне законодавство є спеціальним щодо цивільного законодавства. Норми природоресурсного й цивільного законодавства встановлюють, що майнові відносини, які виникають при використанні природних ресурсів, регулюються цивільним законодавством, якщо інше не передбачено природоресурсними законами. В інших випадках застосування цивільного законодавства допускається, якщо на це прямо вказано у законі. Земельне, водне, лісове та інше поресурсне законодавство допускає можливість застосування норм цивільного права для регулювання відносин, що виникають у процесі використання природних ресурсів. Однак умови і межі їх застосування встановлюються природоресурсним законодавством. Нормативне визначення сфери застосування цивільного права для регулювання природоресурсних відносин призводить до чіткого поділу предметів цивільного та природоресурсного права.

На цій підставі сьогодні слід говорити тільки про рецепцію (відображення, вписування) норм цивільного права у природоресурсне та поресурсні галузі права. Іншої ролі цивільне право у галузі регулювання природоресурсних відносин не має, бо це не є предметом його регулювання. При цьому вчені зазначають, що визнання такої правової конструкції, без її закріплення у законодавстві, залишається лише «добрим побажанням» [633, с. 123]. Змінити таку ситуацію можливо тільки визнанням та законодавчим закріпленням звільнення цивільного права від норм, призначених для регулювання природоресурсних відносин.

Інші традиційні галузі вітчизняної системи права (конституційне, адміністративне, кримінальне право тощо) також певним чином співвідносяться з природоресурсним правом – вони складають основу для формування норм права та правових інститутів природоресурсного права.

Конституційному праву належить провідна роль у системі галузей права України, і щодо природоресурсного права теж. Конституційне право закріплює основні цілі, завдання та напрями раціонального використання і відтворення природних ресурсів, їх збереження, режим власності на природні ресурси, повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування, правоохоронних і контрольних органів у сфері природокористування. Взаємозв'язок природоресурсного права з конституційним простежується у ст. 13 Конституції України, де закріплено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Стаття 14 Конституції України передбачає, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Відповідно до ст. 66 Конституції України кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі і відшкодовувати завдані ним збитки.

Застосування норм адміністративного права для регулювання природоресурсних відносин обумовлено наявністю публічно-правових засад у наданні прав на використання природних ресурсів, необхідністю їх нормування (лімітування), ведення державних кадастрів, моніторингу природних ресурсів, контролю за додержання природоресурсного законодавства тощо. Тобто мова йде про відносини з приводу здійснення управління у сфері природокористування, що можуть бути одночасно предметом адміністративного та природоресурсного права, і пояснюється це міжгалузевим

характером такого правового інституту. Однак, необхідно зазначити, що не всі управлінські відносини є предметом обох названих галузей, що і викликає потребу їх розмежування.

Значна кількість норм, що встановлюють порядок створення і діяльності, повноваження державних органів з управління у сфері використання природних ресурсів, відносяться до адміністративного права. Так, недоцільно відносити до предмету природоресурсного права відносини з приводу порядку призначення керівників органів у сфері державного управління природокористуванням та визначення їх повноважень, питань організації системи таких органів. Основним змістом таких відносин не є використання та відтворення природних ресурсів і жодного впливу на довкілля вони не мають, їх основу складає необхідність організації влади з метою належного управління у сфері природокористування.

При цьому, управлінські відносини є частиною предмету правового регулювання природоресурсного права за умови, що безпосереднім об'єктом управлінського впливу є: забезпечення раціонального використання природних ресурсів, їх збереження, зменшення антропогенного навантаження на них тощо. Для віднесення управлінських відносин до предмету природоресурсного права не має вирішального значення хто саме (який орган чи організація) є суб'єктом владного впливу. Вирішальне значення має кінцева мета такого впливу. Крім того, як зазначає І.І. Каракаш, управлінські відносини у природоресурсному праві мають технічний зміст. Так, відносини щодо землеустрою або лісоустрою охоплюють значний обсяг технічних вимог і норм, виконання яких є обов'язковим [473, с. 54]. Це відрізняє управлінські відносини у природоресурсному й адміністративному праві.

Норми кримінального права закріплюють склади злочинів у сфері природокористування. Чинний Кримінальний кодекс України виділяє їх в окремий розділ Особливої частини – «Злочини проти довкілля» і закріплює

кримінальну відповідальність за скоєння таких злочинів у понад двадцяти статтях.

Усі види використання природних ресурсів, за винятком загального природокористування, є платними. Плата встановлюється за користування земельними ресурсами, ресурсами вод, лісів, надр, тваринного світу та вноситься природокористувачами до бюджетів різних рівнів відповідно до Податкового і Бюджетного кодексів України. Такі відносини складають предмет фінансового, податкового і бюджетного права й регулюються їх нормами.

Розділ 3.

СИСТЕМА ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА

3.1 Теоретичні засади системи природоресурсного права

Питання про місце суспільних відносин щодо використання та відтворення природних ресурсів і регулюючих такі відносини правових норм у системі права є дискусійним вже протягом багатьох десятиліть. Галузь права, як система норм, встановлених або санкціонованих державою, не може бути ні ширше, ні вужче свого власного змісту, а зміст визначається характером і специфікою тих суспільних відносин, які дана галузь регулює. Для того, щоб бути предметом самостійної галузі права, будь-яка сукупність суспільних відносин повинна бути системним явищем, мати в своїй основі об'єктивні системоутворюючі чинники та зв'язки, що об'єднують різноманітні суспільні відносини, які виникають у суспільстві. У зв'язку з цим дослідження системи природоресурсного права має важливе теоретичне значення.

Термін «система» (з грец. «systema» – складене з частин, сполучене) – це сукупність елементів, які перебувають у відносинах й зв'язках один з одним, що утворює певну цілісність, єдність [574, с. 584]. «Система» у будь-якій галузі пізнання визначається як певна реально існуюча структурована цілісна сукупність елементів, поєднаних між собою внутрішніми зв'язками. Саме ці зв'язки здатні надавати внутрішньої організованості усім елементам будь-якої системи, перетворюючи її на диференційовану цілісність [219, с. 244].

Науковці-правники характеризують систему як: 1) упорядковану сукупність елементів, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним, яка має відносну самостійність та органічну єдність, внутрішню цілісність і автономність функціонування [431, с. 63]; цілісну сукупність (комплекс) закономірно розташованих та взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. До основних ознак системи, як правило, відносять: комплексність (сукупність)

елементів; впорядкованість та подільність елементів; наявність зв'язків між ними; наявність цілісних властивостей [376, с. 48].

На думку В.М. Садовського, будь-яка система характеризується тим, що: 1) являє собою цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів; 2) утворює особливу єдність із середовищем; 3) являє собою елемент системи більш високого порядку; 4) елементи будь-якої системи виступають як системи більш низького порядку [522, с. 12]. До властивостей системи можна віднести також: 1) наявність істотних зв'язків між елементами, їх властивостями, що перевершують по силі зв'язку цих елементів з елементами, що не входять до системи; 2) існування інтеграційних властивостей, тобто властивих системі в цілому, але не властивих жодному з її елементів окремо. Властивості системи хоча і залежать від властивостей елементів, але не визначаються ними повністю [543, с. 118].

І.Б. Калінін узагальнює наведені властивості систем та їх визначення і наводить властивості об'єкта, необхідні й достатні для визнання його системою: 1) система завжди включає в себе елементи (не менше двох) і зв'язки (відносини) між ними; 2) будь-яка система може бути розчленована на підсистеми (системи нижчого рівня) і повністю або частково є підсистемою інших систем більш високого рівня; 3) цілісність системи визначає можливість як підвищення, так і зниження ступеня її впорядкованості, організації (ентропії), відображаючи властивість відкритості будь-якої системи; 4) система має мету і характеризується функцією [246, с. 18].

Отже, система – це цілісний комплекс відмежованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів, що утворює особливу єдність та є одночасно елементом системи більш високого порядку. Система характеризується крім складу (специфіки складових її елементів) також і внутрішньою організаційною структурою.

Розмежування між системою і структурою проводив Д.А. Керімов, вважаючи, що систему можна розглядати як об'єктивне об'єднання (з'єднання)

за змістовними ознаками певних частин у структурно впорядковану цілісну єдність, що володіє відносною самостійністю, стійкістю й автономністю функціонування. Структура – це внутрішній устрій системи. Розкрити структуру можна лише, з одного боку, через поділ її на окремі взаємопов'язані елементи, а з другого – через інтегрування (об'єднання) цих елементів в єдину систему [269, с. 167].

Наведені ознаки і характеристики «системи», звісно, мають бути відображені й у понятті «система права», що є предметом дослідження багатьох науковців-правників. Вітчизняні та зарубіжні вчені під системою права розуміють: внутрішню єдність, органічний взаємозв'язок та взаємодію складових частин діючого в державі права, що відображає єдність складових його норм і розмежовує їх на галузі, підгалузі та інститути [552, с. 47]; наукову конструкцію, яка має суб'єктивну основу, однак їх одночасно може існувати декілька [507, с. 64]; зумовлену економічним і соціальним устроєм структуру права, що відображає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм та водночас їх поділ на відповідні галузі й інститути [462, с. 13]; сукупність чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, диференціація (поділ) і згрупування норм у відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі та підгалузі права) [432, с. 102]; сукупність впорядкованих і взаємоузгоджених між собою норм права, які характеризують внутрішню будову права [439, с. 611]; об'єктивно обумовлена суспільними відносинами внутрішня структура права, що складається із взаємопов'язаних норм, інститутів, підгалузей і галузей права [553, с. 286]; цілісний комплекс відмежованих, однак взаємопов'язаних і взаємодіючих одна з одною правових норм, який утворює особливу єдність та одночасно є елементом системи більш високого порядку [587, с. 26].

Системі права притаманні певні риси, серед основних: об'єктивність, інтегративна та організована єдність, динамізм.

Об'єктивність означає поділ сукупності юридичних норм на

взаємопов'язані частини, які відображають структуру явищ у суспільстві і природі, що склалася природних шляхом, незалежно від волі людей [248, с. 141]. Об'єктивність системи права полягає у тому, що вона утворюється відповідно до об'єктивно існуючих суспільних відносин. Система права відбиває реально існуючі суспільні відносини, які й зумовлюють її [188, с. 31]. Система права виступає як модель правового регулювання, що має науковий характер побудови, практичний напрям і мету. Система права повинна будуватися на основі результатів наукового дослідження закономірностей правового регулювання суспільних відносин, тобто аналізу об'єктивних факторів детермінації суспільних відносин і можливостей їх суб'єктивної модифікації [221, с. 48].

Інтегративна та організована єдність характеризує закономірний зв'язок усіх елементів в єдиному цілому. У філософії прийнято розрізняти сумативні й органічні (організовані) системи. У сумативних системах елементи, що становлять систему, знаходяться в механічному, випадковому зв'язку. В органічних системах зв'язок між елементами носить глибший характер. Елементи в такій системі структуровані й знаходяться один з одним в строго певних зв'язках та залежностях. Організованість системи права саме і виражається в тому, що норми права й інші елементи системи права сполучені в одне ціле не механічно, не випадково, а органічно, на основі строго певних зв'язків [188, с. 32]. Тому система права – це не просто єдність правових норм, а організована, впорядкована єдність, що характеризується їх узгодженістю.

Система права об'єктивно обумовлена системою суспільних відносин. Для сучасного суспільства характерним є значний темп змін, що відбуваються в ньому. Сучасна специфіка розвитку соціальних систем, у тому числі й системи права, показує, що еволюція суспільства перейшла на новий етап свого розвитку – етап пошуку оптимальних рішень глобальних катаклізмів, «золотої середини» між крайнощами з метою подальшого просування людства шляхом еволюційної єдності суспільства і природи, суспільства й особистості [188,

с. 32]. Дійсно, система права як динамічне явище має тенденції свого розвитку, зокрема: процес безперервного накопичення нормативного матеріалу та його розподіл; обумовленість системи права ринковим відносинам; децентралізація правового регулювання, що посилюється; зближення системи українського права з міжнародним правом тощо.

Отже, система права – це об'єктивно обумовлена суспільними відносинами інтегрована й організована сукупність елементів права, що поєднані між собою внутрішніми зв'язками і виступають щодо оточуючих умов та інших систем як єдине ціле, якому властиві наявність цілі й динамізм у розвитку. Структура ж права характеризується єдністю його складових елементів, що зумовлюється системою суспільних відносин, які визначають зміст правових норм; диференціацією права на відносно відокремлені складові у вигляді певних об'єднань правових норм за інститутами, підгалузями і галузями права; наявність взаємозв'язку норм права та їх об'єднань. Система права – це об'єктивно обумовлена системою суспільних відносин внутрішня структура права, яка складається із взаємозалежних норм, логічно розподілених за галузями, підгалузями та інститутами.

Переходячи до характеристики особливостей системи природоресурсного права, необхідно розкрити основні системоутворюючі чинники галузі права. Сукупність правових норм, що регулюють певні суспільні відносини, може розглядатися як самостійна галузь права тільки в тому випадку, якщо вона володіє певною цілісністю. Єдність галузі обумовлено наявністю системоутворюючих чинників, до яких більшість учених відносять предмет і метод правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це сукупність суспільних відносин, які регулюються виключно або переважно відповідною галуззю права. Предмет правового регулювання є унікальним для кожної галузі права. Іншими словами, це сфера, на яку поширюється право та яка знаходиться під його юрисдикцією. Згідно із цим предмет правового регулювання однієї галузі права не може

збігатися з предметом іншої. Кожна галузь права має властивий тільки їй одній предмет, яким і визначається її самостійність та від якого залежать своєрідність і особливості правового регулювання нею суспільних відносин. Метод правового регулювання— це характерний для кожної галузі права набір способів впливу права на суспільні відносини, тобто те, як право впливає на них. Предмет правового регулювання вважається матеріальним критерієм розмежування галузей права. Але одного матеріального критерію для виокремлення галузі права недостатньо, через це вченими було введено ще один юридичний критерій— метод правового регулювання. Виокремлення методу, як одного з критеріїв поділу сукупності норм права на галузі, є необхідним у силу того, що окремі галузі права регулюють одні й ті ж групи суспільних відносин.

Правильно кваліфікувати предмет галузі права необхідно з урахуванням визначення специфіки й об'єкта суспільних відносин. Оскільки, як слушно зазначає В.М. Єрмоленко, об'єкт у структурі правовідносин утворює внутрішні функціональні зв'язки, що краще піддаються правовому регулюванню, а це, безперечно, сприяє усталеності правовідносин як окремої системи [213, с. 13]. Об'єкт правовідносин — це реальне благо, на використання чи охорону якого спрямовані суб'єктивне право та юридичний обов'язок. Об'єктами правовідносин можуть бути різні предмети, які мають цінність для суб'єкта права [552, с. 59].

Предметом природоресурсного права є суспільні відносини щодо використання і відтворення природних ресурсів з метою задоволення потреб людини. Об'єктом є природні ресурси — юридично визначена частина навколишнього природного середовища, що має ознаки природного походження і знаходиться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами, є або може бути джерелом задоволення потреб людини. Для методу правового регулювання природоресурсного права характерне поєднання імперативних і диспозитивних начал, що обумовлено певними обставинами: 1) більшість природних ресурсів знаходиться у державній власності; держава, і

як власник природних ресурсів, і як суверен, здійснює в їх відношенні управління, ведення обліку, контролю і моніторингу з метою забезпечення їх раціонального використання та сталого розвитку всього суспільства;

2) держава, в особі уповноважених нею органів, надає право користування природними ресурсами шляхом видачі ліцензій, дозволів, укладення договорів, угод на використання природних ресурсів, в яких держава виступає стороною;

3) у передбачених законодавством випадках договори про перехід права власності на природні ресурси і користування природними ресурсами укладаються відповідно до вимог природоресурсного та цивільного законодавства [246, с. 43; 366, с. 19].

Предмет, метод і об'єкт правового регулювання є визначальними критеріями для побудови системи природоресурсного права. Спираючись на наведені характеристики системоутворюючих чинників, систему природоресурсного права можна визначити як інтегровану й організовану сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини щодо використання та відтворення окремих природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з іншими елементами довкілля з метою задоволення потреб людини.

Вивчення системи природоресурсного права передбачає вивчення її різних складових. До них відносять елементи системи, частини системи (підсистеми різних рівнів), а також зв'язки (відношення) між елементами системи. Структура системи природоресурсного права – це об'єктивно обумовлений природоресурсними відносинами поділ його на окремі взаємопов'язані елементи: правові норми, інститути, підгалузі. Крім того, структуру системи природоресурсного права можна представити через поділ її на загальну та особливу частини.

Норма права являє собою особливий різновид соціальних норм. Як і інші соціальні норми, наприклад моральні, етичні тощо, правові норми регулюють суспільні відносини, впорядковують їх і пропонують варіант суспільно корисної поведінки, яка підтримується заходами соціального примусу. Будучи

специфічним регулятором суспільних відносин, право водночас виступає їх додатковим регулятором, воно виникає, коли інші регулятори з різних причин не можуть ефективно регулювати відповідні відносини. Норми права можуть містити приписи, ідентичні приписами інших регулятивних систем, але як тільки припис стає правовим, його зміст вбирається у форму, відповідну правилам юридичної техніки, і функціонує саме як юридична правило.

Норма права – це загальнообов’язкове веління, виражене у вигляді владного припису, що регулює суспільні відносини і володіє такими специфічними ознаками, які виділяють їх із інших соціальних норм: нормативністю, системністю, загальнообов’язковістю, формальною визначеністю і представницьким зобов’язуючим характером. Вони також забезпечуються примусовою силою держави, містяться в формах права і мають особливу структуру [47, с. 50]. Норма права – це загальнообов’язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів, забезпечується всіма заходами державного впливу [534, с. 275].

На думку С.С. Алексєєва, юридичні (правові) норми – це «цеглинки», вихідні елементи всієї будівлі права даної країни, що складаються на основі типізованих рішень життєвих ситуацій. З цих «цеглинок» складаються правові інститути, тобто комплекси норм з тих чи інших питань – різноманітні блоки у «будинку права». А ось із блоків правових інститутів утворюються галузі права [5, с. 44]. В.В. Костицький визначає правову норму як найменшу структурну складову у системі права – конкретне правило поведінки, установлене або санкціоноване і забезпечуване державою. Вчений порівнює норму права з молекулою речовини – найменшою її складовою, яка зберігає властивості цієї речовини. Норма права – це найменша частинка права, яка зберігає властивості й особливості права [318, с. 132].

Отже, норма природоресурсного права – це загальнообов’язкове,

формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою як регулятор природоресурсних відносин і визначає права та обов'язки суб'єктів цих відносин.

При цьому, ґрунтуючись на науковій позиції І.Б. Калініна [246, с. 19], норму природоресурсного права як елемент системи природоресурсного права можна розглядати у трьох різних (хоча і пов'язаних) якостях: елемент-явище, елемент-властивість (якість) і елемент-відношення. Норма природоресурсного права виступає як: 1) явище правової дійсності, об'єктивоване у нормативно-правовому акті природоресурсного законодавства; 2) властивість (якість) – передбачені нормою суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів природоресурсного права, на які вона поширюється; 3) норма як відношення задає (передбачає) природоресурсні відносини між суб'єктами права, що виникають при реалізації ними суб'єктивних прав або виконанні юридичних обов'язків під час використання природних ресурсів.

Системність вчення про норми права підкреслюється й наявністю певних їх класифікаційних груп. У теорії права виділяють види норм права: 1) за предметом правового регулювання (за галузями права); 2) за методом правового регулювання (за формою закріплення бажаної поведінки суб'єктів права) – імперативні і диспозитивні; 3) за функціональною спрямованістю (за функціями права) – регулятивні й охоронні та інші.

Імперативні – це норми, що виражають у категоричних розпорядженнях держави чітко позначені дії і не допускають відхилень від вичерпного переліку прав та обов'язків суб'єктів [534, с. 277]. Наприклад, ст. 40 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. передбачена обов'язковість додержання екологічних вимог при використанні природних ресурсів: а) раціонального і економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій; б) здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан навколишнього природного

середовища;в) здійснення заходів щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів тощо [489]. Відповідно до ч. 5 ст. 22 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. визначена заборона передачі земель сільськогосподарського призначення у власність іноземцям, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам [227].

Диспозитивні норми – це норми, в яких держава передбачає варіант поведінки і дозволяє сторонам регульованих відносин самим визначити права й обов’язки в окремих випадках [534, с. 277]. Так, ст. 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначено, що законодавством України громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо) безоплатно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів. Статтею 131 Земельного кодексу України передбачено, що громадяни та юридичні особи України, а також територіальні громади та держава мають право набувати у власність земельні ділянки на підставі міни, ренти, дарування, успадкування та інших цивільно-правових угод.

Переважає число норм природоресурсного права за функціональною спрямованістю належать до регулятивних, тобто за їх допомогою встановлюються права й обов’язки суб’єктів природоресурсних відносин щодо використання і відтворення відповідного природного ресурсу. Наприклад, норми глави 10 «Види і порядок водокористування» Водного кодексу України від 6 червня 1995 р., глави 13 «Використання лісових ресурсів» Лісового кодексу України від 21 січня 1994 р., глави 2 «Надання надр у користування» Кодексу України про надра від 27 липня 1994 р. тощо. Щодо охоронних норм природоресурсного права, тобто тих, які встановлюють способи юридичної відповідальності за порушення прав і невиконання обов’язків, закріплених у регулятивних нормах, то вони носять бланкетний характер, тобто відсилають до норм інших галузей права. Так, відповідно до ст. 211 Земельного кодексу

України громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством. Статтею 105 Лісового кодексу України передбачено, що порушення лісового законодавства тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність згідно із законом [79]. Аналогічний припис міститься у ст. 65 Кодексу України про надра [297].

Наявність норм загальної дії обумовлено єдністю предмета правового регулювання галузі природоресурсного права. Різні природні ресурси є складовою частиною єдиної природи і перебувають у нерозривному зв'язку. Тому правове регулювання водокористування, лісокористування, надрокористування тощо має у своїй основі ідентичні правові принципи й підходи. Природні властивості окремих природних ресурсів обумовлюють однотипність підходів до правового регулювання відносин щодо їх використання. Врахування особливостей зазначених відносин призводить до встановлення у природоресурсном праві норм, що поширюють свою дію на відносини, пов'язані з використанням певних видів природних ресурсів. Незважаючи на спільність відносин із використання різних природних ресурсів, існує специфіка правового регулювання окремих видів використання природних ресурсів, що передбачає існування у системі природоресурсного права норм особливого дії.

Наступним елементом системи права є правовий інститут (або інститут права). Інститут права – це система відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин. Це необхідна ланка у цілісній системі права. Головне призначення інституту права – у межах своєї групи однорідних суспільних відносин забезпечити суцільне, відносно закінчене регулювання.

Дослідження даної правової категорії дало змогу ряду вчених – теоретиків права виділити відмітні ознаки, сформулювати поняття і провести класифікацію правових інститутів. С.С. Алексєєв визначив правовий інститут

як самостійний елемент системи права, який володіє наступними ознаками: фактична і юридична однорідність правових норм, що регулюють чітко визначену ділянку суспільних відносин; внутрішня організація охоплюваного нормативного матеріалу, що свідчить про наявність у правовому інституті своєї структури; зовнішня відособленість [6, с. 119–135].

Аналізуючи категорію правового інституту, Д.А. Керімов виділив його істотні ознаки: сформована всередині галузі права група правових норм у вигляді її відокремленої частини, що регулюють з необхідною деталізацією типові суспільні відносини і в силу цього набувають відносної самостійності, стійкості і автономності функціонування [266, с. 75]. При цьому науковець дійшов висновку, що інститут права відрізняється від галузі права насамперед обсягом регулювання: він регулює не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а лише різні сторони одного типового суспільного відношення. Разом із тим інститут права має спільні з галуззю права характеристики: об'єктивну відокремленість й органічну єдність компонентів, специфічність методу, відносну самостійність, стійкість та автономність функціонування, хоча й іншого рівня [266, с. 77].

В.С. Якушев виділяв матеріальну та юридичну ознаки правового інституту. Матеріальною ознакою інституту є наявність відносно самостійного суспільного відношення, тобто предмета правового регулювання. Юридична ознака полягає у тому, що правовий інститут – це сукупність норм, яка опирається на норму закону, що закріплює основне відношення (визначає його учасників, зміст, предмет, результат). Ця норма є підставою для формування правового інституту як сукупності норм [636, с. 61].

У науковій літературі позиції вчених у пошуках головної ознаки правового інституту дещо відрізняються: одні пропонують об'єднувати в інститут правові норми за предметом регулювання (Д.А. Керімов, О.Ф. Скакун, В.С. Якушев), а інші – за методом регулювання суспільних відносин (С.С. Алексєєв). Проте предмет та метод – це ті інструменти, без яких

неможливо провести аналіз жодної норми права, незалежно від мети дослідження, оскільки вони діють у взаємозв'язку та доповнюють один одного.

Отже, інститут природоресурсного права – це сукупність правових норм, покликаних регулювати у межах предмета даної галузі права певну, відносно самостійну групу однорідних суспільних відносин. При цьому інститути природоресурсного права відрізняються між собою: специфікою предмета регулювання у межах загальногалузевого предмета; особливим суб'єктним складом; видовою своєрідністю правових норм, що їх становлять; специфічними принципами; власними функціями; колом джерел, що забезпечують їх нормативну відокремленість; мірою участі інших галузей права у регулюванні відносин, що становлять предмет того чи іншого інституту [26, с. 130].

Через категорію «інститут природоресурсного права» визначається система (структура) природоресурсного права як галузі права – як науково обґрунтоване, логічно послідовне розміщення інституту природоресурсного права, нормами яких регулюються суспільні природоресурсні відносини.

На основі предмета і методу правового регулювання вченими теорії права запропоновано класифікацію правових інститутів. Насамперед інститути поділяться за галузями права. За сферою поширення розрізняють інститути галузеві й міжгалузеві (комплексні), за функціональною роллю – регулятивні та охоронні, за елементним складом – прості й складні тощо.

Наприклад, класифікація інститутів на галузеві і міжгалузеві залежить від того, чи розташовується група правових норм всередині однієї галузі або ж об'єднує в собі правові норми, які належать до окремих галузей права. Галузевий інститут складається з норм однієї конкретної галузі права, а міжгалузевий – з норм двох і більше галузей права [268, с. 176]. Міжгалузеві (комплексні) правові інститути проявляються у сфері дії споріднених галузей права; являють собою не механічну сукупність, а гармонійне поєднання різногалузевих правових норм, що регулюють однорідні відносини; відповідні

норми проходять істотну переробку, модифікацію щодо специфіки предмета і метода правового регулювання іншої галузі права [551, с. 17]. Міжгалузеві (комплексні) правові інститути характеризуються тим, що: норми однієї галузі права застосовуються в іншій галузі права; норми закріплюються, як правило, у джерелах галузі, яка їх запозичує; норми проходять змістовну переробку, модифікацію відповідно до специфіки предмета і методу галузі, що їх запозичила; норми застосовуються виключно у межах однієї галузі права, яка їх запозичила [551, с. 22].

Наприклад, у системі природоресурсного права до міжгалузевих правових інститутів можна віднести інститут права власності на природні ресурси, інститут юридичної відповідальності за порушення природоресурсного законодавства тощо.

Поняття системи галузі права, окрім іншого, пов'язують також із такою юридичною категорією, як підгалузь права. Підгалузі права належать до факультативних елементів системи права, адже вони не є обов'язковими й присутні не в усіх галузях права. Підгалузь права можна розглядати як тимчасовий, динамічний елемент системи права, що свідчить про процеси розвитку, які відбуваються у певній галузі права. Теоретики права характеризують підгалузь права як систему однорідних предметно пов'язаних інститутів певної галузі права [534, с. 249].

Підгалузі як структурному елементу галузі права притаманні такі юридичні ознаки: на відміну від правового інституту підгалузь не є обов'язковим структурним компонентом кожної галузі права; підгалузь завжди представляє об'єднання як мінімум двох правових інститутів; це об'єднання не довільно обраних, а лише предметно пов'язаних і логічно сумісних правових інститутів; якщо галузь права регулює певний рід суспільних відносин, то підгалузь – певний вид відносин у межах даного роду, тобто підгалузь має власний предмет правового регулювання, а відносини що до нього входять, визначають внутрішню структурну диференціацію підгалузі на відповідні

правові інститути; підгалузь не володіє власним особливим методом правового регулювання, а використовує метод тієї галузі права, до складу якої вона входить; для підгалузі характерна юридична цілісність правових норм, тобто такий ступінь її внутрішньої організації, що допомагає підгалузі виступити як неподільне ціле при взаємодії з іншими компонентами правової матерії; для підгалузі характерна певна законодавча відокремленість у межах відповідної галузі права, що виражається у відокремленості правових норм у певних нормативно-правових актах [26, с. 142].

У системі природоресурсного права сформовані такі структурні елементи, як підгалузі, яким притаманні усі наведені ознаки. Зокрема, йдеться про земельне, водне, лісове, надрове, флористичне, фауністичне право. При цьому слід зазначити, що в юридичній науці відповідні сукупності норм вже давно і нерідко називають самостійними галузями права [223; 226; 228; 230; 234; 237; 278; 321; 342; 402; 442; 496; 497; 527; 538]. У представленій роботі такі сукупності норм розглядаються як підгалузі природоресурсного права, а не самостійні галузі права, що складаються з відповідних правових інститутів.

Наявність норм, що регулюють відносини щодо використання усіх природних ресурсів (норм загальної дії), і норм особливого дії тягне необхідність об'єднання природоресурсних інститутів і виділення у природоресурсному праві Загальної та Особливої частин.

Загальна частина природоресурсного права включає у себе ряд правових інститутів, що містять норми загального дії, які регулюють відносини, пов'язані з використанням будь-яких видів природних ресурсів на праві власності і праві користування, встановлюють принципи використання природних ресурсів, правовий статус суб'єктів й правовий режим об'єктів природоресурсних правовідносин. Як зазначає В.М. Єрмоленко, інститути загальної частини містять правові норми, що мають узагальнений характер дії і є спільними для всіх видів природоресурсних відносин, які підлягають правовому регулюванню [209, с. 63]. Правові норми та інститути особливої частини регулюють певні,

відносно відокремлені групи суспільних відносин і мають менший ступінь загальності. Норми цих інститутів спрямовуються на врахування особливостей різних видів природоресурсних відносин [209, с. 63].

Структура системи природоресурсного права вперше була запропонована М.Д. Казанцевим у 1967 р. і передбачала в якості структурних складових такі основні інститути: 1) право виключної державної власності на природні ресурси; 2) єдиний державний фонд природних ресурсів; 3) кадастр природних ресурсів СРСР; 4) право користування природними ресурсами; 5) принципи охорони природи; 6) відповідальність за порушення норм права, що регулюють використання та охорону природних ресурсів. На думку М.Д. Казанцева, це Загальна частина природоресурсного права. До Особливої частини вчений відносив земельне, водне, лісове, надрове право і право на дику фауну [244, с. 4].

Порушена проблематика є предметом наукових досліджень І.Б. Калініна. У системі природоресурсного права вчений виділяє групи норм загальної, особливої та одиничної дії [245, с. 198]. Наявність у системі природоресурсного права норм загальної дії, норм особливої та одиничної дії, як зазначає науковець, зумовлює необхідність виокремлення Загальної та Особливої частин [245, с. 199].

При цьому до загальної частини природоресурсного права І.Б. Калінін відносить такі правові інститути: 1) загальні положення природоресурсного права, включаючи норми, що визначають предмет, сферу дії, особливості методу правового регулювання, принципи галузі; 2) право власності на природні ресурси й виняткові суверенні права держави на них; 3) природокористування; 4) об'єкти і суб'єкти природоресурсних правовідносин; 5) державне управління раціональним і безпечним використанням природних ресурсів. До інститутів Особливої частини природоресурсного права: 1) правове регулювання надрокористування; 2) правове регулювання водокористування; 3) правове регулювання

лісокористування; 4) правове регулювання використання об'єктів тваринного світу [246, с. 52].

І.І. Каракаш до загальної частини галузі природоресурсного права відносить: предмет природоресурсного права, особливості становлення і розвитку природоресурсного законодавства і права, джерела природоресурсного права, природоресурсні правовідносини, право власності на природні об'єкти та право природокористування, а також управління та контроль у сфері природокористування. Загальна частина природоресурсного права, як зазначає вчений, містить сукупність правових норм, що регулюють відповідні групи природоресурсних відносин, яким притаманні свої невід'ємні загальні риси [257, с. 40–41].

Особлива частина природоресурсного права, на думку І.І. Каракаша, складається з інститутів, що регулюють окремі види поресурсних відносин, зокрема: правове регулювання використання земельних ресурсів, правовий режим використання надр та корисних копалин, правове регулювання використання вод та водних ресурсів, правове регулювання використання природних ресурсів морської економічної зони та континентального шельфу, правове регулювання використання об'єктів та ресурсів рослинного світу, правовий режим використання лісів та лісових ресурсів, правове забезпечення використання об'єктів та ресурсів тваринного світу, правове регулювання використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, правове регулювання використання курортних та лікувальних об'єктів і територій, правове регулювання використання оздоровчих та рекреаційних територій і об'єктів, правовий режим використання природних ресурсів екологічно уражених об'єктів та забруднених територій [257, с. 40–41].

Проте з наведеними науковцями елементами Загальної частини природоресурсного права навряд чи можна погодитися, адже предмет, метод принципи природоресурсного права є скоріше категоріями науки чи навчальної дисципліни природоресурсного права, а не галузі права як певної сукупності

правових норм.

Отже, з урахуванням окреслених наукових позицій до інститутів Загальної частини природоресурсного права слід віднести: право власності на природні ресурси; право користування природними ресурсами; правове регулювання відтворення природних ресурсів; правове забезпечення управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів; юридичну відповідальність за порушення природоресурсного законодавства. Відносини, що виникають у зв'язку з використанням окремих видів природних ресурсів, регулюють норми, включені до Особливої частини: земельне право; водне право; лісове право; надрове право; флористичне право; фауністичне право. Система природоресурсного законодавства, в цілому відображаючи систему природоресурсного права, містить низку норм, присвячених охороні природних ресурсів [176, с. 45]. Однак це не є підставою для включення відносин з охорони природних ресурсів у предмет і систему природоресурсного права. Така особливість нормативних актів свідчить про «екологізацію» системи природоресурсного права.

Елементи системи (правові інститути, окремі норми) і частини системи природоресурсного права знаходяться між собою як у певних зв'язках, у тому числі взаємних, так і у відношеннях один з одним. Зв'язок норм і правових інститутів може бути встановлений у тих випадках, коли зміна однієї норми (їх сукупності) тягне зміну іншої норми або ряду норм. Структура системи природоресурсного права характеризується зв'язками і відносинами, що існують між елементами системи. Причому це не будь-які зв'язки, а такі, які здатні забезпечити цілісність системи. Для поняття структури характерний особливий тип відносин, це система зв'язків, що забезпечує впорядкованість елементів, їх відносну стійкість [575, с. 101]. Зв'язок, цілісність і зумовлена ними стійка структура – це відмінні ознаки будь-якої системи [496, с. 328]. Структура визначається як спосіб зв'язку елементів [542, с. 301]; стійка картина взаємних відносин елементів цілісного об'єкта; особливий тип відносин [429,

с. 112, 116]; сукупність елементів і зв'язків або відносин [408, с. 19–20].

При цьому структурні зв'язки – це зв'язки, що визначають будову системи права, здатну виконувати свою функцію. Кожен структурний зв'язок одночасно є і зв'язком функціональним, оскільки структура служить для виконання функцій, існує заради функції [375, с. 184]. Функція – це сукупність зовнішніх зв'язків системи, що визначають її місце у навколишньому середовищі і характер взаємодії з іншими системами. Функція визначає місце, призначення системи у ряді інших систем, служить завданням відмежування однієї системи від іншої [246, с. 53].

Функцію природоресурсного права можна встановити шляхом виявлення його співвідношення із суміжними та іншими галузями права. Насамперед це екологічне (природоохоронне), цивільне, фінансове, адміністративне, кримінальне та інші галузі права. З різними системами матеріального світу система природоресурсного права взаємодіє тому, що спрямована насамперед на задоволення потреб людини, у тому числі шляхом використання різних природних ресурсів. Це екологічні системи (біогеоценози), природно-техногенні та техногенні екосистеми, створені людиною. Крім перерахованих систем, з якими взаємодіє система права, існують «інтелектуальні» та інші системи, створювані розумом людини. Це система знань, накопичених людством у різноманітних сферах діяльності, системи культурних, моральних та інших цінностей.

До функцій природоресурсного права слід віднести: забезпечення всіх суб'єктів природними ресурсами в обсязі, необхідному і достатньому для задоволення їх потреб, за умови дотримання принципу сталого розвитку та інших принципів природокористування; забезпечення вимог екологічної безпеки і врахування прав та інтересів суб'єктів при здійсненні використання природних ресурсів; захист суверенних прав та інтересів України в умовах наростання глобальних екологічних викликів, обумовлених дефіцитом природних ресурсів у світовому масштабі.

Крім того, вчені вказують також на існування умов, що обмежують відносини єдності між елементами системи – закони композиції (граничні умови). Такі закони характеризують систему, але не включаються до неї, є зовнішніми факторами, визначають характер, властивості системоутворюючих елементів структури системи. Граничні умови самі по собі не забезпечують цілісність елементів. Вони лише фіксують параметри, у межах яких може бути реалізована система [573, с. 27].

В якості таких умов для природоресурсного права виступають ті чи інші об'єктивні закони розвитку і взаємодії природи та суспільства. Це такі закони природничих наук, як екологія, біологія, геологія та інші. У гуманітарних науках це закони економіки, соціології, суспільного розвитку. Людина – це соціальна істота, тому в якості граничних умов повинні виступати і такі закони (принципи) розвитку суспільства, як рівність людей, пріоритет прав і свобод людини, вимоги сталого розвитку тощо. Закони економічного розвитку не зумовлюють системності природоресурсного права, але задають умови, відповідно до яких повинен бути встановлений режим правового використання природних ресурсів. Наука геологія, як така, не є гарантією системності природоресурсного права. Але вона визначає граничні умови і тим самим технологічний процес пошуку, розвідки, розробки родовищ корисних копалин. Відповідно до окреслених законів визначаються суспільні відносини, що підлягають правовому регулюванню, вибудовується система інституту права і система природоресурсного права як галузі.

На відміну від системи права, яка «розкладає» право на складові елементи, система науки та навчальної дисципліни «розкладає» на складові елементи знання (теорію) про право, що робить їх, у свою чергу, взаємопов'язаними [397, с. 72].

Система природоресурсного права як правової науки спирається на систему галузі природоресурсного права. Це система наукових поглядів, правових ідей, концепцій, понять, а також знань щодо закономірностей

правового регулювання природоресурсних відносин, які становлять предмет природоресурсного права, методів правового регулювання природоресурсного права, його джерел, принципів і функцій природоресурсного права, системи і структури природоресурсного права.

Нормативно зміст системи науки природоресурсного права закріплений у паспорті наукової спеціальності 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право, затверджене постановою президії ВАК України від 8 жовтня 2008 р. № 45-06/7. У формулі спеціальності зазначено, що це галузь юридичної науки, яка досліджує суспільні та правові тенденції, явища та відносини, що виникають у сфері здійснення відповідними суб'єктами прав на землю та інші природні ресурси, раціонального, ефективного використання та охорони земель, інших природних ресурсів; у сферах запобігання негативному впливу людської діяльності на стан клімату; забезпечення права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля; а також наукознавчі проблеми наук, що віднесені до цієї спеціальності.

Відповідно до паспорта наукової спеціальності до природоресурсного права віднесено такі напрями наукових досліджень: методологічні, науково-теоретичні основи використання об'єктів енергетики, землі, вод, лісів, корисних копалин, інших природних ресурсів; об'єктивні та суб'єктивні передумови формування, розвитку і функціонування природоресурсного права як самостійної галузі національної правової системи України і таких підгалузей: енергетичне право, земельно-ресурсне право, лісогосподарське право, водно-ресурсне право, право використання корисних копалин; історія природоресурсного права та інших підгалузей; питання права власності на об'єкти природних ресурсів, їх приватизація; правовий режим об'єктів природоресурсного права, порядок та умови їх використання в різних галузях економіки та у суспільному житті людей; предмет, принципи, функції, методи, система, структура природоресурсного права та його підгалузей; джерела природоресурсного права, норми та інститути природоресурсного права і його

підгалузей; правовий механізм реалізації норм природоресурсного права. Відповідно до вимог законодавства України Національною академією правових наук України розроблено проект нового паспорта спеціальності 081 «Право», де серед наукових досліджень 2.6 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право наведені аналогічні напрями.

При цьому доцільно було б до системи природоресурсного права як правової науки включити і так звану спеціальну (або ж як її інколи називають – компаративну) частину, до якої відносити основні характеристики природоресурсного права зарубіжних країн, природоресурсного законодавства і права Європейського Союзу, міжнародного природоресурсного права. За основу формування спеціальної частини можна взяти норми міжнародного, європейського законодавства і законодавства інших країн, з урахуванням адаптації, імплементації та оптимізації таких норм у національному законодавстві [340, с. 152]. Крім того, спірним видається включення до напрямів наукових досліджень у сфері природоресурсного права проблем енергетичного права і використання об'єктів енергетики.

Природоресурсна правова наука сприяє вдосконаленню системи права як навчальної дисципліни. Система природоресурсного права як навчальної дисципліни являє собою цілісну, послідовну і взаємообумовлену сукупність теоретичних положень, ідей і поглядів на природоресурсне право, його структуру та зміст, а також місце у вітчизняній правовій системі. В основному вона збігається із системою галузі права. Однак будь-яка правова навчальна дисципліна не обмежується лише пізнанням основних елементів системи відповідної галузі права, а й передбачає вивчення історико-правових, методологічних, теоретичних основ і практичних питань у відповідній сфері суспільних відносин. Крім того, логічно у складі системи навчальної дисципліни природоресурсного права окремо виділяти також спеціальну частину, присвячену вивченню основних рис природоресурсного права і законодавства зарубіжних країн, Європейського Союзу і міжнародного

природоресурсного права.

3.2 Особливості юридичного змісту окремих структурних елементів системи природоресурсного права

Відносини власності посідають домінуюче становище у системі суспільних відносин, врегульованих правом. У системі відносин власності особливе місце займають питання приналежності природних ресурсів як первинних та одвічних матеріальних засобів життя, умов існування й місця перебування людини і суспільства [605, с. 31]. Використовуючи природні ресурси, людина та суспільство одержують і застосовують їх корисні властивості й привласнюють їх на свою користь, створюючи для себе нові матеріальні блага і зручні життєві умови. Найчастіше природні ресурси виступають саме в якості об'єктів права власності. Тому необхідним є осмислення особливостей права власності на природні ресурси в усьому їх різноманітті.

У науковій літературі власність розглядається як економічна та юридична категорії. Власність як економічна категорія є історично визначеною формою привласнення суб'єктами матеріальних благ, насамперед предметів природи в якості засобів виробництва і предметів споживання для задоволення своїх потреб [253, с. 47; 493, с. 9].

Привласнення – це двоєдине явище суспільної життєдіяльності – динамічний процес і статичний стан [71, с. 24; 302, с. 286]. Привласнення як статичний стан власності відображає факт присвоєння природних ресурсів і визначає їх приналежність певним суб'єктам [253, с. 38]. У цьому сенсі привласнення виступає як результат обміну або розподілу матеріальних благ і означає ставлення до результатів виробництва або до природних багатств з боку визначених суб'єктів як до «своїх», що їм належать [71, с. 24]. Привласнення як динамічний процес означає процес звернення природних

ресурсів та їх матеріальних благ на користь суб'єктів з тим, щоб особа могла вважати їх «своїми» і поводитися з ними на свій розсуд. Проте привласнення природних ресурсів не є основною метою, оскільки спрямований цей процес насамперед на задоволення потреб та інтересів суб'єкта [253, с. 40]. У зв'язку з цим важливим є наявність взаємозв'язку між привласненням як станом, тобто статикою власності, і привласненням як процесом, тобто динамікою власності.

Привласнення в якості основної риси власності матеріалізується в таких економічних категоріях, як володіння, користування та розпорядження, без яких неможливо виявлення суті власності.

Володіння як фактична належність об'єкта зовнішнього світу конкретному суб'єкту є початковою стадією привласнення та його основним фактором. Володіння відображає статичну сторону відносин власності і створює передумови та реальні можливості для користування й розпорядження об'єктами власності. Особливістю володіння у природоресурсних відносинах є те, що природний ресурс не завжди знаходиться під безпосереднім володінням його власника, оскільки останній може його не використовувати і делегувати повноваження іншим особам [253, с. 44–45]. В окремих випадках володіння природними ресурсами може мати формально декларований характер, притаманний, наприклад, відносинам народної власності на природні ресурси.

Користування як економічна категорія – це виробниче або особисте споживання матеріальних ресурсів або вилучення їх корисних властивостей, отримуючи при цьому певні результати або вигоди. Особливістю основних природних ресурсів є їх нерухомий характер, а володіння і користування ними, як правило, пов'язано і збігається в одній особі [302, с. 9]. Отже, якщо володіння може існувати без користування, то використання окремих природних ресурсів поєднується з їх володінням. Разом із тим користування деякими природними ресурсами (наприклад, тваринним і рослинним світом) може здійснюватися без володіння ними.

Розпорядження в його економічному сенсі зазвичай представляється у

вигляді дій щодо визначення долі матеріальних об'єктів та концентрує в собі способи реалізації відносин власності [253, с. 46]. Розпорядження природними ресурсами має низку специфічних особливостей на відміну від розпорядження майновими об'єктами.

Однак категорія власності є найбільш уживаною як поняття юридичне. При цьому для визначення поняття права власності необхідно враховувати положення про економічні відносини власності. З цього приводу науковці зазначали, що при визначенні поняття права власності теорія права має відштовхуватися від поняття власності як суспільно-виробничих відносин з приводу привласнення предметів природи індивідом усередині і за допомогою визначеної суспільної форми [71, с. 29]. Іншими словами, необхідно простежити, як привласнення, будучи економічною категорією, закріплюється нормами права і набуває форму права привласнення. Для цієї мети також слід відштовхуватися від дослідження права власності як права привласнення-присвоєння у динаміці (як певного процесу) та у статиці (як певного стану) [314, с. 9].

Право привласнення-присвоєння як певний стан являє собою закріплення приналежності предметів природи і матеріальних благ за певними суб'єктами і встановлення їх влади з приводу володіння, користування і розпорядження привласненими об'єктами з метою задоволення своїх потреб [253, с. 56]. Право привласнення як певний процес являє собою закріплення можливості певних суб'єктів володіти, користуватися і розпоряджатися привласненими матеріальними благами для подальшого присвоєння предметів природи та їх ресурсів [253, с. 57].

Серед вчених-юристів дослідженням проблем права власності на природні ресурси займається І.І. Каракаш [253]. Окремі правові аспекти відносин власності на різні види природних ресурсів розглядали: О.Г. Бондар [45], О.А. Вівчаренко [76], М.В. Воскобійник [81], В.К. Гуревський [122], О.В. Єлісєєва [207], Л.П. Заставська [222], І.О. Костяшкін [322], І.В. Мироненко

[400], О.І. Настіна [420], В.В. Носік [427], І.М. Перчеклій [443], В.В. Шеховцов [614], Н.Г. Юрчишин [631] та інші.

В юридичній літературі усталеним є розгляд поняття права власності в об'єктивному і суб'єктивному розумінні. Ці поняття тісно пов'язані між собою і представляють обидві сторони одного і того ж явища – права власності. Право власності в суб'єктивному розумінні – це система наданих можливостей суб'єктам права здійснювати володіння, користування і розпорядження належними їм природними ресурсами своєю владою в межах, встановлених законом. Право власності в об'єктивному розумінні являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і охороняють способи придбання, умови реалізації та порядок припинення правомочностей власності на предмети природи і об'єкти матеріального світу з метою задоволення потреб окремих суб'єктів.

В об'єктивному розумінні право власності – це багатогалузевий, комплексний інститут, який об'єднує правові норми, що закріплюють, регулюють і охороняють стан приналежності (присвоєності) матеріальних благ конкретним суб'єктам. При цьому даний інститут виконує низку функцій. Насамперед його норми встановлюють приналежність того чи іншого матеріального блага певній особі. Крім того, вони закріплюють правомочності власника щодо володіння, користування і розпорядження належним йому матеріальним благом. Важливою функцією слід також вважати встановлення нормами цього інституту правових засобів охорони прав та інтересів власника [192, с. 184].

Об'єктивне право власності на природні ресурси (правовий інститут) розглядається науковцями як: система правових норм земельного, надрового, водного, лісового, фауністичного, природно-заповідного й інших галузей та інститутів екологічного права, які закріплюють, регулюють та охороняють відносини володіння, користування і розпорядження природними ресурсами в інтересах як суспільства, так і кожної особи [9, с. 47]; система правових норм,

що закріплюють, регламентують і охороняють відносини власності на природні багатства в державі[253, с. 62]; інститут екологічного права, нормами якого регулюються суспільні відносини належності природних об'єктів визначеним законом суб'єктам цього права [354, с. 68]; система правових норм, що регулюють відносини власності на природні об'єкти та їх ресурси [291, с. 58]; сукупність правових норм екологічного права, що регулюють відносини власності на природні ресурси [506, с. 94]; правовий інститут, який являє собою сукупність правових норм, що регулюють відносини власності на природні ресурси [58, с. 99]; сукупність правових норм, що закріплюють економічні відносини щодо володіння, користування і розпорядження природними ресурсами [303, с. 10]; правовий інститут, який являє собою сукупність правових норм, що закріплюють приналежність природних ресурсів відповідним суб'єктам і повноваження власників [616, с. 16].

Загальні засади права власності на природні ресурси визначені Конституцією України від 28 червня 1996 року. Регулювання використання природних ресурсів на праві власності охоплюється насамперед природоресурсним правом і законодавством, а також поресурсними галузями права – земельним, водним, лісовим, надровим, фауністичним тощо. Однак це не виключає використання цивілістичного підходу, оскільки інститут права власності, у тому числі щодо природних ресурсів, є основою цивільного права. Глава 23 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. присвячена саме праву власності, у тому числі праву власності на природні ресурси. Зокрема, ст. 324 Цивільного кодексу України повністю відтворює положення Конституції України: «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу» [585]. Відпрацьовані, чіткі й апробовані за тисячоліття цивільно-правові приписи повинні надавати стабільність природоресурсним відносинам, забезпечувати їх ефективний

правовий захист. При цьому, як зазначає І.І. Каракаш, природоресурсні відносини є немайновими відносинами, вони не завжди базуються на принципах юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності їх учасників. І навіть розпочатий процес поступового повернення природних ресурсів у цивільно-правовий обіг, зокрема земельних ресурсів, радикально не змінює ситуацію, оскільки конкретними складовими однорідної сукупності правових норм інституту права власності на природні ресурси були і залишаються норми природоресурсного законодавства та права [253, с. 196].

Статтею 9 Цивільного кодексу України визначено межі застосування цивільного законодавства України до врегулювання відносин у сфері використання природних ресурсів. Зокрема, положення Цивільного кодексу України застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сфері використання природних ресурсів, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. У природоресурсному законодавстві України і поресурсних нормативно-правових актах передбачаються пріоритетні особливості та специфіка реалізації права власності на природні ресурси.

При наявності деяких відмінностей у правовому регулюванні відносин власності на окремі природні ресурси у природоресурсних нормативно-правових актах все ж простежується їх групова однорідність. Між цією сукупністю правових норм існує набагато більше спільного, ніж особливого, як за їх юридичною формою, так і за правовим змістом [153, с. 67]. Відносини права власності на різні природні ресурси тісно пов'язані одні з одним і між ними немає принципів відмінностей.

Усі види природних ресурсів в аналізованому нами аспекті відрізняються від інших об'єктів права власності низкою рис і властивостей.

Природні ресурси створюються не людиною (людина тільки перетворює їх або частково відтворює), а самою природою, тому процес поширення на них права власності і формування при цьому певного виду суспільних відносин носить складний та неоднозначний характер. З цього приводу деякі науковці

вказують навіть на те, що саме походження природних ресурсів є підставою для сумнівів у необхідності, можливості, допустимості, а головне – у соціальній справедливості встановлення права власності на природні багатства [52, с. 155–156]. Оскільки природні ресурси не створені працею і зусиллями людини або за допомогою матеріальних витрат, вони можуть сприятливо існувати й успішно функціонувати без участі і зусиль з боку суспільства.

Особливі риси природних ресурсів проявляються, зокрема, і в тому, що на відміну від інших матеріальних благ вони характеризуються насамперед за натуральними показниками і лише у деяких випадках – за вартістю (наприклад, грошова оцінка земельної ділянки). Проблема вартості природних ресурсів є найбільш спірною в економічній і правовій літературі. Більшістю дослідників визнається той факт, що природні ресурси не мають реальної вартості та у строго економічному сенсі не можуть бути товаром [253, с. 76]. Тим не менш остаточний перехід до принципу платності спеціального природокористування, встановленого у законодавчому порядку щодо усіх видів природних ресурсів, і поступове залучення природних ресурсів у товарно-матеріальний обіг істотно змінили усталені погляди на зазначену ознаку природних ресурсів [306, с. 14]. Крім того, розвиток законодавства свідчить про те, що у перспективі окремі природні ресурси можуть набути повноцінних ознак товарів, і тоді поряд з економічною і грошовою оцінкою сформується ринкова ціна на них як на товар.

Мінливий кількісний та якісний стан природних ресурсів вираховується шляхом проведення моніторингу навколишнього природного середовища в цілому і кожного з його компонентів окремо, а також за допомогою ведення кадастрів природних ресурсів, що передбачено Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» і нормативно-правовими актами поресурсного законодавства.

Оскільки природні ресурси є природними комплексами, порушення зв'язків між складовими їх елементами тягне за собою часто

важкопередбачувані наслідки. У ряді ж випадків збиток, нанесений екосистемам, може бути зовсім непоправним [536, с. 39]. У зв'язку із цим правове регулювання майнової відповідальності за шкоду, заподіяну природним ресурсам, визначення порядку і розмірів її відшкодування має певні особливості. Так, розмір заподіяної шкоди визначається одним із наведених методів: за фактичними витратами на відновлення пошкоджених або знищених ресурсів; відповідно до затверджених методик підрахунку збитку; за затвердженими таксами обчислення заподіяної шкоди; з використанням поєднання зазначених вище методів [643, с. 277].

Природні ресурси є єдиним джерелом отримання людиною матеріальних благ. Будучи обмеженими за обсягом і значною мірою невідновлювальними, вони повинні використовуватися вкрай дбайливо та раціонально з тим, щоб якомога більшою мірою забезпечити потреби людей у відповідних видах сировини, матеріалів тощо [536, с. 40]. З цього випливає, що держава зобов'язана планувати, контролювати процес використання природних ресурсів, певною мірою обмежуючи повноваження власника. Даний підхід обумовлений і тим, що природні ресурси являють собою сукупність елементів навколишнього природного середовища, а їх екологічний стан впливає (позитивно або негативно) на умови проживання людини. У Конституції України, Цивільному кодексі України та поресурсних нормативно-правових актах встановлено, що володіння, користування і розпорядження природними ресурсами тією мірою, якою їх обіг допускається законодавством, здійснюється їх власниками вільно, якщо це не завдає шкоди навколишньому природному середовищу і не порушує прав та інтересів інших осіб.

Особливості встановлення і реалізації права власності на природні ресурси визначаються й іншими ознаками, що притаманні природним ресурсам.

Перераховані риси характеризують природні ресурси в цілому. Норми Конституції України та Цивільного кодексу України регулюють право власності на весь комплекс природних ресурсів, встановлюють його принципи і

зміст. Але ж природні ресурси далеко не однорідні. Їх види відрізняються помітною специфікою як за фізичними властивостями, так і щодо цільового використання. Відповідно до цього відносини права власності на певні види природних ресурсів складаються особливим чином, а правові норми, що їх регулюють, істотно відрізняються. У кожній з галузей поресурсного законодавства закріплені особливості права власності, його форм, механізму реалізації правомочностей власника. Адекватне сприйняття законодавцем природних властивостей і соціального значення природних ресурсів та оптимальне врахування їх специфічних ознак справляє істотний вплив на їх кількісний і якісний стан.

Отже, право власності на природні ресурси – це міжгалузевий інститут природоресурсного права, який об'єднує правові норми, що визначають стан приналежності (присвоєності) природних ресурсів конкретним суб'єктам, закріплюють правомочності власника щодо володіння, користування і розпорядження належними йому природними ресурсами й забезпечують захист його прав та інтересів.

Відповідно до чинного законодавства України природні ресурси можуть перебувати у приватній, комунальній та державній власності. Виділення зазначених форм власності здійснено за ознакою суб'єктної належності природних ресурсів. В економічному сенсі під формою власності на природні ресурси прийнято розуміти спосіб використання природних ресурсів та привласнення їх корисних властивостей, в юридичному – закріплення приналежності природних ресурсів конкретним суб'єктам, наділеними певними правомочностями [253, с. 92].

При цьому на окрему увагу заслуговує розгляд поняття права власності Українського народу на природні ресурси. Статтею 13 Конституції України передбачено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами

права власності Українського народу. Складність і неоднозначність відповідного конституційного положення зумовлює наявність різноманітних доктринальних підходів до інтерпретації визначення правосуб'єктності Українського народу у частині належності йому природних ресурсів на праві власності. Нині юридичне визнання Українського народу суб'єктом права власності на природні ресурси є об'єктом численних наукових досліджень в силу підвищеної уваги до проблем реалізації ст. 13 Конституції України, особливо у співвідношенні зі ст. 14 Конституції України (зокрема, щодо реалізації права власності на землю громадянами, юридичними особами та державою).

Проблематика змісту та правової природи права власності Українського народу на природні ресурси висвітлена у наукових працях В.І. Андрейцева [8; 12], А.Г. Бобкової [36], І.І. Каракаша [249; 251; 253; 254], В.В. Костицького [319; 320], П.Ф. Кулиничка [351; 352; 353], В.В. Носіка [427], І.М. Перчеклій [443], В.Д. Сидор [532], А.К. Соколової [538], Ю.С. Шемшученка [605], М.В. Шульги [620] та інших вчених.

Плюралізм наукової юридичної думки щодо сутності згаданої правової категорії демонструє усю складність розуміння права власності Українського народу на природні ресурси. На наше переконання, конституційне визначення власником природних ресурсів Українського народу необхідно розглядати як декларативну норму. Стаття 13 Конституції України регулює не відносини власності на природні ресурси, а закріплює проголошення всіх природних ресурсів основним національним багатством. З цього приводу І.І. Каракаш вважає більш придатним юридичне закріплення не права власності Українського народу на природні ресурси, а права народного надбання природних багатств, що дісталось від минулих поколінь теперішньому поколінню і підлягає передачі майбутнім поколінням [249, с. 9]. Близькою є наукова позиція і М.М. Бринчука, який зазначає, що з урахуванням місця людини у природі, особливої ролі природних ресурсів у суспільному

розвиткові, відповідальності людини за збереження сприятливого стану довкілля в інтересах нинішнього та майбутніх поколінь актуальним нині є розвиток правової доктрини природних ресурсів саме як суспільного надбання [51; 59].

Природні ресурси як елементи народного багатства розглядалися і в економічній літературі О.Л. Вайнштейном [65], Л.І. Несторовим, Є.М. Бухвальдо [425] та іншими науковцями. На віднесеності природних ресурсів України до складу національного багатства наголошують С.І. Дорогунцов, М.А. Хвесик, Л.М. Горбач, П.П. Пастушенко [189].

У зв'язку з цим, як зазначає С.В. Разметаєв, норма Конституції України щодо проголошення природних ресурсів об'єктом права власності Українського народу має недосконале визначення і потребує внесення відповідних змін згідно з вимогами часу [506, с. 97]. Тому при розгляді форм власності на природні ресурси слід керуватись положеннями природоресурсного законодавства України (ст. ст. 78, 80–86 Земельного кодексу України, ст.ст. 7–10 Лісового кодексу України, ст. 6 Водного кодексу України, ст. 4 Кодексу України про надра, ст. 5 Закону України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. та іншими), які передбачають можливість перебування природних ресурсів у державній, комунальній та приватній власності.

Однак приписи відповідних нормативно-правових актів у деяких аспектах досить непослідовні, неоднозначні і навіть суперечать один одному. Так, відповідно до ст. 6 Водного кодексу України води (водні об'єкти) є виключно власністю Українського народу і надаються тільки у користування. Проте згідно з ч. 2 ст. 59 Земельного кодексу України громадянам та юридичним особам можуть безоплатно передаватись у власність замкнені природні водойми (загальною площею до 3 гектарів). Крім того, надрове законодавство (ст. 4 Кодексу України про надра) не передбачає інших форм власності на надра, крім виключної власності Українського народу. При цьому, відповідно

до ст. 13 Конституції України, усі суб'єкти права власності рівні перед законом і держава має забезпечувати захист їх прав. У зв'язку з цим доцільно внести відповідні зміни і доповнення до природоресурсного законодавства України з метою створення належного правового фундаменту регламентування відносин власності на природні ресурси.

Грунтуючись на наукових роботах Е. Остром [435], також необхідно закріпити у природоресурсному законодавстві характеристику природних ресурсів як національного блага, розподіливши їх на чотири групи:

- приватні блага (природні ресурси), що являють собою ресурси, стосовно яких доцільно виключення інших користувачів і має місце суперництво в їх споживанні (задоволенні потреб), оскільки залишається менше природних ресурсів для інших користувачів (наприклад, щодо приватних земельних ресурсів). При цьому приватне благо не обов'язково знаходиться у приватних руках (фізичних та юридичних осіб): природні ресурси, що належать державі, також можуть підпадати під цю категорію, якщо держава фактично здійснює своє право на обмеження доступу до цього ресурсу інших користувачів, які не мають на це право;

- колективні блага можуть споживатися спільно без зменшення користі для кожного користувача окремо (наприклад, природні ресурси парків, заповідників і мисливських угідь). Як правило, користування такими природними ресурсами є платним, на підставі дозвільних документів. Часто суперництво у задоволенні потреб за рахунок таких природних ресурсів відсутнє або має місце обмеженою мірою;

- загальні ресурси передбачають суперництво у задоволенні потреб у результаті їх використання і недоцільність виключення доступу до них користувачів, тобто поява нового користувача не зменшує кількості блага, доступного всім іншим (наприклад, пасовища);

- блага загального доступу (супільні блага) не передбачають суперництво у задоволенні потреб і виключенням будь-кого з користувачів,

характеризуються, як правило, відсутністю режиму власності на них. Вони можуть ефективно експлуатуватися і державою, і приватними особами.

Належний рівень правового регулювання відносин власності на природні ресурси потенційно відіграє важливу роль у дотриманні принципу рівного доступу при розподілі природних ресурсів, розширенні можливостей власників, захисті їх прав та інтересів, стійкості природоресурсної бази, стимулюванні економічного зростання і є першоосновою сталого розвитку.

В основі життя та існування людини і суспільства лежить користування природою. Спілкування людини з природою постійно необхідне їй для забезпечення свого існування. Тому історично та фактично природокористування становить фундамент суспільного життя, базові відносини у сфері взаємин суспільства і природи [470, с. 17]. Природокористування є головною умовою існування та життєдіяльності людини і суспільства. За допомогою природокористування задовольняються матеріальні та духовні потреби [473, с. 93]. При цьому природокористування може здійснюватися не тільки на основі права власності, а й на засадах права користування природними ресурсами. Тому дослідження правового регулювання користування природними ресурсами становить значний інтерес.

Початкові дослідження вчених-юристів (50–70-ті рр. XX ст.) були присвячені проблемам правового регулювання користування окремими видами природних ресурсів (землекористування, водокористування тощо). Диференційований поділ був зумовлений існуючою на той момент кодифікацією законодавства за окремими галузями – земельне, водне, лісове, надрове тощо. Такий підхід давав можливість розмежовувати сфери дії галузей законодавства і виявляти особливості правового регулювання суспільних відносин щодо користування землею, водами, лісами, надрами, тваринним і рослинним світом, що обумовлені природними своєрідними ознаками цих ресурсів та специфікою виконуваних ними функцій [290, с. 10; 467, с. 6].

Початок наукових досліджень правового регулювання користування природними ресурсами на основі інтеграційного підходу було покладено у 70–80-х рр. ХХ ст. У 1973 р. побачила світ монографічна робота В.Л. Мунтяна «Правові проблеми раціонального природокористування» [415], а у 1975 р. на її основі захищена докторська дисертація [416]. Вчений ще тоді зробив висновок про формування нової галузі законодавства – права раціонального природокористування й правового комплексу, що забезпечує найбільш ефективне регулювання відносин з використання природних ресурсів. При цьому вимогам раціонального використання, як зазначав науковець, підпорядкований правовий режим всіх природних ресурсів [416, с. 7]. У 1990 р. вийшла у світ колективна монографія «Право природокористування в СРСР» під редакцією І.О. Іконицької [470], в якій на доктринальному рівні були викладені основні проблеми права природокористування.

Щодо сучасних тенденцій у розвитку наукових досліджень права користування природними ресурсами, то фундаментальною базою є наукові праці загальнотеоретичного характеру українських вчених: В.І. Андрейцева, Г.В. Анісімової, Р.В. Біловуса, А.П. Гетьмана, О.В. Глозової, І.І. Каракаша, Р.С. Кіріна, Н.Р. Кобецької, В.М. Комарницького, І.О. Костяшкіна, Н.Р. Малишевої, М.К. Черкашиної, Ю.С. Шемшученка та інших, а також зарубіжних – М.М. Бринчука, І.Б. Калініна, Т.І. Макарової, Н.О. Маркіної.

Слід зазначити, що у науковій і навчальній юридичній літературі у контексті «права користування природними ресурсами» науковцями застосовується термін «право природокористування» у тотожному значенні. Змістове співвідношення зазначених термінів було проведено у розділі першому даної роботи і визначено у рамках цього дослідження використовувати поняття «право користування природними ресурсами». Однак при цитуванні наукових робіт вчених з визначеної проблематики використовуватиметься авторських підхід.

В умовах сьогодення право природокористування є

багатофункціональною і складною правовою категорією й розглядається у науковій літературі в об'єктивному та суб'єктивному розумінні, а також як: а) природне, невідчужуване право людини; б) система прав та обов'язків суб'єктів, що виникають з приводу використання природних ресурсів (які тісно пов'язані з охороною, відтворенням природних ресурсів, забезпеченням екологічної безпеки); в) конституційне право громадян; г) правова форма суспільних відносин; ґ) вид суспільних еколого-правових відносин (як правило, похідний від права власності на природні об'єкти); д) міжгалузевий правовий інститут; е) самостійний об'єкт еколого-правової доктрини; ж) самостійний об'єкт дослідження еколого-правової науки; з) напрям державної екологічної політики; к) форма суспільного виробництва; л) міжгалузевий законодавчий інститут тощо [18]. Однак традиційно в еколого-правовій літературі поняття «природокористування» розглядається у контексті правовідносин, суб'єктивного права (правомочностей природокористувача) та об'єктивного права (правового інституту).

Як правовідносини – це: врегульовані нормами права суспільні відносини щодо використання корисних властивостей природних об'єктів, змістом яких є відповідні права та обов'язки природокористувачів [291, с. 68; 589, с. 115]; врегульований правом комплекс прав та обов'язків, що належать суб'єктам природокористування в конкретних суспільних відносинах щодо використання земельної ділянки, водного об'єкта, лісового масиву, ділянки надр, мисливського угіддя, об'єкта природно-заповідного фонду тощо [386, с. 94]; визначена правом система прав і обов'язків, що належать чи покладаються на природокористувачів [473, с. 93]; сукупність прав та обов'язків, які належать сторонам у конкретних відносинах з приводу використання землі, надр, вод тощо [58, с. 106].

Як суб'єктивне право природокористування розглядається як: право конкретного суб'єкта використовувати природні ресурси, природні об'єкти чи природні умови для задоволення певних потреб [386, с. 94]; визнані правовими

нормами можливості одержання корисних властивостей природного об'єкта, наданого у користування [473, с. 93]; можливість, що належить конкретному природокористувачу і спрямована на задоволення різноманітних інтересів та використання різних властивостей довкілля – економічних, екологічних, оздоровчих, естетичних тощо [291, с. 68]; можливість, що належить конкретному суб'єкту використовувати об'єкт природи відповідно до цільового призначення для вилучення його корисних властивостей та якостей [592, с. 115]; приналежне природокористувачу право, зміст якого включає правомочності володіння, користування і розпорядження наданим у користування природним ресурсом [58, с. 106]. При цьому Ю.О. Вовк пропонував всю сукупність правомочностей, що належать конкретному природокористувачу, і покладених на нього обов'язків, іменувати не «правом природокористування», а природокористуванням (землекористуванням, водокористуванням тощо). На думку вченого, термін «право природокористування» повинен застосовуватися тільки для позначення всієї сукупності норм, тобто для позначення об'єктивного, а не суб'єктивного права. Останнє у такому випадку найкраще іменувати правомочністю (з користування землею, водою тощо) [77, с. 137].

Нині у науковій еколого-правовій літературі право природокористування розглядається як один із базових, традиційних правових інститутів, який був предметом детального наукового аналізу у радянський період як щодо окремих природних ресурсів, так і в комплексі [31; 300; 343; 468]. Єдиної точки зору на поняття об'єктивного права природокористування у науці не існує. Наукові дискусії точаться як щодо його визначення, так і щодо його змісту. Сьогодні у змісті об'єктивного права природокористування з'явилися нові риси, що зумовлені змінами в політичній, економічній та правовій системах держави.

Право природокористування як об'єктивне право (правовий інститут) в юридичній літературі розглядається як: система юридичних норм і засобів, спрямованих на врегулювання відносин щодо ефективного використання,

відновлення і охорони природних ресурсів, забезпечення багатогранних матеріальних, економічних та соціальних інтересів і законних прав суб'єктів природокористування [9, с. 48]; правовий інститут екологічного права, що регулює суспільні відносини у сфері забезпечення ефективного раціонального використання людиною природних ресурсів, природних об'єктів та природних умов [386, с. 93]; правовий інститут – сукупність правових норм, що регулюють відносини з приводу експлуатації, використання корисних властивостей природних об'єктів, порядку, умов надання, експлуатації та припинення використання природних об'єктів [291, с. 68]; сукупність однорідних правових норм, що регулюють підстави, умови і порядок надання, зміни та припинення використання природних об'єктів [473, с. 93]; інститут Загальної частини екологічного права, система правових норм, що регулюють суспільні відносини з вилучення корисних властивостей природних об'єктів, порядку, умов надання, експлуатації та припинення їх використання [591, с. 114]; сукупність правових норм, які встановлюють порядок і умови раціонального використання природних ресурсів для задоволення потреб народного господарства, екологічних, економічних, культурно-оздоровчих інтересів громадян, охорони навколишнього природного середовища, прав і законних інтересів природокористувачів [450, с. 48, 202]; сукупність (система) правових норм, які встановлюють права та обов'язки, що визначають правила поведінки підприємств, організацій, установ і громадян під час безпосереднього впливу на навколишнє природне середовище незалежно від того, чи є вони спеціально оформленими суб'єктами права природокористування щодо того об'єкта природи, на котрий впливає їхня поведінка (діяльність) [470, с. 16]; сукупність норм, що регулюють господарську або іншу діяльність, у процесі якої використовуються природні ресурси і здійснюється вплив на навколишнє середовище [390, с. 12]; інститут екологічного права – сукупність норм, закріплених у нормативно-правових актах, з приводу регулювання відносин, що виникають при використанні природних ресурсів [561, с. 47]; інститут

екологічного права, що складається із сукупності правових норм, які регулюють підстави та порядок використання природних ресурсів, права і обов'язки природокористувачів, а також охорону їх прав та законних інтересів [518, с. 245].

Аналіз наукової і навчальної юридичної літератури дає можливість виділити ознаки об'єктивного права користування природними ресурсами: 1) це правовий інститут – система норм, які регулюють відносини з приводу користування природних ресурсів; 2) це інститут Загальної частини природоресурсного права, однак норми його містяться і в Особливій частині природоресурсного права (користування різними природними ресурсами має свої суттєві особливості); 3) цей правовий інститут інтегрує сукупність правових вимог щодо користування природними ресурсами – має міжгалузевий характер, норми його містяться у різних галузях права, однак об'єднуються спільними положеннями щодо користування природними ресурсами. Отже, право користування природними ресурсами слід розуміти як міжгалузевий правовий інститут природоресурсного права, що являє собою сукупність правових норм, спрямованих на регулювання суспільних відносин з вилучення корисних властивостей природних ресурсів з метою задоволення потреб відповідних суб'єктів, порядку, умов надання, експлуатації та припинення їх використання.

Залежно від класифікаційних ознак право користування природними ресурсами можна поділити на різні види. Так, за видами природних ресурсів право користування поділяється на: право землекористування (глава 15 Земельного кодексу України), право водокористування (розділ 3 Водного кодексу України), право лісокористування (глава 2 Лісового кодексу України), право надрокористування (глава 2 Кодексу України про надра), право користування тваринним світом (розділ 3 Закону України «Про тваринний світ»), право користування рослинним світом (розділ 2 Закону України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р.) тощо. Кожен із зазначених видів

користування можна поділити на підвиди залежно від мети використання. За строками здійснення користування природними ресурсами розрізняють постійне і тимчасове (довгострокове і короткострокове); за підставами виникнення – первинне і вторинне; за режимом користування – спільне і відособлене.

Сучасним проблемам правового регулювання використання окремих видів природних ресурсів присвячена значна кількість наукових робіт вітчизняних науковців, зокрема: Р.В. Біловуса [34], В.О. Джуган [181], М.М. Заверюхи [218], Б.В. Кіндюка [275], Р.С. Кіріна [283], І.О. Костяшкіна [322], Л.Д. Нечипорука [426], П.В. Тихого [558], О.П. Шем'якова [601], С.М. Шершуна [612] та інших.

Важливе юридичне значення має класифікація користування природними ресурсами на загальне та спеціальне.

Статтею 13 Конституції України визначено право кожного громадянина на користування природними ресурсами (землями, лісами, водами тощо) відповідно до закону. Згідно зі ст. 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» використання природних ресурсів в Україні здійснюється у порядку загального і спеціального використання природних ресурсів. Законодавством України громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо) безоплатно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів, за винятком обмежень, передбачених законодавством України. У порядку спеціального використання природних ресурсів громадянам, підприємствам, установам і організаціям надаються у володіння, користування або оренду природні ресурси на підставі спеціальних дозволів, зареєстрованих у встановленому порядку, за плату для здійснення виробничої та іншої діяльності. Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» було вперше на законодавчому рівні здійснено поділ права

користування природними ресурсами на загальне і спеціальне, встановлено загальні ознаки відповідних видів користування й визначено особливості здійснення цього права.

Відповідний поділ права користування на загальне та спеціальне міститься сьогодні й у поресурсному законодавстві України. Так, здійснення користування водними ресурсами у порядку загального і спеціального користування регламентується ст.ст. 46–50 Водного кодексу України, порядок загального і спеціального користування лісових ресурсів встановлений ст. ст. 48–51 та іншими Лісового кодексу України, поділ права користування об'єктами тваринного світу на загальне і спеціальне здійснений також Законом України «Про тваринний світ» (ст.ст. 10, 16–18, 27), а можливість користування природними рослинними ресурсами у порядку загального або спеціального користування визначена Законом України «Про рослинний світ» (ст.ст. 8–13). Земельний кодекс України не передбачає права загального і спеціального користування землею. Проте, якщо існують землі загального користування (ч. 4 ст. 35, ч. 2 ст. 52, ч. 4 ст. 83 Земельного кодексу України), цілком можливо зробити висновок, що існує і право загального землекористування. Кодекс України про надра також не містить поділу на загальне і спеціальне користування надрами. Проте за певними винятками допускає загальне користування надрами (ст. 23 Кодексу України про надра).

Право загального і спеціального користування природними ресурсами є предметом численних наукових дослідження вчених-юристів. Поділ природокористування на загальне і спеціальне ще задовго до його введення до правового поля обґрунтовано Ю.О. Вовком [77, с. 30] і В.Л. Мунтяном [414, с. 54].

В юридичній літературі право загального природокористування визначається як: право використання природних об'єктів та їх ресурсів у якості корисних властивостей без закріплення за окремими особами і надання відповідних дозволів на їх використання [260, с. 161]; право використання

людиною природи з метою задоволення своїх життєво необхідних потреб [290, с. 73]; санкціонована державою і встановлена законом можливість вільного, без закріплення за окремими особами та без надання відповідних дозволів, безоплатного використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо), за винятком обмежень, передбачених законодавством України [107, с. 140].

Ознаками права загального природокористування є: мета користування – задоволення життєво необхідних, природних та інших потреб людини; можливість вільного використання природних ресурсів без закріплення за конкретним суб'єктами; доступність природних ресурсів обумовлена об'єктивною необхідністю спілкування людини з природою, використання її корисних властивостей як невід'ємної умови і джерела її життєдіяльності; природні ресурси, що використовуються, не підлягають юридичній фіксації; користування ними здійснюється на безоплатній основі; без надання спеціальних дозволів на їх користування; обмеження у користуванні природними ресурсами можуть бути визначені насамперед поресурсним законодавством і встановлені, як правило, з метою забезпечення раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення вимог екологічної безпеки.

При цьому серед учених побутує думка, що в основі права загального природокористування, яке обумовлене нерозривним зв'язком людини і природи, лежить природне право людини на задоволення своїх життєвих потреб та на користування здоровим і сприятливим навколишнім середовищем [246, с. 92]. Так, Т.І. Макарова вважає, що право загального природокористування знаходиться на стику права громадян на сприятливе навколишнє середовище і права спеціального природокористування фізичних осіб [381, с. 103]. Н.Р. Кобецька з цього приводу зазначає, що поява і розвиток інституту екологічних прав громадян, спрямованих на задоволення екологічних інтересів людини, її життєво необхідних потреб у споживанні безпечних

природних благ дає серйозні підстави для віднесення права на здійснення загального природокористування до їх системи. Вчена вважає, що з огляду на зміст інтересів, на реалізацію яких спрямовано загальне природокористування, воно безпосередньо пов'язане з правом людини на безпечне довкілля [287, с. 94]. Наведені наукові позиції заслуговують на увагу, тим більше, з огляду на зміст інтересів, на реалізацію яких спрямоване загальне користування природними ресурсами. Однак для реалізації права на безпечне і сприятливе навколишнє природне середовище важливою є якість довкілля, тоді як у праві загального природокористування головною є свобода доступу до нього.

Цікавою є думка Г.В. Анісімової, що ставлення до права загального природокористування формується, починаючи з народження й поступово розвивається на основі власного усвідомлення особи. Більш того, воно відповідає рівню екологічної культури та свідомості, психології, освіти, умовам розвитку соціуму тощо, а розуміння цього права окреслюється не лише знаннями в юридичній площині, а й спирається на систему інших учень, оскільки право загального природокористування розглядається як поліфункціональне правове явище. До того ж це право пов'язують з такими соціальними явищами, як релігійні уявлення, моральні принципи, естетичні почуття, філософські погляди та інші соціальні чинники, що утворюють складові національного екологічного менталітету й формують сучасну екологічну політику [17, с. 8].

Право загального користування окремими видами природних ресурсів також було [3; 298; 300; 417] і є предметом дослідження багатьох науковців. І.О. Костяшкін розглядає права загального землекористування громадян як комплексний міжгалузевий інститут, що ґрунтується на природно-правовій доктрині і регламентує права та обов'язки, межі та порядок вільного, без закріплення за конкретними суб'єктами і отримання дозволів, безоплатного, рівноправного використання земель як необхідної умови, джерела, засобу й місця забезпечення життєдіяльності людини для задоволення пізнавальних,

естетичних, освітніх, наукових, рекреаційних, оздоровчих, туристичних, комунікативних (шляхи сполучення) та інших потреб, гарантує можливість вимагати від держави, всіх юридичних та фізичних осіб виконання обов'язків у сфері цільового використання, відтворення та охорони земель, щодо яких реалізується відповідне право [322, с. 7]. Науковець звертає увагу на соціально-екологічне значення права загального землекористування громадян як обов'язкової умови, що забезпечує загальнодоступне використання інших природних ресурсів (водних об'єктів, лісів, об'єктів природно-заповідного фонду тощо), які формують середовище життєдіяльності людини, як передумови реалізації екологічних прав, зокрема права загального природокористування та права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище (на екологічну безпеку) [322, с. 8].

Р.В. Біловус визначає право загального користування надрами як право всіх фізичних осіб, що перебувають на території України, безоплатно, без закріплення надр за окремими особами та без надання відповідних дозволів здійснювати загальнодоступне, вільне користування надрами та їх природними (корисними) властивостями з метою задоволення життєво необхідних побутово-господарських, естетичних, оздоровчих, рекреаційних культурно-освітніх та інших потреб, за винятком обмежень, встановлених чинним законодавством України [34, с. 7]. Науковець наводить характерні ознаки загального користування надрами: а) відсутність у визначеному законодавством порядку прямих заборон на здійснення саме загального надрокористування; б) відсутність комерційної (підприємницької) складової під час та/або за результатами здійснення загального користування надрами; в) малозначимість користування надрами для задоволення дрібних побутових, господарських та інших потреб у загальному порядку; г) відсутність фактичної можливості задовольнити свої потреби за рахунок природних (корисних) властивостей надр в інший спосіб, ніж як скориставшись ними у загальному порядку [34, с. 7].

Право спеціального природокористування являє собою постійне чи

тимчасове володіння і користування природними ресурсами, у тому числі на умовах оренди, для здійснення виробничо-господарських та інших видів діяльності на підставі спеціальних дозволів і на оплатних засадах з метою одержання корисних властивостей природних об'єктів [256, с. 164]. Спеціальне природокористування на відміну від загального – це використання конкретних природних ресурсів, здійснюване громадянами, підприємствами й організаціями у випадках, коли відповідна, визначена у законодавстві частина природних ресурсів надається їм у користування. Зазвичай така передача є платною і визначеною у часі, хоча закон не виключає й безкоштовного, безстрокового природокористування. У порядку спеціального використання природних ресурсів громадянам, підприємствам, установам і організаціям надаються у володіння, користування або оренду природні ресурси на підставі спеціальних дозволів, зареєстрованих у встановленому порядку, за плату для здійснення виробничої та іншої діяльності. Таким чином, до ознак, що характеризують спеціальне природокористування, М.К. Черкашиною віднесено: надання природних ресурсів у користування чи оренду; мета, з якою воно здійснюється (переважно виробничого господарська); спеціальний дозвіл на використання конкретних природних ресурсів у межах затверджених лімітів; використання природних ресурсів за цільовим призначенням; здійснюється за плату; переважне використання технічних пристроїв та споруд [592, с. 125].

Спеціальне природокористування, як зазначає Н.Р. Кобецька, – це виробничо-господарське використання природних об'єктів [291, с. 73], ознаками (особливостями) якого є: суб'єкти природокористування – підприємства, організації, громадяни, наділені спеціальною екологічною правосуб'єктністю; закріплення відособленої частини об'єкта за окремою особою на праві користування чи оренди; необхідність отримання спеціального дозволу для використання природного об'єкта; оплатний характер [291, с. 73].

Новітнє дослідження спеціального користування природними ресурсами на рівні докторських дисертацій проведене В.М. Комарницьким [307], а окремі

аспекти спеціального користування природними ресурсами розкриті Н.Р. Кобецькою [289]. В.М. Комарницьким влучно зазначено, що виокремлення у складі комплексного інституту права природокористування норм про спеціальне природокористування зумовлено потребою поставити у певні екологічні рамки саме ті види діяльності, що призводять до найбільших втрат у природному середовищі, чинять найбільший тиск на природні ресурси [305, с. 131]. Право спеціального природокористування виділено з метою відмежування від загального природокористування, яке характеризується загальнодоступністю, спрямованістю на задоволення життєво необхідних власних потреб людини, умовою якого є незаподіяння шкоди природному середовищу.

Спеціальний характер такого користування, на думку В.М. Комарницького, зумовлюється: а) його спеціалізованим характером, який виявляється у прив'язаності природокористування до певного природного ресурсу, специфікою окремих видів діяльності, пов'язаних із добуванням, експлуатацією, споживанням природних ресурсів, які вимагають установлення щодо кожного з них спеціальних вимог, правил; б) спеціальною правосуб'єктністю осіб, які можуть отримувати природні ресурси у відокремлене природокористування на праві постійного та тимчасового користування; в) спеціальними процедурами набуття права на відокремлене природокористування, які дозволяють запобігти отриманню права на природний ресурс неналежному суб'єкту, ігноруванню екологічних можливостей територій при наданні природного ресурсу в певне цільове використання [305, с. 136]. З урахуванням зазначеного науковець пропонує право спеціального природокористування розглядати як право користування природними ресурсами, наданими в установленому порядку для певних господарських чи інших цілей конкретним фізичним чи юридичним особами, з дотриманням екологічних, фінансових, технологічних та інших умов і вимог щодо його здійснення, які визначені в законах та інших нормативно-правових

актах, а також у документах, що породжують право природокористування [305, с. 141].

Інститут права користування природними ресурсами є інститутом природоресурсного права, в межах якого слід виокремити два субінститути (або підінститути): права загального і спеціального користування природними ресурсами, що відрізняються сутністю, змістом, суб'єктним та об'єктним складом й іншими ознаками. Право загального природокористування (в об'єктивному значенні) – це сукупність правових норм, що визначають право людини як біосоціальної істоти на природне перебування у навколишньому природному середовищі і користування його ресурсами з урахуванням інтересів інших членів суспільства та положень законодавства. Право спеціального користування природними ресурсами (в об'єктивному значенні) – це сукупність правових норм, що регламентують право на використання природних ресурсів на основі спеціальних, дозвільних документів для досягнення конкретних цілей, головним чином на комерційній основі.

Правові норми, що визначають засади реалізації права користування природними ресурсами, мають враховувати закони природи і науково обґрунтовані принципи. Здійснення використання природних ресурсів як на праві власності, так і на праві користування базується на певних принципах, які лежать в основі правового регулювання цих інститутів. До основних принципів належать: принцип сталого користування природними ресурсами, принцип раціонального користування природними ресурсами, принцип комплексності у користуванні природними ресурсами, принцип екосистемного підходу, принцип екологічно збалансованого користування природними ресурсами. Зміст окреслених принципів було висвітлено раніше.

Крім того, науковцями виділяються й інші принципи, зокрема: принцип цільового використання природних ресурсів; принцип ефективного природокористування; принцип стабільності і стійкості права природокористування; принцип додержання екологічних і санітарно-гігієнічних

вимог у процесі використання природних ресурсів тощо.

Також до принципів використання природних ресурсів можна віднести: принцип примату природи – принцип дотримання об'єктивних законів розвитку природи при використанні природних ресурсів; принцип науковості, який передбачає, що використання природних ресурсів повинно ґрунтуватися на глибокому пізнанні об'єктивних законів розвитку природи і суспільства, новітніх досягненнях науки й техніки; принцип нормативного використання природних ресурсів; принцип «нульового рівня» використання природних ресурсів, згідно з яким обсяги вилучення поновлюваних природних ресурсів не повинні перевищувати обсягів їх відтворення; використання невідновлюваних природних ресурсів повинно відповідати включенню у господарську практику їх поновлюваних замінників; принцип платності передбачає оплатне використання природних ресурсів, стимулювання високоефективного їх використання; принцип регіональності, який заснований на тому, що використання природних ресурсів завжди здійснюється на певній території з урахуванням її природних та економічних умов, перспектив розвитку конкретних регіонів, галузеве використання природних ресурсів повинно враховувати екологічні інтереси регіону.

При цьому слід зазначити, що дотримання перерахованих принципів використання природних ресурсів залежить насамперед від самої людини, рівня її культури, екологічної свідомості. Почуття відповідальності, розвиток відповідних норм поведінки визначають можливості переходу до сталого розвитку. Головний принцип використання природних ресурсів – це екологоорієнтована лінія поведінки людини, обумовлена її самосвідомістю щодо проблеми обмеженості природних ресурсів і простору життєдіяльності. Екологічна етика людини – це основний принцип використання природних ресурсів.

Інститут управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів є одним із фундаментальних інститутів природоресурсного права. За

багато десятиріч його зміст суттєво змінився. Це залежало від завдань, що формувалися кожним історичним періодом перед докільям і диктувалися прагненням максимально повно узгодити його інтереси з інтересами економічного розвитку, забезпечення потреб виробництва, населення і світового господарства. Перетворення в управлінні природокористуванням багато в чому були пов'язані з еволюційними процесами всієї системи управління світовим господарством, процесами його глобалізації [101, с. 37]. Сьогодні Україна не може перебувати осторонь світових процесів становлення політики у сфері природокористування. Для нашої держави першочерговим є необхідність зміни пріоритетів у механізмі управління, спрямованих на сталий розвиток у використанні і відтворенні природних ресурсів як для нинішнього, так і для майбутніх поколінь.

У науковій і навчально-методичній юридичній літературі для характеристики даного інституту вчені використовували ряд термінів: управління природокористуванням [451, с. 74], управління природокористуванням та охороною природи [469, с. 42], управління охороною природного середовища та використанням природних ресурсів [299, с. 16], управління у галузі охорони навколишнього природного середовища [215, с. 163; 607, с. 8], управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища (докілья) [101, с. 38; 435, с. 97], управління у галузі природокористування [255, с. 121], управління в галузі екології [9, с. 135], управління якістю навколишнього природного середовища [95, с. 28], екологічне управління [231, с. 42; 447, с. 176; 623, с. 319; 625, с. 170], управління у царині екології [358, с. 65], управління навколишнім природним середовищем [365].

Відповідно, науковцями пропонуються й різні визначення поняття управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів. В.І. Андрейцев управління в галузі екології характеризує як урегульовані правовими нормами суспільні відносини, в яких реалізується діяльність

державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, що спрямована на забезпечення ефективного використання природних ресурсів, охорону навколишнього природного середовища, екологічної безпеки юридичними і фізичними особами, дотримання екологічного законодавства, попередження екологічних правопорушень та захист екологічних прав громадян [9, с. 135]. А.П. Гетьман управління природокористуванням і охороною навколишнього природного середовища визначає як механізм організації та систему діяльності органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування у сфері публічних екологічних відносин [97, с. 4; 101, с. 38]. І.І. Каракаш управління у галузі природокористування розглядає як діяльність уповноважених суб'єктів (державних органів, органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян), спрямовану на забезпечення суспільних інтересів щодо використання і охорони природних ресурсів, а також дотримання та виконання державними органами, юридичними і фізичними особами вимог природноресурсового законодавства [255, с. 121]. М.І. Єрофеев управління в галузі охорони навколишнього природного середовища визначає як вид діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо реалізації внутрішньої і зовнішньої екологічної політики держави, її внутрішньої і зовнішньої екологічних функцій [215, с. 163]. В.А. Зуєв екологічним управлінням називає діяльність уповноважених суб'єктів, що ґрунтується на нормах права і спрямована на збереження довкілля в цілому та його окремих компонентів, зменшення техногенного навантаження на нього, забезпечення попередження негативного впливу на навколишнє природне середовище [231, с. 42]. І.О. Герасимова управління якістю навколишнього середовища характеризує як діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, громадян та громадських організацій щодо реалізації своїх прав та обов'язків у галузі раціонального використання природних ресурсів, забезпечення режиму законності в екологічних відносинах з практичної реалізації цілей і завдань у цій галузі [95, с. 28].

Отже, управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів можна визначити як діяльність уповноважених суб'єктів (державних органів, органів місцевого самоврядування і громадських організацій), спрямовану на забезпечення дотримання природоресурсного законодавства України та досягнення цілей, визначених природоресурсним правом, зокрема щодо забезпечення сталого використання і відтворення природних ресурсів. Правовий інститут управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів має міжгалузевий характер, оскільки являє собою сукупність правових норм, зокрема природоресурсного й адміністративного права. При цьому визначені відносини є частиною предмета правового регулювання природоресурсного права, оскільки об'єктом управлінського впливу є забезпечення сталого використання і відтворення природних ресурсів, а вирішальне значення має саме кінцева мета такого впливу.

Інститут управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів характеризується певними рисами. По-перше, це діяльність органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування й уповноважених організацій; по-друге, це діяльність у сфері природоресурсних відносин, що виникають у зв'язку з використанням і відтворенням природних ресурсів; по-третє, ця діяльність має чітко визначену управлінську (адміністративно-правову) спрямованість; по-четверте, управлінська діяльність має здійснюватись з урахуванням об'єктивно існуючих законів природи, специфіки природних процесів, взаємозв'язку і взаємодії природних ресурсів (має носити комплексний характер); по-п'яте, для цієї діяльності характерна диференціація за видами природних ресурсів з метою врахування специфіки використання і відтворення кожного з них.

Зміст інституту у сфері використання і відтворення природних ресурсів визначається такими принципами: законності у здійсненні управління; пріоритету сталого використання і відтворення природних ресурсів; гармонійного поєднання екологічних, економічних і соціальних інтересів у

процесі природокористування; комплексного підходу до вирішення питань використання й відтворення природних ресурсів; дотримання просторово-територіального розташування природних ресурсів; поєднання адміністративно-територіального і басейнового принципів організації управління природокористуванням; принцип гласності і залучення громадськості та іншими.

Аналіз чинного законодавства України дає можливість виділити такі види органів управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів: органи державного, самоврядного і громадського управління.

Наукове дослідження системи органів управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів здійснюють вчені-адміністративісти: В.І. Курило [360; 361], Ю.О. Легеза [367], О.П. Світличний [525], а також Д.А. Арутюнян [24], Т.С. Кичилук [271], К.А. Рябець [517] та інші.

Ю.О. Легеза характеризує систему органів управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів як організаційно визначену функціональну єдність органів державної влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства (громадських об'єднань, спілок), юридичних осіб з визначеною роллю та спільною метою діяльності, встановлених чинним законодавством заходів, спрямованих на забезпечення раціонального використання природних ресурсів, їх відновлюваності, збереження [367, с. 5]. Вченою визначено, що система управління у сфері використання природних ресурсів характеризується диференційованим підходом до її організації. При цьому забезпечення стратегії сталого розвитку та комплексного раціонального використання природних ресурсів стає можливим лише за умови налагодженої взаємодії та взаємозв'язку складної розгалуженої системи органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування [367, с. 10]. Крім того, науковцями проводилися дослідження правового статусу окремих видів органів управління у сфері використання й відтворення природних ресурсів: органів державної влади [599], органів

місцевого самоврядування [126], а також громадськості [409].

Органи державного управління поділяють на дві групи – органи загального і спеціального державного управління. Органи загального державного управління – це уповноважені законом органи державної виконавчої влади, що здійснюють разом із загальними повноваженнями функції забезпечення ефективного використання і відтворення природних ресурсів (Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, державні адміністрації). Компетенція цих органів передбачена Конституцією України, Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. та рядом інших законодавчих актів, у тому числі природоресурсного законодавства України. До органів спеціального державного управління належать спеціально уповноважені органи центральної виконавчої влади та їх територіальні органи, що реалізують функції управління у сфері забезпечення раціонального використання і відтворення природних ресурсів: Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державна служба геології та надр України та інші. Їх повноваження у сфері управління визначені відповідними Положеннями про ці органи, а також поресурсними нормативно-правовими актами.

Органи самоврядного управління – органи місцевого самоврядування та їх виконавчі органи – наділені рядом функцій управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів, які передбачені у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших нормативно-правових актах. Органи громадського управління реалізують свої повноваження через громадських інспекторів, що функціонують згідно зі ст. 36 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» і діють на підставі відповідних положень.

Зміст діяльності щодо здійснення управління у сфері використання і

відтворення природних ресурсів розкривається через функції, кожна з яких є окремим видом діяльності, має конкретну мету, порядок здійснення і певне коло суб'єктів. Вони відображають основні напрями впливу суб'єктів управління на відносини щодо використання й охорони природних ресурсів і дають змогу дати загальну характеристику їх діяльності.

А.П. Гетьман під функціями управління у сфері природокористування та охорони довкілля розуміє основні напрями (або основні види) діяльності органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських об'єднань щодо забезпечення організації раціонального використання природних ресурсів, їх відтворення та захисту, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки [101, с. 58]. Н.Р. Кобецька функції управління у галузі охорони довкілля визначає як особливі види діяльності за напрямками і змістом суб'єктів управління, які необхідні для організації охорони довкілля (або основні напрями діяльності відповідних суб'єктів щодо організації охорони довкілля) [291, с. 86]. Зарубіжні науковці визначають функції управління у досліджуваній сфері суспільних відносин як: постійний напрям діяльності уповноважених суб'єктів щодо забезпечення охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування [58, с. 116]; види діяльності за спеціальними напрямками, що мають особливий характер і необхідні для організації ефективної охорони навколишнього середовища [346, с. 130].

До основних функцій управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів можна віднести: природоресурсне панування, моніторинг природних ресурсів, ведення кадастрів природних ресурсів, стандартизації і нормування та інші.

Природоресурсне планування – це діяльність уповноважених органів державної влади та місцевого самоврядування, що полягає у створенні й втіленні перспективних програм використання і відтворення природних ресурсів з урахуванням екологічних, економічних, історичних, географічних та

інших особливостей відповідної території, а також у прийнятті та реалізації на їх основі відповідних рішень (наприклад, планування використання земель (гл. 30 Земельного кодексу України), державні, цільові, міждержавні та регіональні програми у галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів (ст. 12 Водного кодексу України), гідрографічне і водогосподарське районування території України (ст. 13-1 Водного кодексу України), плани управління річковими басейнами (ст. 13-2 Водного кодексу України), лісовпорядкування (гл. 8 Лісового кодексу України).

Останнім часом, як різновид природоресурсного планування в Україні, набуває поширення ландшафтне планування території [208; 371]. Ландшафтне планування є одним із екологічно орієнтованих засобів управління природокористуванням у більшості розвинутих країн світу. У нашій державі здійснюються лише перші кроки із впровадження ландшафтного планування у політику організації територіального розвитку. У майбутньому це сприятиме зміцненню взаємозв'язків між екологічними вимогами у сфері природокористування і економічними, соціальними та культурними інтересами людей, спонукаючи їх дотримуватися цілей стійкого розвитку.

Дійсно, потреба провадження принципів і підходів сучасного ландшафтного планування (передусім в європейському його розумінні) у практику вітчизняного природоресурсного планування полягає у тісному взаємозв'язку ландшафтного планування з концепцією сталого розвитку, якої дотримується і Україна. Згідно з проектом Закону України «Про ландшафти» саме ландшафтне планування покликане забезпечити стійке природокористування. Крім того, для процедури територіального планування в Україні характерні домінування містобудівного підходу, жорстка орієнтація на генеральні схеми і підпорядкована роль екологічних вимог. Цей дисбаланс допоможе виправити саме впровадження принципів ландшафтного планування.

Відповідно до проекту Закону України «Про ландшафти» ландшафтне планування— це розробка проекту використання ландшафтів або проекту змін

цілей та методів їх використання із застосуванням сукупності методичних інструментів, що використовуються для побудови такої просторової організації діяльності суспільства у конкретних ландшафтах, що забезпечує стійке природокористування і збереження основних функцій цих ландшафтів як системи підтримки життя. Як видно з цього визначення, ландшафтне планування стає одним із першочергових інструментів забезпечення сталого розвитку в Україні.

Отже, ландшафтне планування— це, по-перше, сукупність методичних інструментів та процедур, що використовуються для побудови такої просторової організації природокористування і діяльності суспільства у конкретному ландшафті, яка забезпечувала б сталий розвиток і збереження основних функцій цього ландшафту як системи підтримання життя. По-друге, ландшафтне планування – це комунікативний процес, в який залучаються усі суб'єкти відповідних відносин, і котрий забезпечує врахування інтересів природокористувачів, характеру природокористування, особливостей території, екологічних проблем, що мають місце у конкретному ландшафті, вирішення конфліктів і розробку узгодженого плану дій і заходів. Отже, ідеї сталого розвитку повністю корелюються з сутністю ландшафтного планування.

Враховуючи те, що ландшафтне планування забезпечує реалізацію основоположних напрямів політики сталого розвитку, необхідним вбачається формування та впровадження ландшафтної політики в Україні, розробка законодавчого забезпечення, а також активізація наукових досліджень у сфері ландшафтного планування і його практичного використання.

Моніторинг природних ресурсів – це система спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження та аналізу інформації про стан природних ресурсів, прогнозування змін і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень із запобігання негативним змінам стану природних ресурсів. Здійснення моніторингу природних ресурсів реалізується як через систему моніторингу довкілля в цілому, так і окремих видів природних

ресурсів. Реалізація цієї функції управління регламентується ст. 22 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ст.ст. 191–192 Земельного кодексу України, ст. 21 Водного кодексу України, ст. 55 Лісового кодексу України, а також спеціальними Положеннями: Положення про державну систему моніторингу довкілля (постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 р. № 391), Положення про моніторинг земель (постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 1993 р. № 661), Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення (наказ Міністерства аграрної політики України від 26 лютого 2004 р. № 51), Порядок здійснення державного моніторингу вод (постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. № 815). На науковому рівні дослідження проблем правового забезпечення моніторингу природних ресурсів здійснювали М.В. Мозальова [407] і С.В. Шарапова [597].

У рамках моніторингу природних ресурсів можливе проведення прогнозування як функції управління, що являє собою особливий вид діяльності уповноважених суб'єктів, спрямований на розробку прогнозних показників стану природних ресурсів з метою прийняття обґрунтованих рішень у сфері використання і відтворення природних ресурсів. Теоретичне обґрунтування правового забезпечення екологічного прогнозування на дисертаційному рівні здійснив О.О. Бакай [28].

Ведення кадастрів природних ресурсів передбачає збір і систематизацію відомостей про кількісний та якісний стан природних ресурсів та їх інші характеристики, правовий режим їх використання, розподіл серед власників і користувачів тощо. Природоресурсним законодавством України передбачено ведення таких видів кадастрів: державний земельний кадастр (гл. 34 Земельного кодексу України, Закон України «Про державний земельний кадастр» від 7 липня 2011 р., постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру» від 17 жовтня 2012 р. № 1051); державний водний кадастр (ст. 28 Водного кодексу

України, постанова Кабінету Міністрів України «Порядок ведення Державного водного кадастру» від 8 квітня 1996 р. № 413); державний лісовий кадастр (гл. 9 Лісового кодексу України, постанова Кабінету Міністрів України «Порядок ведення державного лісового кадастру та обліку лісів» від 20 червня 2007 р. № 848); державний кадастр родовищ і проявів корисних копалин (ст. 43 Кодексу України про надра, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державного обліку родовищ, запасів і проявів корисних копалин» від 31 січня 1995 р. № 75); державний кадастр рослинного світу (ст. 38 Закону України «Про рослинний світ», постанова Кабінету Міністрів України «Порядок ведення державного обліку і кадастру рослинного світу» від 22 лютого 2006 р. № 195); державний кадастр тваринного світу (ст. 56 Закону України «Про тваринний світ», постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок ведення державного кадастру тваринного світу» від 15 листопада 1994 р. № 772) та інші. Правові аспекти ведення державних кадастрів природних ресурсів досліджували С.Л. Гоштинар [116] і З.В. Яремак [639].

Система управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів передбачає й організацію стандартизації та нормування у галузі природокористування. Стандартизація – це діяльність, яка полягає в установленні положень для загального та неодноразового використання щонайменше однієї чи потенційних завдань і спрямована на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері. Під стандартами у сфері використання і відтворення природних ресурсів слід розуміти юридично закріплені у спеціальних нормативно-технічних документах загальнообов’язкові вимоги, норми і правила, що стосуються суб’єктів природокористування та видів їх діяльності. Стандарти розробляються і затверджуються державними органами і мають обов’язковий характер. Порядок здійснення стандартизації визначається Законом України «Про стандартизацію» від 5 червня 2014 р. , Законом України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» від 15 січня 2015 р. та низкою державних стандартів України, зокрема: ДСТУ 1.2:2015 «Національна

стандартизація. Правила проведення робіт з національної стандартизації», ДСТУ 1.7:2015 «Національна стандартизація. Правила та методи прийняття міжнародних і регіональних нормативних документів» та іншими.

Незважаючи на важливу роль у забезпеченні сталого використання природних ресурсів, правове регулювання нормування у визначеній сфері не отримало поки належного розвитку. Нормативи використання природних ресурсів встановлюються з метою забезпечення попередження виснаження природних ресурсів, з урахуванням їх самовідновлення, запобігання порушенням екологічної рівноваги. Статтею 33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачено, що поресурсним законодавством України можуть встановлюватися нормативи використання природних ресурсів. Так, відповідно до ст. 165 Земельного кодексу України у галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів встановлюються такі нормативи: оптимального співвідношення земельних угідь; якісного стану ґрунтів; гранично допустимого забруднення ґрунтів; показники деградації земель та ґрунтів. Статтею 35 Водного кодексу України визначено, що у галузі використання і відтворення водних ресурсів встановлюються нормативи екологічної безпеки водокористування; екологічний норматив якості води масивів поверхневих та підземних вод; нормативи гранично допустимого скидання забруднюючих речовин; галузеві технологічні нормативи утворення речовин, що скидаються у водні об'єкти; технологічні нормативи використання води. Наукове дослідження нормування як засобу правового регулювання природоресурсних відносин здійснював А.М. Мірошніченко [405]. У межах нормування можливе впровадження лімітування як функції управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів. Так, наприклад, правові аспекти лімітування у сфері використання лісових ресурсів передбачені ст. 71 Лісового кодексу України.

3.3 Міжгалузові зв'язки системи природоресурсного права

У праві, у тому числі і в природоресурсном праві, існує безліч різних взаємозв'язків і взаємозалежностей. Усі подібні взаємозалежності у своїй основі носять стійкий характер і спираються на існуючу структуру права, а у сфері природоресурсного права – на структуру цієї галузі права. У зв'язку з цим, представляється справедливим твердження про те, що структура є особливий (інваріантний) аспект системи, що виражає упорядкованість елементів, їх композицію, спосіб зв'язку між ними, їх організацію, – це закон зв'язку елементів [6, с. 5].

Проблема взаємодії та взаємопроникнення елементів системи одних галузей права в інші, незважаючи на її актуальність, нині є малодослідженою. Вивчення інституту зв'язків між галузями права та їх елементами має привести у кінцевому підсумку до високоефективного регулювання правовідносин у різних галузях права та забезпечити стабільність і стійкість всієї системи права й законодавства.

Усі елементи системи права пов'язані між собою за допомогою певних зв'язків, що забезпечують їх взаємодію. При цьому зв'язки елементів всередині однієї галузі права (норм, інститутів, підгалузей) є внутрішньогалузовими зв'язками, а зв'язки елементів, що належать до різних галузей права, – міжгалузовими зв'язками [148, с. 66]. Існування міжгалузових зв'язків можливо як на вищому рівні – галузі права, так і на рівні окремих її елементів.

Внутрішньогалузові і міжгалузові зв'язки галузі права є парними юридичними категоріями. Ця парність виражена, по-перше, у загальному призначенні цих зв'язків, тобто у спільності їх функціональної ознаки – пов'язувати, у тому числі й погоджувати, норми різних правових елементів відповідних правових систем, зокрема підгалузей (внутрішньогалузові зв'язку), галузей (міжгалузові зв'язки). По-друге, обидва види зв'язків у їх системному прояві, нарівні з аналогічними зв'язками інших правових галузей, є одним із

виразів принципу єдності й диференціації, одночасно забезпечуючи відповідну внутрішньосистемну єдність і визначаючи специфіку галузі права, а також її окремих елементів. По-третє, ці зв'язки носять взаємообумовлений характер і не існують один без одного [591, с. 57]. До того ж, міжгалузеві зв'язки впливають на внутрішньогалузеві зв'язки – зі зміною міжгалузевих зв'язків можуть змінюватися і внутрішньогалузеві зв'язки.

Обидва види цих правових взаємозв'язків в їх змістовному прояві як системні утворення відображають специфіку тієї чи іншої галузі права. І, як стверджує М.Ю. Челишев, поряд з іншими ознаками галузі права (предметом, методом правового регулювання), вони як відповідні системи у сукупності і окремо є якісними характеристиками галузі [591, с. 38].

Дослідження системи природоресурсного права показало, що дане утворення носить цілісний характер, складається з певних елементів, які знаходяться один по відношенню до одного у взаємних відносинах, що формують його структуру. Будучи системним за своєю суттю і володіючи специфічною системою внутрішньогалузевих зв'язків, природоресурсне право у той же час виступає як елемент вітчизняної системи права, має міжгалузеві зв'язки з іншими галузями права. Фактичною причиною наявності міжгалузевих зв'язків природоресурсного права з іншими галузями права є спільність врегульованих суспільних відносин. Як зазначав С.С. Алексєєв, між галузями права немає непрохідних граней, як немає їх і між різними видами суспільних відносин [6, с. 7]. Безумовно, визначена спільність тих чи інших суспільних відносин як підстава відповідних міжгалузевих зв'язків природоресурсного права є лише однією характеристикою відповідного предмета правового регулювання. Протилежна його сторона – це специфічні відмінності суспільних відносин (їх диференціація), що дозволяє відмежовувати одну галузь права від іншої.

Проблематика міжгалузевих зв'язків різних елементів системи права є актуальною і практично значущою для правової науки у цілому. У тій чи іншій

формі і мірі вона піднімається у значній кількості наукових робіт з проблем юриспруденції. У науковій літературі проблеми міжгалузевих зв'язків у праві досліджували Л.А. Музика [410; 411], Н.М. Оніщенко [433], Н.І. Пікуров [456], Д.Р. Сафіулліна [524], М.Ю. Челишев [591] та інші науковці.

Міжгалузеві зв'язки у праві вчені визначають як: відносини взаємної залежності, обумовленості й спільності між різними правовими галузями, включаючи також їх окремі частини [589, с. 56; 591, с. 17]; зумовлені системною будовою права відносини взаємної залежності між галуззю права й іншими правовими утвореннями, що забезпечують їх взаємодію, спрямоване на регулювання окремих суспільних відносин і захист суб'єктів цих відносин [524, с. 8].

З урахуванням викладеного, міжгалузеві зв'язки природоресурсного права – це система зв'язків природоресурсного права з іншими правовими утвореннями, що виявляються у відносинах взаємної правової залежності, обумовленості і спільності. Специфіка міжгалузевих зв'язків природоресурсного права виступає його якісною характеристикою, що дозволяє, поряд з іншими істотними ознаками, відмежовувати конкретну правову спільність від інших.

При цьому, міжгалузеві зв'язки природоресурсного права проявляються не тільки на міжгалузевому рівні, а й на рівні інших елементів системи природоресурсного права – правових норм, правових інститутів, підгалузей. При позначенні зв'язків тих чи інших ієрархічних елементів системи природоресурсного права маються на увазі одночасно і зв'язки природоресурсного права у цілому.

При дослідженні специфіки міжгалузевих зв'язків здійснюється пізнання і цілого ряду особливостей правової галузі – специфіки функціонування її елементів, що пов'язують з іншими правовими утвореннями; причин, напрямів і можливих наслідків модифікації галузі права та ін. У зв'язку з цим потрібно погодитися з Д.А. Керімовим, який вважає, що зовнішнє середовище впливає

на існуючу у ній систему, визначає спрямованість її функціонування. Тому, на його думку, пізнання систем пов'язано з вивченням їх зв'язків із зовнішнім середовищем, що дозволяє зрозуміти як ті перетворення, що відбуваються під впливом середовища у правовій системі, так і ті перетворення, які зазнає середовища під впливом даної системи [267, с. 257].

Характеризуючи міжгалузеві зв'язки галузей права, у тому числі і природоресурсного права, слід зазначити, що практично для кожної самостійної правової галузі, насамперед, у силу її внутрішньої специфіки, характерна наявність стійкої системи названих зв'язків. При цьому, ця система міжгалузевих правових зв'язків знаходиться у динамічному стані. Вона постійно видозмінюється і модернізується. Причин цього декілька. Зокрема, це розвиток суспільних відносин, що регламентуються правом, вдосконалення правового регулювання, поява нових правових інструментів міжгалузевого характеру, наявні процеси модернізації системи права. Трансформація правових приписів, поява нових норм тягне зміну не тільки самого правового матеріалу, а й існуючих всередині нього взаємозв'язків – як внутрішньогалузевих, так і міжгалузевих. Досить яскравим прикладом такої динаміки міжгалузевих правових зв'язків є досліджувана в юридичній літературі мінливість меж між приватним і публічним правом в цілому або їх окремими елементами.

При цьому, на думку М.Ю. Челишева, зміна системи міжгалузевих зв'язків галузі права відбувається під впливом двох взаємодіючих причин: 1) об'єктивної властивості – трансформація правового регулювання, що виступає зазвичай наслідком тієї чи іншої модифікації суспільних відносин, необхідності усунути існуючі правові прогалини, наявні недоліки правового регулювання; 2) причини суб'єктивної властивості, вираженої у суб'єктивізмі законодавця, який прагне, зокрема, при зміні законодавства реалізувати різні політичні установки [591, с. 78].

Міжгалузеві зв'язки зовні виявляються у наступних формах: міжгалузева

взаємодія, міжгалузевий взаємний вплив, міжгалузеве правове регулювання і колізійне регулювання [589, с. 60–62]. Міжгалузеві зв'язки природоресурсного права знаходять своє відображення у визначених формах за стадіями правового регулювання та елементам його механізму. Причому у тому чи іншому елементі механізму може проявитися не тільки одна, але і декілька досліджуваних форм.

Міжгалузєва взаємодія являє собою взаємний динамічний зв'язок правової галузі та інших галузей або окремих їх елементів, який послідовно відображається на всіх стадіях правового регулювання і у всіх елементах його механізму [456, с. 49]. Завдяки міжгалузєвим зв'язкам норми різних галузей права не просто впливають з різних сторін на суспільні відносини, а взаємодіють, тобто спільно впливають на них. Метою даної взаємодії є гармонійний розвиток суспільних відносин.

Так, наприклад, міжгалузєвий зв'язок (взаємодія) природоресурсного права з адміністративним правом полягає у тому, що у процесі державного управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів, притягнення до відповідальності за порушення природоресурсного законодавства застосовуються адміністративні методи правового регулювання. Крім цього, відповідно до норм адміністративного права, визначається система державних органів управління.

Застосування норм адміністративного права для регулювання природоресурсних відносин обумовлено наявністю публічно-правових засад у наданні прав на використання природних ресурсів (права власності, права користування), необхідністю планування, нормування (лімітування) використання природних ресурсів, ведення державних кадастрів, моніторингу природних ресурсів. Значна кількість норм, що встановлюють порядок створення і діяльності, повноваження державних органів управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів, належать до адміністративного права. Крім цього, певна кількість відносин, що регулюється адміністративним

правом, виникає під час притягнення власників і користувачів природних ресурсів до адміністративної відповідальності за порушення правил природокористування. Разом із тим природоресурсне право на відміну від адміністративного права визначає зміст діяльності органів управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів, зміст функцій управління тощо.

Окрім цього, усі види використання природних ресурсів, за винятком загального природокористування, є платними. Плата встановлюється за користування землею, ресурсами вод, лісів, надр, тваринного світу тощо і вноситься природокористувачами до бюджетів різних рівнів відповідно до Бюджетного й Податкового кодексів України. Такі відносини становлять предмет фінансового й податкового права та регулюються їх нормами.

Міжгалузеві зв'язки, крім того, включають і зв'язки статичного характеру, що проявляються у зовнішній формі права, його джерелах. Міжгалузевий взаємний вплив – це процес впливу один на одного різних, деякою мірою взаємопересічних (у предметних і змістовних відносинах) правових утворень, у результаті чого може відбуватися їх трансформація (на рівнях правових норм і правореалізації) [591, с. 62].

Так, наприклад, згідно зі ст. 131 Земельного кодексу України громадяни та юридичні особи України, а також територіальні громади і держава мають право набувати у власність земельні ділянки на підставі міни, ренти, дарування, успадкування та інших цивільно-правових угод. Укладення таких угод здійснюється відповідно до Цивільного кодексу України з урахуванням вимог Земельного кодексу України. При цьому особливості цивільно-правових угод щодо відчуження земельних ділянок визначені ст. 132 Земельного кодексу України.

Міжгалузеве правове регулювання – це процес упорядкування суспільних відносин за допомогою різногалузевих правових засобів, у рамках якого одні галузеві інструменти поєднуються з іншими галузевими інструментами [433,

с. 37]. Міжгалузеве правове регулювання здійснюється там і тоді, коли має місце певна спільність регламентованих правом суспільних відносин.

При цьому, здійснення міжгалузевого правового регулювання є не тільки способом упорядкування відповідних суспільних відносин, а й одночасно засобом задоволення різних інтересів у тих чи інших сферах суспільних відносин і встановлення балансу між ними. У цій характеристиці проявляється сутність міжгалузевого правового регулювання. Пошук зазначеного балансу визначає напрям удосконалення законодавства, розвитку юридичної науки, на будь-якому етапі їх існування.

Згідно зі ст. 105 Лісового кодексу України порушення лісового законодавства тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність відповідно до закону. Частиною 2 цієї статті передбачена відповідальність зазасмічення лісів побутовими і промисловими відходами [367]. Одночасно ст. 73 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. визначено склад адміністративного правопорушення – засмічення лісів відходами, що тягне за собою накладення адміністративного штрафу [296]. Цією ж статтею Лісового кодексу України передбачена відповідальність за незаконне вирубування та пошкодження дерев і чагарників. У ст. 246 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. зафіксовано склад злочину – незаконна порубка лісу, що заподіяла істотну шкоду, а також вчинення таких дій у заповідниках або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або в інших особливо охоронюваних лісах, що карається штрафом або арештом, або позбавленням волі [347].

Колізійне регулювання, що здійснюється між правовими галузями, – це звід встановлених правом правил (колізійних норм), які дозволяють узгоджувати дію норм однієї галузі права з іншими. Дане регулювання включає нормативне визначення галузевого пріоритету, тобто визначення того, які норми підлягають застосуванню у пріоритетному порядку порівняно з іншими,

які норми мають бути застосовані у разі розбіжності положень правових норм різних правових галузей, що становлять конкретну частину міжгалузевого правового регулювання [591, с. 81]. На думку М.Ю. Челишева, встановлення способу галузевого пріоритету відбувається у двох формах: 1) у вигляді правила про пряме застосування норми галузі права, але з можливими обмеженнями, встановленими в іншій галузі права; 2) у формі припису про субсидіарне застосування норм галузі права [589, с. 85].

Так, відповідно до ст. 3 Земельного кодексу України земельні відносини, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, регулюються Земельним кодексом України, нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, якщо вони не суперечать Земельному кодексу України. Згідно зі ст. 2 Водного кодексу України земельні, лісові, надрові відносини, а також відносини щодо використання та охорони рослинного і тваринного світу, що виникають під час користування водними об'єктами, регулюються відповідним законодавством України. У ч. 1 ст. 9 Цивільного кодексу України безпосередньо передбачена можливість застосування цивільного законодавства до регулювання природоресурсних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами.

Залежно від приналежності правових галузей до матеріальних або процесуальних, з якими взаємодіє природоресурсне право, виділяють два види міжгалузевих зв'язків: регулятивні й охоронні. Відмінність у зазначених видах міжгалузевих зв'язків полягає у способах розв'язання поставлених завдань перед галузями права [524, с. 29]. Роль міжгалузевих зв'язків природоресурсного права у взаємодії з матеріальними галузями права є регулятивною — напрямом впливу таких зв'язків є зміцнення взаємодії природоресурсного права з іншими правовими галузями з метою встановлення й регулювання відповідних правовідносин [148, с. 26]. Роль міжгалузевих зв'язків природоресурсного права у взаємодії з процесуальними галузями права є охоронною (зв'язки виникають при здійсненні захисту порушених або

оспорюваних прав, свобод і законних інтересів різних суб'єктів права).

Однак найбільш повною видається класифікація міжгалузевих зв'язків галузей права, запропонована М.Ю. Челишевим. За різними підставами їх можна класифікувати на такі види: 1) залежно від тієї галузі права, з нормами якої взаємодіє галузь, – міжгалузеві зв'язки між галузями приватного та публічного права; 2) залежно від специфіки їх прояву при реалізації регулятивної й охоронної функцій; 3) за стадіями правового регулювання; 4) за їх характером – на статичні (у законодавстві) і динамічні (під час правореалізації); 5) залежно від тієї ролі, що притаманна відповідним міжгалузевим зв'язкам, – субординаційні та координаційні зв'язки [591, с. 112]. Науковець зазначає, що така класифікація може бути доповнена й іншими критеріями поділу.

Міжгалузеві зв'язки забезпечують взаємодію природоресурсного права з іншими елементами системи права, спрямовану на регулювання природоресурсних суспільних відносин, а також на дотримання балансу між різними правовими галузями з метою усунення колізій всередині права. Міжгалузеві зв'язки природоресурсного права мають два напрями впливу на суспільні відносини: перший спрямований на взаємодію з іншими галузями права та їх елементами з метою досягнення певного правового результату, інший – на врегулювання колізій всередині системи права шляхом визначення дії однієї з колізійних галузей.

Система природоресурсного права, яка перебуває на стадії формування і постійного розвитку, поки що не позбавлена окремих колізій у правовій регламентації природоресурсних відносин. Наявність колізій між природоресурсними правовими приписами, вміщеними у природоресурсному законодавстві, пояснюється, насамперед, комплексним характером природоресурсних відносин, що регулюються природоресурсним правом, який проявляється як на загальногалузевому рівні, так і на рівні окремих правових інститутів. Колізії у природоресурсному праві виникають у силу самих різних

причин: тут і об'єктивні чинники (динамічний розвиток природоресурсних відносин, що обумовлює необхідність внесення змін у систему чинного правового регулювання) і суб'єктивні причини. Це і низька якість законів, і непослідовна систематизація нормативно-правових актів поресурсного законодавства тощо. Наукова доктрина, законодавство і практика правозастосування визнають існування колізій. Їх усунення – один із напрямів підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин і підвищення якості правозастосування.

Дослідженню правової природи і змісту поняття юридичних колізій присвячені наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених – теоретиків права, зокрема: С.В. Бобровник, Д.Д. Лилак, М.Г. Матузова, Ю.О. Тихомирова, а також представників аграрного, земельного та екологічного права: В.І. Андрейцева, Т.О. Коваленко, А.М. Мірошніченка, Ю.С. Шемшученка та інших.

Термін «колізія» походить від латинського «collide» і означає зіткнення, сутичку, збіг протилежних обставин, сил та інтересів [404, с. 8].

В юридичній науковій літературі поняття «колізія» вживається у широкому та вузькому розуміннях. За широким розумінням колізія розглядається фактично як будь-який конфлікт, суперечка у правовій сфері. Зокрема, Ю.О. Тихомиров характеризує юридичну колізію як суперечність між існуючими правовими актами, інститутами і вимогами, діями щодо їх зміни, визнання чи відторгнення, або як суперечність між існуючим правовим порядком та намірами й діями з його зміни [559, с. 43]. За визначенням М.Г. Матузова, юридичною колізією є розходження чи суперечність між окремими нормативно-правовими актами, що регулюють одні й ті самі або суміжні суспільні відносини, а також суперечності, що виникають у процесі правозастосування та здійснення компетентними органами та посадовими особами своїх повноважень [552, с. 424]. Д.Д. Лилак зазначає, що юридична колізія охоплює собою всі протиріччя, що виникають у правовій системі

суспільства, зокрема в правових концепціях, теоріях і поглядах, правосвідомості і правовій культурі, правоутворенні і реалізації норм права, правовій поведінці, законності і правопорядку, праворозумінні [368, с. 8].

Однак, на думку А.М. Мірошниченка, доцільним є використання поняття «юридична колізія» у більш вузькому розумінні – як розбіжність між двома або більше приписами правових актів, що поширюються на ті самі відносини і не можуть бути застосовані одночасно [404, с. 11]; як розбіжності змісту двох або більше чинних законодавчих актів, прийнятих одного і того ж питання [608, с. 6]; як розбіжності (суперечності чи відмінності) правових явищ, які мають об'єктивний характер, виникають у сфері регулювання суспільних відносин та характеризуються відмінністю результатів їх застосування [294, с. 34]; відносини між нормативними приписами чи актами, які мають форму розбіжностей чи суперечливих тлумачень, що виникають в процесі регулювання однотипних фактичних відносин, або обумовлений системою об'єктивних та суб'єктивних причин різновид протиріч у сфері права, сутність якого виявляється у наявності розбіжностей між приписами нормативно-правових актів чи нормативних та інтерпретаційних актів, що спрямовані на регулювання однотипних суспільних відносин чи роз'яснення правових норм [404, с. 12].

При цьому, юридичну колізію не слід розглядати як явище суто негативне, оскільки найчастіше колізія виступає як свідчення природних суперечностей, нормального розвитку і функціонування правових інститутів. Право, як і будь-яке інше явище, містить у собі внутрішні суперечності, що є джерелом його розвитку. Ще Г.В. Гегель відзначав, що виникнення колізій при застосуванні законів ... абсолютно необхідне, тому що у протилежному випадку ведення справи прийняло б механічний характер. Все це робить юридичні колізії в якійсь мірі неминучими і природними. Проте, завдання законодавця полягає у тому, щоб звести юридичні колізії до мінімуму, а в ідеалі – не допускати їх появи зовсім. Оскільки одним із найбільш серйозних негативних

наслідків існування колізій у правовому регулюванні природоресурсних відносин є порушення системних властивостей природоресурсного права, руйнування інтеграційних зв'язків між системоутворюючими його елементами, внаслідок чого природоресурсне право перестає функціонувати як злагоджений механізм.

У представленому науковому дослідженні зроблена спроба відмежувати природоресурсне право від природоохоронного (екологічного) права, адже природоресурсне право є самостійною галуззю права. Разом із тим, непродуктивними будуть видаватися спроби жорстко відмежування природоресурсних правових норм від норм інших галузей права – у багатьох випадках такі спроби приречені на провал, оскільки одні й ті самі норми часто можуть входити до систем різних галузей права, і таке становище є об'єктивним та неминучим. Природоресурсні правовідносини тісно пов'язані з природоохоронними (екологічними), цивільними, адміністративними та іншими видами правовідносин. А теза про те, що одні й ті самі норми можуть одночасно входити до систем різних галузей права, дістає все більшого визнання у правовій доктрині. Вважаємо, що аналогічний висновок цілком справедливий і щодо природоресурсних правових норм: незалежно від того, до яких законодавчих актів вони включені, їх система утворює природоресурсне право.

Розділ 4.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРЕДМЕТ І СИСТЕМУ ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ПРАВА

4.1 Формування предмета і системи міжнародного природоресурсного права у контексті розвитку міжнародного права навколишнього середовища

Одним із пріоритетних напрямів розвитку міжнародного права є створення й ефективна взаємодія правових механізмів, що сприяють раціональному використанню і збереженню природних ресурсів з урахуванням вимог екологічної безпеки. Ефективне правове регулювання і координація міжнародного співробітництва у сфері природокористування допомагають розв'язати глобальне завдання – забезпечення сталого розвитку у загальносвітовому масштабі. Згідно з підсумковим документом Конференції ООН зі сталого розвитку 2012 р. відмова від нераціональних і заохочення раціональних моделей споживання та виробництва, раціональне використання природних ресурсів є головними завданнями і найважливішими передумовами сталого розвитку [238]. Окрім того, 25 вересня 2015 р. держави-члени ООН прийняли новий Порядок денний щодо сталого розвитку на період після 2015 р., який закріпив 17 цілей сталого розвитку, серед яких – цілий комплекс питань з раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища.

У зв'язку з цим нині актуальним завданням є дослідження причин необхідності виокремлення міжнародного природоресурсного права як комплексу міжнародно-правових принципів і норм, передумов його формування, сутності цього правового утворення, визначення його місця у системі міжнародного права. При цьому дослідження процесу формування міжнародного природоресурсного права неможливо без розгляду особливостей

розвитку міжнародного права навколишнього середовища.

Насамперед слід звернути увагу на існуючу у доктрині міжнародного права полеміку про дефінітивне визначення міжнародного права навколишнього середовища, яке відображало б зміст урегульованих його нормами відносин. У науковій і навчальній юридичній літературі досліджується галузь права має різні назви: міжнародне право навколишнього середовища [220; 235; 400; 509]; міжнародне екологічне право [374; 394; 395; 516; 553]; міжнародне право охорони навколишнього середовища [75]; міжнародне право охорони довкілля [327]; міжнародне право захисту довкілля [565]; міжнародне довкілляне право [424]; інтерекоправо [62; 85; 530].

Найчастіше серед науковців зустрічається використання термінів «міжнародне право навколишнього середовища» і «міжнародне екологічне право».

Міжнародне право навколишнього середовища – це: система принципів і норм міжнародного права, які регулюють відносини між його суб'єктами щодо попередження, обмеження, усунення негативних наслідків для навколишнього середовища з різних джерел, а також щодо раціонального використання компонентів навколишнього середовища [220, с. 13]; сукупність правових норм, що регулюють міжнародні відносини між суб'єктами з приводу охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки [546, с. 398]; система міжнародно-правових принципів і норм, спрямованих на врегулювання міжнародних природоохоронних відносин, що складаються між суб'єктами міжнародного права з приводу раціонального використання природних об'єктів і охорони навколишнього середовища від шкідливих впливів в інтересах світового співтовариства [317, с. 747–748]; система принципів і норм міжнародного права, що регулюють відносини між його суб'єктами в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів в інтересах нинішнього та майбутніх поколінь [400, с. 502]; сукупність міжнародно-правових принципів і норм, що

регулюють відносини з приводу охорони природного середовища, його раціонального використання і відтворення, регламентують співробітництво держав у цій сфері з метою забезпечення сприятливої для життя людства екосистеми [235, с. 382].

Як зазначають науковці, предметна сфера міжнародного права навколишнього середовища включає: запобігання, обмеження й усунення негативного впливу на навколишнє середовище з різних джерел; забезпечення екологічно обґрунтованого режиму раціонального використання природних ресурсів; забезпечення комплексного режиму охорони природних пам'яток і природних резерватів; регламентацію науково-технічного співробітництва держав з охорони навколишнього середовища [317, с. 748]; охорону і захист навколишнього середовища; раціональне використання природних ресурсів [220, с. 13; 235, с. 502].

Міжнародне екологічне право розглядається як галузь сучасного міжнародного права, котра складається з норм та інститутів, які регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права у сфері їх взаємодії з навколишнім природним середовищем [555, с. 471]. К.О. Бекашев знаходить більш прийнятним називати розглянуту галузь «міжнародне екологічне право», пояснюючи це тим, що регулювання питань охорони навколишнього середовища у міжнародному праві також має включати міжнародно-правові принципи й норми охорони здоров'я людини та якості його життя [394, с. 761]. Д.С. Боклан і М.М. Копилов також називають раціональне використання природних ресурсів традиційною предметною сферою регулювання міжнародного екологічного права – поряд з відносинами з приводу охорони навколишнього середовища [43, с. 171].

При цьому деякі юристи-міжнародники ототожнюють міжнародне екологічне право і міжнародне право навколишнього середовища [563].

Цікавою є позиція окремих науковців щодо застосування терміна «інтерекоправо» при характеристиці окреслених суспільних відносин.

Інтерекоправо, як пише Д.О. Сиваков, – це сукупність норм і принципів, що регулюють відносини між його суб'єктами у сфері охорони навколишнього середовища, її ресурсів і співробітництво між ними, тобто еколого-правові міжнародні відносини: природоохоронні, природоресурсні та інші суміжні відносини [530, с. 37]. Є.О. Висторобець робить висновок, що інтерекоправо належить до міжнародного публічного права і поділяє його на дві основні частини: природоохоронну частину (міжнародне екологічне право) і природоресурсну частину (міжнародне право навколишнього середовища) [85, с. 4]. Як зазначає А.Д. Буріан, сам термін «інтерекоправо» введений у науковий обіг як спроба підкреслити наявність та взаємозв'язок як природоохоронних, так і природоресурсних відносин, які певною, але невеликою мірою збігаються, але, разом із тим, відрізняються за характерним складом регульованих правовідносин [62, с. 14].

Однак всесвітньо визнаним терміном є саме міжнародне право навколишнього середовища. Дійсно, вчені за кордоном використовують таке найменування галузі, як «international environmental law» [640; 650; 654; 655]. Слід зазначити, що термін «міжнародне право навколишнього середовища» найбільш вдало відображає специфіку даної галузі, у рамках якої врегульовані не тільки відносини з охорони навколишнього середовища від забруднення, забезпечення екологічної безпеки і міжнародно-правовий захист екологічних прав, а й міжнародні відносини у сфері використання природних ресурсів.

При цьому науковці звертають увагу на те, що прогресивний розвиток міжнародного права навколишнього середовища в останні десятиліття зумовлює необхідність аналізу міжнародних природоресурсних відносин для відповіді на питання про можливість виокремлення міжнародного природоресурсного права як підгалузі міжнародного права навколишнього середовища [68, с. 20]. Так, Є.В. Василенко розглядає міжнародні природоресурсні відносини як відносини, що виникають у процесі безпосереднього вилучення природних ресурсів з їх природного перебування

(проживання), що включає видобуток природних ресурсів, а також супутні пошук, оцінку, розвідку запасів природних ресурсів, забезпечення їх збереження й захисту. Вони, як зазначає вчений, становлять предмет такого правового утворення, як міжнародне природоресурсне право [68, с. 18].

Крім того, А.М. Вилегжанін вказує, що нині відокремлюються як самостійний предмет міжнародного морського права міжнародні відносини, що виникають у зв'язку з прийнятими державами заходами з управління морськими природними ресурсами, підтримки стійкості біосфери, біорізноманіття морського середовища, природного взаємовпливу живої та неживої природи Світового океану [83, с. 83]. Тобто, сформувалося й розвивається як підгалузь міжнародне морське природоресурсне право.

Зарубіжні вчені (безпосередньо Е. Хей [649]) ще у 1989 р. писали про необхідність виокремлення міжнародного природоресурсного права («international natural resource law»). Однак Е. Хей пропонувала включати у нього тільки норми, що регулюють використання й збереження транскордонних природних ресурсів, і не визначала місце даного правового утворення у системі міжнародного права. У сучасних дослідженнях зарубіжних науковців також зустрічається використання терміна «natural resource law». Е. Бланко і Дж. Разак [641] у наукових працях аналізують труднощі реалізації предмета природоресурсного права – відносин щодо використання й збереження природних ресурсів у контексті глобалізації. Крім того, вчені звертають увагу на те, що всі питання доступу, освоєння, дослідження й збереження природних ресурсів повинні вирішуватися тільки на основі пріоритету прав людини.

Дослідженням проблем формування міжнародного природоресурсного права займається Є.В. Василенко [68]. Критерієм виокремлення міжнародного природоресурсного права як підгалузі міжнародного права навколишнього середовища, як зазначає вчена, є предмет правового регулювання – міжнародні відносини, що виникають у процесі пошуку, розвідки, освоєння, видобутку природних ресурсів – до моменту безпосереднього вилучення з їх природного

перебування (проживання) [68, с. 27–28]. Суб'єкти міжнародного права вступають у природоресурсні відносини з метою регламентації перерахованих вище процесів вилучення корисних властивостей природних ресурсів. Крім того, у коло міжнародних природоресурсних відносин слід включити й відносини з приводу збереження природних ресурсів, оскільки регламентація діяльності щодо збереження природних багатств безпосередньо визначається вмістом міжнародно-правових норм, що регулюють природокористування.

Крім предмета правового регулювання, при виявленні сутності міжнародного природоресурсного права доцільно використовувати критерії наявності спеціальних принципів і специфіки міжнародно-правових норм, що регулюють певне коло суспільних відносин [68, с. 26]. Ці критерії найбільш часто згадуються й аналізуються при розгляді питання про те, що являє собою та чи інша сукупність норм міжнародного права. Так, Л.П. Ануфрієва вказує, що для міжнародного права в істинному і повному масштабі системоутворюючим фактором є принципи міжнародного права [21, с. 8–9]. М.М. Копилов однією з головних умов виокремлення галузі міжнародного права називає наявність специфічних норм, що регулюють міжнародні відносини [312, с. 221].

Принципи міжнародного права, що застосовуються до міжнародних природоресурсних відносин, утворюють систему, в основі якої лежать основні принципи міжнародного права та галузеві принципи міжнародного права навколишнього середовища (принцип невід'ємного суверенітету над природними ресурсами, принцип екосистемного походу, принцип благого управління та ін. [68, с. 39–57]). При цьому в умовах формування міжнародного природоресурсного права в якості спеціального принципу даного правового утворення доцільно виділити спеціальний принцип сталого використання природних ресурсів (*sustainable development of natural resources*).

Цікавою є точка зору, згідно з якою у міжнародному праві слід виділяти два самостійних принципи: принцип сталого розвитку та принцип

справедливого використання природних ресурсів (equitable use of natural resources). І. Кайя зазначає, що вони різняться у змісті та мають юридичну природу, відмінну один від одного, у зв'язку з тим, що принцип справедливого використання є міжнародно-правовою нормою, а принцип сталого розвитку – політичною метою з деякими правовими аспектами [651].

Не можна не згадати ще про один критерій – метод міжнародно-правового регулювання. Як зазначає К.О. Бекашев, кожна галузь міжнародного права має свій метод правового регулювання [394, с. 23]. Однак виокремлення особливого методу правового регулювання не має вирішального значення. Метод правового регулювання у міжнародному праві не може бути системоутворюючим фактором, зокрема, щодо виокремлення підгалузей та інститутів.

Є.В. Василенко справедливо зазначає, що у даний час сформувалося міжнародне природоресурсне право – підгалузь міжнародного права навколишнього середовища, що являє собою систему міжнародно-правових принципів і норм, які регулюють міжнародні відносини між суб'єктами міжнародного права, що виникають у процесі використання природних ресурсів, а також їх збереження і захисту [68, с. 38]. І найважливішим критерієм виокремлення міжнародного природоресурсного права у системі міжнародного права є предмет правового регулювання, тобто міжнародні природоресурсні відносини, що складаються між суб'єктами міжнародного права і визначають закономірності розвитку даної підгалузі.

Крім того, необхідно також у якості критерію виокремлення міжнародного природоресурсного права досліджувати й об'єкт правового регулювання, яким виступають природні ресурси. Так, у глосарії, підготовленому Статистичним відділом ООН, природними ресурсами названі природні активи (сировина), присутні у природі, які можуть бути використані у системі промислового виробництва або у системі споживання [106]. У щорічній доповіді СОР 2010 р., цілком присвяченій природоресурсній співпраці у

торгових відносинах, до природних ресурсів віднесено об'єкти природного середовища, що користуються попитом й економічно рентабельні для видобутку (виробництва) і збуту у необробленому вигляді або після мінімальної обробки [656]. У матеріалах, підготовлених у рамках ОЕСР у 2015 р., термін «природні ресурси» позначає поновлювані і непоновлювані запаси ресурсів у природі (мінеральні ресурси, енергетичні ресурси, ґрунтові ресурси, водні ресурси й біологічні ресурси) [653].

Незважаючи на те, що більшість названих визначень визнають природними ресурсами ресурси, вже включені у процес виробництва, слід погодитися з тими дослідниками, які йдуть шляхом розмежування природних ресурсів і сировини. Наприклад, А.М. Вилегжанін зазначає, що у міжнародному праві необхідно усвідомлювати різницю між природними ресурсами у природному середовищі і вилученими з такого середовища продуктами [568, с. 20]. Проте у даний час відсутнє закріплення терміна «природні ресурси» у будь-якому міжнародно-правовому акті. У зв'язку з цим, як зазначає Є.В. Василенко, виникає питання про необхідність розробки і кодифікації окремих міжнародно-правових норм-дефініцій, що закріпили б таке визначення [68, с. 17].

Щодо класифікації природних ресурсів як об'єктів міжнародного природоресурсного права, Є.П. Суєтнов поділяє їх на національні та міжнародні. Перші перебувають під суверенітетом та юрисдикцією окремої держави. Їх експлуатація залежить від її рішення, якщо така експлуатація не завдає шкоди сусідній державі або іншим суб'єктам міжнародного права. Природні ресурси, які належать до сфери міжнародно-правового регулювання, як правило, перебувають за межами юрисдикції окремої держави та поділяються на ресурси і об'єкти: універсального користування (Світовий океан, відкрите море, морське дно за межами континентального шельфу, Антарктика, космічний простір, Місяць та інші небесні тіла з їх природними ресурсами); багатонаціональні (водні ресурси, мігруючі види тварин); взаємні –

ті, що належать сусіднім державам (міжнародні річки і озера, природні прикордонні комплекси, певні види флори і фауни) [547, с. 705].

Такого ж критерію – місця знаходження природних ресурсів – при класифікації дотримується й Є.В. Василенко. Вчена виділяє міжнародні відносини, що виникають при використанні і збереженні природних ресурсів території держави – національних природних ресурсів, які є об'єктом міжнародно-правового регулювання. При цьому, як зазначає науковець, слід враховувати, що у зв'язку з існуванням принципу невід'ємного суверенітету над природними ресурсами не допускається неправомірне відчуження природних ресурсів держави, тому зобов'язання, закріплені у міжнародно-правових нормах, можуть лише обмежувати окремі правомочності власника щодо користування, розпорядження та управління природними ресурсами [68, с. 88]. Наступною категорією є міжнародні відносини, що виникають у зв'язку з використанням і збереженням природних ресурсів зі змішаним правовим режимом – природні ресурси виключної економічної зони і континентального шельфу [68, с. 91]. А також – міжнародні відносини, що виникають у зв'язку з використанням і збереженням природних ресурсів міжнародних просторів [68, с. 96].

Особливість правового режиму використання і збереження природних ресурсів міжнародних просторів пов'язана з існуванням концепцій спільної спадщини людства і загального надбання людства [68, с. 96]. У зв'язку із закріпленням цих концепцій у ряді міжнародно-правових актів (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2749 (XXV) від 17 грудня 1970 р., Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р., Конвенція ООН з морського права 1982 р.), а також у зв'язку з дебатами з приводу їх юридичного змісту і правової природи вони детально досліджені у науці міжнародного права. Так, концепція загального надбання людства є ціннісною концепцією, висунутою щодо деяких просторів з міжнародним режимом (відкрите море, космічний простір, Антарктика), а концепція спільної спадщини людства,

висунута щодо Міжнародного району морського дна і його ресурсів, а також Місяця та його природних ресурсів, є експлуатаційною [540].

Також слід виділити такий об'єкт міжнародно-правового регулювання, як транскордонні природні ресурси. Такі ресурси у міжнародному праві завжди розглядаються як цілісний, єдиний об'єкт правового регулювання. Ключовим для розгляду транскордонних природних ресурсів у міжнародних природоресурсних відносинах є та обставина, що режим їх спільної експлуатації визначається на основі міждержавних угод [68, с. 99]. А.М. Вилегжанін виділяє три види таких ресурсів: нафта, газ, транскордонні підземні води [82, с. 180].

Ще одним критерієм виокремлення галузей міжнародного права прийнято вважати джерела. Так, В.В. Гаврилов зазначає, що до критеріїв утворення галузі слід віднести наявність специфічних правових джерел галузі [87, с. 16]. При цьому слід підтримати Є.В. Василенко, яка вказує, що саме формулювання «наявність специфічних джерел» є досить суперечливим, оскільки система джерел міжнародного права, що складається з основних принципів міжнародного права, міжнародних договорів і міжнародних звичаїв, а також допоміжних джерел єдина та не змінюється від галузі до галузі [68, с. 28].

До джерел міжнародного природоресурсного права, як і міжнародного права в цілому, належать угоди, договори, конвенції, резолюції, директиви, хартії, програми дій, а також міжнародні звичаї і загальні принципи права. Однак, як зазначає М.М. Копилов, практика міжнародного екологічного співробітництва недвозначно говорить про те, що міжнародне екологічне право розвивається переважно по шляху конвенційного регулювання [395, с. 66]. Особливістю, притаманною міжнародним природоресурсним нормам, є й використання міжнародних стандартів (ІКАО, ФАО, МАГАТЕ та ін.) у сфері розвідки, видобутку і раціонального використання природних ресурсів [68, с. 116].

Слід зазначити, що нині єдиний, універсальний міждержавний акт, що кодифікує весь комплекс відносин у сфері використання природних ресурсів, відсутній. До причин, за якими розробка такого акта видається неможливою, слід віднести: різноманіття природних ресурсів; необхідність поєднання економічних аспектів та інтересів щодо захисту навколишнього середовища; різний правовий режим експлуатації природних ресурсів державної території, міжнародних просторів і просторів зі змішаним правовим режимом. Тому джерела міжнародного природоресурсного права слід групувати і розглядати по об'єктах правового регулювання.

Міжнародно-правове регулювання використання ресурсів Світового океану та внутрішніх вод здійснюється на основі Конвенції про відкрите море від 29 квітня 1958 р., Конвенції про територіальне море та прилеглу зону від 29 квітня 1958 р., Конвенції про континентальний шельф від 29 квітня 1958 р., Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. тощо. Слід згадати і про Конвенцію про захист Чорного моря від забруднення від 21 квітня 1992 р., що спрямована на досягнення прогресу у захисті морського середовища Чорного моря, використанні й збереженні його живих ресурсів. Серед міжнародних актів, спрямованих на використання й охорону внутрішніх вод, необхідно виділити Конвенцію з охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер від 17 березня 1992 р., а також Конвенцію щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай від 29 червня 1994 року.

Правові норми, що становлять механізм правового регулювання міжнародних природоресурсних відносин, містять і міждержавні угоди у сфері використання природних ресурсів. Важливе значення для раціонального використання та охорони вод мають двосторонні угоди з прикордонними державами. Як приклад: Угода між Україною та Російською Федерацією про спільне використання та охорону прикордонних водних об'єктів від 19 жовтня 1992 р.; Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки з питань

водного господарства на прикордонних водах від 28 липня 1993 р.; Угода між Урядом України та Урядом Словацької Республіки з питань водного господарства на прикордонних водах від 14 червня 1994 р.; Угода між Урядом України та Урядом Республіки Молдова про спільне використання та охорону прикордонних вод від 23 листопада 1994 року.

Раціональному використанню й охороні флори присвячена Міжнародна конвенція про захист рослин від 6 грудня 1951 р., фауни – Міжнародна конвенція щодо регулювання китобійного промислу від 2 грудня 1946 р.; Угода про збереження білих ведмедів від 15 листопада 1973 р.; Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин від 23 червня 1979 р.; Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики від 20 травня 1980 р.; Угода про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану від 24 листопада 1996 року. Одним із важливих заходів збереження видів флори і фауни є захист середовищ їх існування – Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення від 2 лютого 1971 року.

Міжнародно-правовому регулюванню використання й охорони флори і фауни та середовищ їх існування присвячені також Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16 листопада 1972 р.; Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі від 19 вересня 1979 р.; Декларація про збереження флори, фауни та середовища їх мешкання від 1 січня 1988 року.

Серед двосторонніх актів щодо використання й охорони флори і фауни можна виділити Конвенцію між Урядом України і Урядом Республіки Болгарія про співробітництво в галузі карантину і захисту рослин від 8 грудня 1994 р.; Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі карантину рослин від 7 червня 2011 р., Угоду між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про співробітництво у галузі карантину і захисту рослин від 28 січня 1997 р.; Угоду між Кабінетом Міністрів

України та Урядом Монголії про співробітництво в галузі карантину рослин від 31 березня 2003 року.

Міжнародно-правовими актами з використання і збереження кліматичних ресурсів є Рамкова конвенція ООН про зміну клімату від 9 травня 1992 р. і Кіотський протокол до неї від 11 грудня 1997 року. Режим космічного простору визначається міжнародними актами, серед яких Декларація правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору від 13 грудня 1963 р.; Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 27 січня 1967 р.; Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, від 29 березня 1972 р.; Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах від 18 грудня 1979 року.

Двосторонніми актами щодо використання і збереження космічних ресурсів є Угода між Україною і Сполученими Штатами Америки про співробітництво в дослідженні й використанні космічного простору в мирних цілях від 22 листопада 1994 р., Рамкова Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях від 31 березня 2008 р., Угода між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки Америки про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях від 4 грудня 1995 р., Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях від 27 серпня 1996 р., Рамкова Угода між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Бразилія про співробітництво у використанні космічного простору в мирних цілях від 18 листопада 1999 року.

Україна підтвердила понад 40 міжнародних екологічних конвенцій глобального та регіонального значення, є підписантом понад 50 двосторонніх міжнародних угод, активно розвивається міжнародне співробітництво з реалізації спільних проектів щодо використання і збереження природних

ресурсів.

Держави, міжнародні міжурядові організації та неурядові організації є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків з використання і збереження природних ресурсів у міжнародних природоресурсних відносинах, виступають суб'єктами міжнародного природоресурсного права.

Центральне місце у системі міжнародного екологічного співробітництва займає ООН в силу практично універсальною правосуб'єктності, якої вона наділена. Серед головних органів ООН основна роль в організації міжнародних екологічних заходів належить Генеральній асамблеї ООН (ГА ООН) та Економічній і соціальній раді ООН (ЕКОСОР). Якщо на ГА ООН покладено функції із загального керівництва екологічною діяльністю ООН, у тому числі й стосовно керівництва діяльністю ЕКОСОР у цій галузі, то ЕКОСОР має конкретну компетенцію щодо здійснення такої діяльності. Так, за рішенням ГА ООН було проведено чотири найбільші міжнародні конференції з проблем навколишнього середовища: Стокгольмська конференція з проблем навколишнього середовища (1972 р.); Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.); Всесвітня зустріч на вищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002 р.); Конференція ООН зі сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро (2012 р.).

Серед спеціальних установ ООН, що спеціалізуються у сфері міжнародного екологічного співробітництва, слід виділити: Продовольчу та сільськогосподарську організацію (ФАО, 1945 р.); Міжнародну морську організацію (ММО, 1948 р.); Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ, 1948 р.); Всесвітню метеорологічну організацію (ВМО, 1950 р.); Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ, 1957 р.); Конференцію ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД, 1964 р.); Програму розвитку ООН (ПРООН, 1965 р.); Організацію Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО, 1966 р.); Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП, 1972 р.) та інші. Міжнародними неурядовими природоохоронними організаціями є

Міжнародний союз охорони природи (МСОП, 1948 р.); Всесвітній фонд дикої природи (ВФДП, 1961 р.); Грінпіс (1971 р.); Всесвітній альянс екологічного права; Центр міжнародного права навколишнього середовища.

Україна, як член ООН, бере активну участь у діяльності міжнародних організацій, які займаються вирішенням глобальних та регіональних екологічних проблем. Міжнародне екологічне співробітництво посідає одне з важливих місць у зовнішньополітичному курсі нашої держави.

У ХХІ ст. все ще відбувається розвиток системи міжнародного права і міжнародного права навколишнього середовища зокрема. Формування міжнародного природоресурсного права у системі міжнародного права навколишнього середовища пов'язано насамперед з відокремленням блоку міжнародно-правових відносин щодо використання з метою вилучення корисних властивостей і збереження природних ресурсів (предмета правового регулювання) та необхідністю поєднання економічних інтересів держав й інтересів з охорони навколишнього середовища [154, с. 141].

Міжнародне природоресурсне право формується сьогодні як підгалузь міжнародного права навколишнього середовища. Це пов'язано поки ще з відсутністю якісної однорідності природоресурсних відносин як предмета міжнародно-правового регулювання, їх тісним зв'язком з відносинами з приводу збереження природних ресурсів (оскільки регламентація діяльності із збереження природних багатств безпосередньо визначається вмістом міжнародно-правових норм, що регулюють природокористування), а також відсутністю природоресурсної міжнародно-правової бази, що регулює всю сукупність природоресурсних відносин.

Критерієм виокремлення міжнародного природоресурсного права як підгалузі міжнародного права навколишнього середовища є предмет правового регулювання – міжнародні природоресурсні відносини, що складаються між суб'єктами міжнародного права у процесі використання природних ресурсів, а також їх збереження. Крім предмета правового регулювання, при виявленні

сутності міжнародного природоресурсного права доцільно використовувати критерій наявності спеціальних принципів, що визначають окреслене коло суспільних відносин. В умовах формування міжнародного природоресурсного права в якості спеціального принципу даного правового утворення доцільно виділити спеціальний принцип сталого використання природних ресурсів. Виокремлення особливого методу правового регулювання і наявність специфічних джерел не має вирішального значення для формування міжнародного природоресурсного права у системі міжнародного права навколишнього середовища. Міжнародне природоресурсне право розвивається переважно по шляху конвенційного пооб'єктного регулювання. Правові норми, що становлять механізм правового регулювання міжнародних природоресурсних відносин, містять і міждержавні угоди у сфері використання окремих видів природних ресурсів.

Серед об'єктів правового регулювання міжнародного природоресурсного права слід виокремити: національні природні ресурси конкретних держав, що можуть бути об'єктами міжнародно-правового регулювання; природні ресурси зі змішаним правовим режимом (наприклад, виключної економічної зони і континентального шельфу); природні ресурси універсального характеру (Світового океану, Антарктики, космічного простору та інші).

Міжнародне природоресурсне право – це підгалузь міжнародного права навколишнього середовища, що являє собою систему міжнародно-правових принципів і норм, які регулюють міжнародні відносини між суб'єктами міжнародного права у сфері використання природних ресурсів, а також їх збереження, на засадах концепції сталого розвитку.

4.2 Наближення природоресурсного законодавства і права України до європейського законодавства і права навколишнього середовища

Право Європейського Союзу є значним досягненням у світовій юридичній науці, що втілило у собі багатовіковий правовий досвід найбільш розвинених країн Європи, трансформувавши його в наднаціональне право – право Європейського Союзу. Це унікальна самостійна правова система, вона розвивається дещо інакше, ніж правові системи окремих держав або система міжнародного права, яка значно вплинула на розвиток європейського права. При цьому Європейський Союз демонструє виключні здібності у реформуванні своєї правової системи, що дає йому змогу інтенсивно розвиватися.

Європейський вибір України був розроблений у період формування основ зовнішньої політики нашої держави і базувався на її життєво важливих інтересах. Вибір європейського курсу зумовлений фактом цивілізаційної приналежності України до спільноти європейських народів. Інтеграційні процеси в усі сфери європейського простору є стратегічним орієнтиром і системоутворюючим чинником розвитку нашої держави. Україна повинна створити європейські стандарти, адаптувавши українське законодавство до права Європейського Союзу. При цьому правовий досвід Європейського Союзу в екологічній сфері й актуальність екологічної складової з-поміж пріоритетних засад євроінтеграційної політики нашої держави має стати цільовою стратегією для України.

Право Європейського Союзу – це доволі молода система права, і відповідні її галузі ще недостатньо розвинуті. У рамках системи права Європейського Союзу склалась стійка, цілісна сукупність норм у сфері навколишнього середовища – європейське право навколишнього середовища. Під європейським правом навколишнього середовища слід розуміти сукупність норм і принципів європейського права, що регулюють відносини між його суб'єктами з питань, які стосуються навколишнього середовища [399, с. 9].

Правову основу європейського права навколишнього середовища і законодавства Європейського Союзу становить Договір про заснування Європейської Спільноти від 25 березня 1957 р. (розділ XIX «Довкілля») (у редакції від 1 січня 2005 р.), в якому визначено основні цілі: берегти, охороняти та поліпшувати стан довкілля, виважено й раціонально використовувати природні ресурси, берегти здоров'я людей, сприяти на міжнародному рівні вирішенню регіональних та світових проблем довкілля, а також Договір про Європейський Союз від 7 лютого 1992 року.

Починаючи з 1972 р. екологічна політика Європейського Союзу втілюється у програмах і планах дій з навколишнього середовища. У жовтні 1972 р. держави-члени Європейського Економічного Співтовариства приймають Декларацію щодо програми дій із навколишнього середовища. А вже на початку 1973 р. – Першу програму дій із навколишнього середовища (1973–1976 рр.), в якій були сформульовані основні принципи європейської політики у сфері навколишнього середовища. Перша програма визначила основні завдання у сфері навколишнього середовища, серед яких: підтримка екологічного балансу біосфери, недопущення шкоди природі при експлуатації її ресурсів, посилення екологічних аспектів у природокористуванні, зменшення і по можливості запобігання забрудненню тощо. Друга програма дій прийнята у 1977 р. і була фактичним продовженням та розвитком Першої програми дій. Ця програма визначила основні цілі екологічної політики, які полягають у підтримці екологічного балансу і забезпеченні захисту біосфери, уникненні такого використання природних ресурсів, яке може суттєво вплинути на навколишнє середовище, запобіганні, зменшенні та уникненні забруднення [399, с. 11]. Цей період знаменується становленням політики Європейського Співтовариства щодо навколишнього середовища і способів її правового регулювання.

Третя програма дій Європейського Співтовариства (1982–1986 рр.) була прийнята 7 лютого 1983 року. Вона перенесла акцент з контролю за

забрудненням навколишнього середовища промисловими підприємствами на попередження такого забруднення. У цей період проходив активний розвиток вторинного законодавства Європейського Співтовариства у сфері навколишнього середовища, незважаючи на відсутність відповідних положень у первинному законодавстві, тобто в установчих договорах [370, с. 73]. Лише у 1987 р. Єдиним Європейським Актом у Договір про заснування Європейського Економічного Співтовариства 1957 р. були внесені положення, що стосувалися навколишнього середовища. Цим Актом до Договору додавався новий розділ – «Навколишнє середовище». Передбачалось, що Європейське Співтовариство діятиме у сфері навколишнього середовища у тих межах, в яких цілі, передбачені Договором, будуть краще досягатись на рівні Співтовариства, аніж на рівні держав-членів.

Четверта програма дій з навколишнього середовища (1987–1992 рр.) була прийнята 19 жовтня 1987 року. Проблеми погіршення навколишнього середовища спонукали Європейський Союз у Четвертій програмі визначити суворі екологічні стандарти вже не просто як варіант розвитку, а як імператив і суттєвий чинник майбутнього економічного зростання з акцентом на забезпечення неухильного застосування чинного екологічного законодавства, контролю впливу на навколишнє середовище всіх джерел забруднення, а також безперешкодного доступу громадськості до екологічної інформації [370, с. 76]. Договір про заснування Європейського Союзу 1992 р. поставив нову ціль перед державами-членами – досягнення збалансованого та сталого розвитку. Було визначено ще одну ціль екологічної політики Європейського Союзу – забезпечення на міжнародному рівні заходів, пов'язаних з вирішенням екологічних проблем у регіональному і міжнародному масштабах.

П'ята Програма з навколишнього середовища «До сталості» (1993–2000 рр.) змінила акценти в екологічній політиці країн Європейського Союзу і була спрямована на ідею стабільного розвитку та врахування сучасних потреб, не ризикуючи можливостями розвитку наступних поколінь [399, с. 15]. Під час

реалізації четвертої програми відбулася важлива подія у сфері охорони довкілля – Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку у Ріо-де-Жанейро, на якій прозвучав заклик дотримуватися принципів та ідей «сталого розвитку». У зв'язку з цим П'ята програма дій із навколишнього середовища була названа «До сталості». У преамбулі і тексті програми підкреслюється важливість принципів Декларації Ріо-де-Жанейро і бажання їх дотримуватися. Якщо раніше важлива роль відводилася лише законодавчим інструментам для досягнення цілей програми, то П'ята програма дій пропонує використовувати також ринкові інструменти, механізми фінансової підтримки, горизонтальні інструменти, що включають статистичні дані, наукові дослідження, технологічний розвиток та ін. У програмі підкреслювалася важлива роль неурядових організацій. Багато уваги приділялося питанню екологічної освіти [263, с. 329].

Цілі Шостої Програма дій з навколишнього середовища «Навколишнє середовище 2010: наше майбутнє, наш вибір» (2002–2012 рр.) відповідали основним екологічним пріоритетам, які мають бути досягнуті Європейським Союзом у наступних сферах: зміна клімату, природа та біорізноманіття, навколишнє середовище, здоров'я та якість життя, природні ресурси і відходи. Передбачалося, що Шоста Програма дій повинна сприяти інтеграції екологічних інтересів у всі політики Європейського Союзу і досягненню сталого розвитку [264, с. 19].

Нова стратегія діяльності Європейського Союзу щодо навколишнього середовища відображена у Сьомій Програмі дій «Жити добре, в межах можливостей нашої планети», яка буде керівною для екологічної політики Європейського Союзу на період до 2020 року. Вона спрямована на підвищення екологічної сталості в Європі та перетворення Європейського Союзу на інклюзивну й сталу «зелену» економіку [33, с. 12]. Сьома Програма дій включає в себе наступні тематичні пріоритети: захист, збереження та розвиток природного капіталу Європейського Союзу; перетворення Європейського

Союзу на ресурсозберігаючу, «зелену» та конкурентоспроможну низьковуглецеву економіку; захист громадян Європейського Союзу від екологічних тисків та ризиків для здоров'я і благополуччя; максимізація переваг екологічного права Європейського Союзу; поліпшення доказової бази екологічної політики; забезпечення інвестицій в екологічну та кліматичну політику і досягнення відповідної вартості інвестицій; поліпшення екологічної інтеграції та узгодженості політики; підвищення сталості міст Європейського Союзу; підвищення ефективності діяльності Європейського Союзу щодо реагування на регіональні і глобальні екологічні та кліматичні виклики.

Як зазначено у Сьомій Програмі дій, «щоб добре жити у майбутньому, зараз слід терміново вжити узгоджених дій для зміцнення екологічної сталості та максимального збільшення вигід, що їх екологічна політика може принести економіці та суспільству, дотримуючись при цьому екологічних меж планети» [515]. Комплексне та узгоджене розроблення політики у галузі навколишнього середовища Європейського Союзу може допомогти забезпечити досягнення трьох основних тематичних цілей, визначених Сьомою Програмою дій: захист, збереження та збільшення природного капіталу Європейського Союзу; перетворення Європейського Союзу на ресурсоефективну, «зелену» та конкурентоспроможну низьковуглецеву економіку; захист громадян Європейського Союзу від пов'язаних із навколишнім середовищем навантажень і ризиків для здоров'я та добробуту.

Виходячи з цілей політики Європейського Союзу у сфері навколишнього середовища, які закріплені Договором про заснування Європейської Спільноти від 25 березня 1957 р. (у редакції від 1 січня 2005 р.), можна виділити такі предметні сфери правового регулювання: стан навколишнього середовища; природні ресурси; здоров'я людей; міжнародні екологічні питання регіонального та глобального масштабу. У Збірнику законодавства з навколишнього середовища Європейського Союзу, що є офіційним виданням, виділяються такі предметні сфери: повітря; хімічні речовини, промисловий

ризик і біотехнології; природа (збереження видів дикої флори і фауни; природні середовища існування; біорізноманіття; охорона лісів); шум; відходи; вода (підземні води; забруднення моря; забруднення рік; якість наземної води; вода для купання; питна вода) [648].

А. Кісс і Д. Шелтон серед сфер регулювання європейського екологічного права виокремлюють: біорізноманіття і захист природи; охорона ґрунтів; питна вода; охорона морського середовища; атмосферне забруднення [652]. М.М. Микієвич в європейському праві навколишнього середовища виділяє такі предметні сфери регулювання: охорона певних елементів довкілля (ґрунтів, водних ресурсів, флори та фауни, природних середовищ існування та ін.); запобігання забрудненню (шумове забруднення, атмосферне забруднення та ін.); раціональне використання природних ресурсів; екологічна безпека (оцінка впливу на навколишнє середовище; стандарти якості; ГМО та ін.); захист екологічних прав людини (право на екологічну інформацію, право на доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, право на участь громадськості) [399, с. 35].

Отже, предметними сферами правового регулювання європейського права навколишнього середовища слід вважати: охорону довкілля, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки і захист екологічних прав людини. Правові норми європейського права навколишнього середовища, що спрямовані на врегулювання зазначених предметних сфер, насамперед містяться у чотирьох основних групах нормативно-правових актів Європейського Союзу: директивах, рішеннях, регламентах, рекомендаціях і висновках.

Вибір Україною інтеграційного курсу на вступ до Європейського Союзу був обраний ще з моменту проголошення незалежності України. Вже у постанові Верховної Ради УРСР «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх відносин» від 25 грудня 1990 р. Уряду було доручено спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі

Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейської структури, а у 1993 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про основні напрями зовнішньої політики України», яка наразі втратила чинність на підставі Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року. У вказаній вище постанові визначилася перспективна мета зовнішньої політики нашої держави – членство в європейських співтовариствах.

Партнерство між Україною, з одного боку, і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, з іншого боку, започатковано Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р. (набрала чинності у 1998 р.). Згідно зі ст. 51 Угоди про партнерство і співробітництво Україна взяла на себе зобов'язання вживати заходів для поступового приведення національного законодавства у відповідність із законодавством Європейського Союзу у 16 пріоритетних сферах, зокрема й у сфері «навколишнє середовище». Крім того, ст. 63 Угоди про партнерство і співробітництво передбачала, що сторони розвивають та зміцнюють співробітництво між ними у галузі навколишнього середовища, зокрема шляхом удосконалення законодавства у напрямі стандартів Співтовариства.

Після набуття чинності Угоди про партнерство і співробітництво Указом Президента України «Про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11 червня 1998 р. (втратив чинність на підставі Указу Президента України від 7 липня 2015 р. № 398/2015) було визначено основні напрями інтеграційного процесу: а) адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу, забезпечення прав людини; б) економічна інтеграція і розвиток торговельних відносин між Україною та Європейським Союзом; в) інтеграція України до Європейського Союзу у контексті загальноєвропейської безпеки; г) політична консолідація та зміцнення демократії; д) адаптація соціальної політики України до стандартів Європейського Союзу; є) культурно-освітня і науково-технічна інтеграція;

е) галузева співпраця; ж) співробітництво у сфері охорони довкілля.

На основі Угоди про партнерство і співробітництво у лютому 2005 р. було прийнято План дій «Україна – ЄС», в якому питанням навколишнього середовища присвячено окремий розділ і три групи заходів: забезпечення створення умов якісного управління у сфері навколишнього середовища та започаткування їхнього впровадження; запобігання погіршенню стану навколишнього середовища, захист здоров'я людей, досягнення раціонального використання природних ресурсів; розширення співробітництва у сфері навколишнього середовища.

В Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [567] (політична частина підписана 21 березня 2014 р., економічна – 27 червня 2014 р.), яка ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами з іншої сторони» від 16 вересня 2014 р. [491] (далі – Угода про асоціацію), передбачено створення асоціації між Україною, з однієї сторони, та Союзом і його державами-членами, з іншої сторони.

Цілями асоціації визначено: 1) сприяння поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою Європейського Союзу та її участь у програмах і агентствах; 2) забезпечення необхідних рамок для посиленого політичного діалогу в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес; 3) сприяння, збереження й зміцнення миру та стабільності у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 р.; 4) запровадження умов для посилення економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку Європейського Союзу, у тому числі

завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі, підтримка зусилля України стосовно завершення переходу до діючої ринкової економіки, у тому числі шляхом поступової адаптації її законодавства до *acquis* Європейського Союзу; 5) посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод; 6) запровадження умов для дедалі тіснішого співробітництва в інших сферах, які становлять взаємний інтерес.

Основи двостороннього співробітництва між Україною та Європейським Союзом у сфері навколишнього середовища визначені у главі 6 «Навколишнє середовище» Угоди про асоціацію. Відповідно до ст. 361 Угоди про асоціацію визначено, що співробітництво між Україною та Європейським Союзом має на меті збереження, захист, поліпшення і відтворення якості навколишнього середовища, захист громадського здоров'я, розсудливе та раціональне використання природних ресурсів і заохочення заходів на міжнародному рівні, спрямованих на вирішення регіональних і глобальних проблем навколишнього середовища, *inter alia*, у таких сферах: зміна клімату; екологічне управління та аналогічні питання, зокрема освіта й навчальна підготовка, доступ до інформації з питань навколишнього середовища та процесу прийняття рішень; якість атмосферного повітря; якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; управління відходами та ресурсами; охорона природи, зокрема збереження й захист біологічного та ландшафтного різноманіття (екомережі); промислове забруднення і промислові загрози; хімічні речовини; генетично модифіковані організми, в тому числі у сільському господарстві; шумове забруднення; цивільний захист, зокрема стихійні лиха і антропогенні загрози; міське середовище; екологічні збори.

Поступове наближення законодавства України до права та політики Європейського Союзу у сфері навколишнього природного середовища здійснюється відповідно до Додатка XXX до Угоди про асоціацію. Згідно із зазначеним Додатком Україна має адаптувати своє законодавство до 26

директив та 3 регламентів Європейського Союзу у таких секторах, як: управління довкіллям та інтеграція екологічної політики у інші галузеві політики, якість атмосферного повітря, управління відходами та ресурсами, якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище, охорона природи, промислове забруднення та техногенні загрози, зміна клімату та захист озонового шару, генетично модифіковані організми.

З метою практичного виконання завдань з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу в нашій країні було прийнято цілу низку нормативно-правових актів, спрямованих на організаційно-правове забезпечення цього процесу. Основним нормативно-правовим актом у цій сфері є Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. [481]. Загальнодержавна програма адаптації законодавства визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування. Метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом до держав, які мають намір вступити до нього. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу визначається пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що, в свою чергу, є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. Невід'ємною частиною Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є Перелік актів законодавства України та *acquis* Європейського Союзу в пріоритетних сферах адаптації. До таких пріоритетних сфер адаптації віднесено і довкілля (розділ 11).

Адаптація законодавства України у сфері навколишнього середовища

відповідно до вимог директив Європейського Союзу передбачена як стратегічна ціль і Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики України на період до 2030 р., які були затверджені Законом України від 28 лютого 2019 р. З цією метою визначено основні вимоги до законодавства України: його відповідність Конституції України, наближення до директив Європейського Союзу, забезпечення впровадження багатосторонніх екологічних угод (конвенцій, протоколів тощо), стороною яких є Україна, соціальна прийнятність, реалістичність, економічна ефективність. Крім того, передбачена необхідність затвердження базового плану адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Наприкінці 2012 р. наказом Міністерством екології та природних ресурсів України від 17 грудня 2012 р. № 659 було затверджено «Базовий план адаптації екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу (Базовий план апроксимації)». Він передбачав перелік директив Європейського Союзу у сфері навколишнього середовища, до яких повинно адаптуватися українське законодавство.

Крім того, на виконання положень ст. 363 Глави 6 «Навколишнє середовище» і Додатку XXX до Угоди про асоціацію у 2015 р. Міністерством екології та природних ресурсів України представлено Національну стратегію наближення (апроксимації) законодавства України до права Європейського Союзу у сфері охорони довкілля [422]. Стратегія передбачає наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу за трьома напрямками: загальний напрям «Навколишнє середовище» (найвищий рівень), сектори («Управління довкіллям та інтеграція екологічної політики у інші галузеві політики», «Якість атмосферного повітря», «Управління відходами та ресурсами», «Якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище», «Охорона природи», «Промислове забруднення та техногенні загрози», «Зміна клімату та захист озонового шару» і «Генетично модифіковані організми») та окремі джерела права Європейського Союзу,

наведені у Додатку XXX до Угоди про асоціацію. Метою наближення законодавства є приведення його у повну відповідність до вимог права Європейського Союзу як «на папері», так і у практиці застосування.

Розглянемо окремі напрями наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері використання і збереження природних ресурсів.

Серед глобальних екологічних проблем сучасності одними з найбільш актуальних є проблеми у сфері використання і збереження водних ресурсів, від невідкладного вирішення яких залежить подальше життя та здоров'я людини. На сьогодні людство вже чітко усвідомило необхідність дбайливого поводження з водними ресурсами, підтримання і відновлення їх якості, оскільки якість води належить до найважливіших характеристик водних ресурсів, що визначають можливість їх використання у різних сферах життєдіяльності людини [178, с. 116]. Позитивне вирішення проблем щодо якості водних ресурсів, безумовно, залежить від впровадження дієвих механізмів правового забезпечення раціонального використання і збереження водних ресурсів.

Згідно із сектором «Якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище», визначеного Національною стратегією наближення (апроксимації) законодавства України до права Європейського Союзу у сфері охорони довкілля, наша держава має адаптувати національне законодавство відповідно до Директиви 2000/60/ЄС про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері водної політики зі змінами й доповненнями, внесеними Рішенням № 2455/2001/ЄС і Директивою 2009/31/ЄС; Директиви 2007/60/ЄС про оцінку та управління ризиками затоплення; Директиви 2008/56/ЄС про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері екологічної політики щодо морського середовища; Директиви 91/271/ЄЕС про очистку міських стічних вод зі змінами й доповненнями, внесеними Директивою 98/15/ЄС та Регламентом (ЄС) № 1882/2003 і Регламентом (ЄС)

№ 1137/2008; Директиви 98/83/ЄС про якість води, призначеної для споживання людиною, зі змінами й доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003 і Регламентом (ЄС) № 596/2009; Директиви 91/676/ЄЕС про захист вод від забруднення, спричиненого нітратами з сільськогосподарських джерел, зі змінами й доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003.

Основу законодавства Європейського Союзу у сфері раціонального використання і збереження водних ресурсів, запобігання та зменшення забруднення водних об'єктів становить Директива Європейського Парламенту і Ради № 2000/60/ЄС «Про встановлення рамок діяльності Співтовариства у галузі водної політики» від 23 жовтня 2000 р. (змінена та доповнена Рішенням № 2455/2001/ЄС, Директивою № 2008/32/ЄС), т.з. Водна Рамкова Директива [186]. Водна Рамкова Директива набрала чинності для країн Європейського Союзу у грудні 2000 р. і фактично замінила собою кілька документів, що діяли до того. Зокрема, у зв'язку з набрання чинності Водної Рамкової Директиви припинили дію такі законодавчі акти: Директива № 75/440/ЄС від 16 червня 1975 р. щодо вимог до якості поверхневих вод, призначених для забору питної води у державах-членах Співтовариства; Директива Ради № 76/464/ЄС від 4 травня 1976 р. щодо забруднення, спричиненого деякими небезпечними речовинами, які скидаються у водне середовище Співтовариства; Директива № 78/659/ЄС від 18 липня 1978 р. про якість прісних вод, які потребують захисту або покращення з метою збереження рибних ресурсів; Директива № 79/869/ЄС від 9 жовтня 1979 р. про методи вимірювання і частоту взяття проб та аналізів поверхневих вод з метою відведення питної води у державах-членах; Директива Ради № 79/923/ЄС від 30 жовтня 1979 р. щодо вимог до якості вод, придатних для життя молюсків; Директива № 80/68/ЄС від 17 грудня 1979 р. щодо охорони підземних вод від забруднення, спричиненого окремими небезпечними речовинами; Рішення № 77/795/ЄС від 12 грудня 1977 р. щодо встановлення спільної процедури обміну інформацією стосовно якості поверхневих питних вод у країнах-членах Співтовариства.

Схвалення Водної Рамкової Директиви державами-учасницями було спрямовано насамперед на захист внутрішніх, поверхневих, прибережних та підземних вод через запобігання та зменшення забруднення, підтримки сталого водокористування, захисту водного середовища, покращення стану водних екосистем. Директива регламентує систему заходів не тільки щодо запобігання погіршення водних джерел, а й ставить за мету поступове поліпшення такої якості шляхом реалізації заходів щодо зниження забруднення вод, пом'якшення наслідків повеней і посух. Особлива увага приділяється запобіганню забрудненню поверхневих та підземних вод так званими пріоритетними речовинами, тобто такими, що становлять найбільшу загрозу для водних систем [2, с. 182].

Положення Водної Рамкової Директиви спрямовані на запобігання погіршенню стану всіх водних об'єктів з метою досягнення ними «доброго» стану. Для водних об'єктів «добрий стан» визначається «добрим» екологічним станом та «добрим» хімічним станом. Об'єктом спрямованих дій Водної Рамкової Директиви є всі поверхневі, підземні, перехідні та прибережні води (до 1 морської милі від берегової лінії, а для оцінки хімічного стану – до 12 морських миль) у межах кожного річкового басейну [78, с. 17]. Водною Рамковою Директивою закріплено заходи для контролю вмісту забруднюючих речовин у водних ресурсах та стандарти якості, придатні для визначення концентрації таких речовин. Метою цих заходів є зменшення, припинення або ліквідування скидання стоків та викидів забруднюючих речовин. Перелік вищезазначених речовин міститься у Додатку Х до Директиви [2, с. 183].

Директивою також передбачено принцип інтегрованої басейнової моделі управління водними ресурсами, при якому об'єктом управління має виступати саме басейн річки з приналежною до нього гідрографічною мережею та оточуючою його екосистемою. На рівні басейнів здійснюється адміністрування і планування водної політики, організовуються моніторинг і контроль, реалізуються практичні заходи щодо запобігання забрудненню й ліквідації його

наслідків, здійснюються заходи щодо відновлення водності тощо. Басейновий принцип управління водними ресурсами вимагає від кожної держави-учасниці складання Плану управління річковим басейном, що є стратегічним документом, за допомогою якого у річкових басейнах будуть впроваджені екологічні цілі – досягнення «доброго» стану води, запобігання його подальшому погіршенню, посилення охорони та покращення водного середовища [398, с. 32].

Заходи, передбачені планом управління річковими басейнами, мають за мету: запобігання деградації, покращення та відновлення джерел поверхневих вод, досягнення доброго хімічного та екологічного стану таких вод, а також зменшення рівня забруднення від стоків та викидів небезпечних речовин; захист, підсилення та відновлення усіх джерел підземних вод, запобігання забрудненню та деградації підземних вод, забезпечення балансу між водовідведенням та відновленням підземних вод; збереження захисних зон [2, с. 183]. Кінцевою метою створення Плану має стати Програма заходів, що формується за результатами аналізу характеристик річкового басейну та огляду впливу людської діяльності на стан водних об'єктів.

Слід також звернути увагу на правове забезпечення в Європейському Союзі якості води спеціального призначення, зокрема питної води, води, призначеної для купання, стічних вод тощо. Так, 16 червня 1975 р. Радою Європейського Економічного Співтовариства було прийнято Директиву № 75/440/ЄЕС щодо вимог до якості поверхневих вод, призначених для забору питної води у державах-членах Співтовариства [646]. Директива стосується вимог якості, яким мають відповідати поверхневі води, що використовуються чи призначені для використання в якості водойм, з яких відбувається забір питної води. Документ здійснює розподіл поверхневих вод відповідно до граничних значень на три категорії, яким відповідають певні стандартні методи обробки. Кожній групі відповідно належать три рівні якості поверхневих вод, а також фізичні, хімічні та мікробіологічні характеристики таких вод.

Директивою встановлено зобов'язання держав-членів вжити усіх заходів, необхідних для забезпечення відповідності якості поверхневих вод значенням, встановленим згідно з положеннями документа. Крім того, держави-члени повинні здійснювати відповідні заходи, необхідні для забезпечення постійного поліпшення стану поверхневих вод, зокрема шляхом розроблення та подальшого виконання національних програм.

Досліджуючи питання про якість води, призначеної для споживання, обов'язково слід згадати Директиву № 80/778/ЄС від 15 липня 1980 р. щодо якості води, призначеної для споживання населенням [182]. Цей документ, більш відомий під назвою «Директива щодо питної води», став одним із базових у водному законодавстві держав-членів Європейського Союзу. Основною метою Директиви є встановлення стандартів, яким повинна відповідати вода, призначена для споживання. Так, у документі наведено 66 параметрів якості питної води, що поділені на декілька груп. Європейський Союз встановлює для більшості параметрів два рівні гранично допустимої концентрації. Рівень G – це довготривала мета, яку держави-члени Європейського Союзу повинні досягти у перспективі. Рівень I – це обов'язковий виконання всіма державами порядок величин, що визначають якість води. У Директиві ці норми закріплені у вигляді величин МАС (Maximum Admissible Concentration – «Максимально допустима концентрація») для кожного параметру. Держави-члени Європейського Союзу зобов'язані на законодавчому рівні встановити норми якості води, не гірші за величину МАС. У 1998 р. Радою Європейського Союзу взамін діючої з 1980 р. була прийнята нова Директива № 98/83/ЄС від 3 листопада 1998 р. про якість води, призначеної для споживання людиною [185]. У новій Директиві перелік обов'язкових для контролю параметрів скорочений, але граничні показники з більшості із них стали жорсткішими.

Основним документом, що здійснює правове регулювання якості води для купання Європейського Союзу, є Директива № 76/160/ЄЕС від 8 грудня

1975 р. щодо якості води, яка використовується для купання [647]. Документ було прийнято з метою зменшення забруднення води, що використовується для купання, за винятком води, призначеної для використання у лікувальних цілях, та її охорони від подальшого погіршення, що сприятиме у цілому охороні навколишнього середовища та здоров'я населення. У Директиві визначені фізичні, хімічні та мікробіологічні параметри, що застосовуються для визначення якості води, призначеної для купання, та значення яких повинні бути встановлені країнами-членами для всіх регіонів або кожного окремого з регіонів купання. У Додатку наведено два значення параметрів: G та I, які відповідно визначені як оптимальне значення та обов'язкове значення якості води. 5 квітня 2006 р. Європейським парламентом та Радою була прийнята Директива № 2006/7/ЄС щодо управління якістю води для купання [645], яка має замінити Директиву № 76/160/ЄЕС у 2014 році.

Правове регулювання поводження зі стічними водами в Європейському Союзі забезпечується Директивою № 91/271/ЄЕС від 21 травня 1991 р. щодо очистки стічних вод міст [183]. Документ був ухвалений заради уникнення згубного впливу недостатньо очищених вод міст насамперед на водні ресурси та навколишнє середовище у цілому, адже недостатня очистка вод в одній із держав-членів Європейського Союзу може спричинити погіршення якості води в інших державах-членах. У Додатку I до Директиви наведені Таблиця 1 та Таблиця 2, що визначають вимоги до стічних вод, які скидаються з міських очисних споруд. Додаток II до Директиви містить критерії для визначення уразливих та менш уразливих регіонів. 27 грудня 1998 р. Радою Європейського Союзу було прийнято Директиву № 98/15/ЄС, яка доповнила Директиву 91/271/ЄЕС щодо окремих вимог, визначених у Додатку I, зокрема, у частині визначення правила стосовно скидання оброблених побутових стоків із систем водоочищення.

Україна активно залучена у процес імплементації водного законодавства Європейського Союзу. Водне законодавство нашої держави є достатньо

розгалуженим і розвинутим. Одним із головних документів у сфері забезпечення якості водних ресурсів є Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. [79]. Відповідно до Водного кодексу України завданням водного законодавства є регулювання правових відносин з метою забезпечення збереження, науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям вод та ліквідації їх наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорони прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування. Згідно із Водним кодексом України усі води (водні об'єкти) на території України є національним надбанням народу України, однією з природних основ його економічного розвитку і соціального добробуту. Водні ресурси забезпечують існування людей, тваринного і рослинного світу та є обмеженими й уразливими природними об'єктами. Водний кодекс України, у комплексі із заходами організаційного, правового, економічного і виховного впливу, сприяє формуванню водно-екологічного правопорядку і забезпеченню екологічної безпеки населення України, а також більш ефективному, науково обґрунтованому використанню вод та їх охороні від забруднення, засмічення і вичерпання, забезпечує додержання якості водних ресурсів.

З метою визначення основних напрямів державної політики у сфері водного господарства, збереження і відтворення водних ресурсів, підвищення їх якості, впровадження системи інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом Верховною Радою України 24 травня 2012 р. було прийнято Закон України «Про затвердження Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року» [483]. Відповідно до Програми розвиток водного господарства нашої держави має бути спрямований на: впровадження ефективного, обґрунтованого та збалансованого механізму використання, охорони та відтворення водних ресурсів, забезпечення сталого розвитку

державної системи моніторингу вод згідно з міжнародними нормами; гармонізацію українського законодавства з міжнародними нормами та удосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення якості водних ресурсів; впровадження системи інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом; підвищення технологічного рівня водокористування, використання маловодних та безводних технологій, розроблення більш раціональних нормативів водокористування, будівництва, реконструкції та модернізації систем водопостачання і водовідведення тощо.

Основоположним документом законодавства України, що визначає правові, економічні та організаційні засади функціонування системи питного водопостачання, є Закон України «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення» від 10 січня 2002 р. [490]. Головна мета Закону – забезпечення населення якісною та безпечною для здоров'я людини питною водою, що повною мірою відображає основні цілі європейської політики у сфері питного водокористування. Закон визначає засади стандартизації та нормування у сфері питної води і питного водопостачання. Державні стандарти на питну воду закріплюють перелік показників якості питної води, що підлягають обов'язковому контролю, їх граничнодопустимі величини, додержання яких є безпечним для життя і здоров'я людини, що цілком охоплює передбачений у Директиві ЄС № 98/83/ЄС перелік параметрів/показників якості питної води. Важливе значення для додержання прав громадян на достатній життєвий рівень та екологічну безпеку шляхом забезпечення питною водою відповідно до встановлених нормативів також має Закон України «Про Загальнодержавну цільову програму «Питна вода України» на 2011–2020 роки» від 3 березня 2005 року. У зазначених законодавчих актах ставиться за мету наближення вимог державних стандартів на питну воду, технологій виробництва питної води, а також засобів вимірювання і методів оцінки до відповідних технологій, прийнятих в Європейському Союзі.

Проаналізувавши національне законодавство України, що визначає

основні аспекти раціонального використання і збереження водних ресурсів, забезпечення їх якості, та законодавство Європейського Союзу у цій сфері, слід констатувати відповідність більшості зазначених положень українського законодавства європейському. Так, основні програми у сфері водної політики і водного господарства України та Європейського Союзу спрямовані на: забезпечення раціонального використання і відтворення водних ресурсів, збереження водних ресурсів від забруднення, засмічення та вичерпання, створення умов для переходу до сталого та ефективного функціонування екосистем у водних басейнах, забезпечення якості водних ресурсів і поліпшення їх стану.

Біологічне різноманіття є визначальним для підтримки життя на планеті та має надзвичайно важливе екологічне, генетичне, соціальне, економічне, наукове, освітнє, культурне, рекреаційне й естетичне значення [399, с. 166]. Головне завдання законодавства Європейського Союзу у цій сфері – підтримання та збереження біорізноманіття шляхом збереження природних середовищ існування і видів дикої фауни та флори [399, с. 171].

Сектор «Охорона природи» Національної стратегії наближення (апроксимації) законодавства України до права Європейського Союзу у сфері охорони довкілля саме і спрямований на забезпечення раціонального використання й збереження біологічного різноманіття, зокрема природних ресурсів рослинного і тваринного світу, і представлений двома Директивами: Директивою 92/43/ЄЕС Ради від 21 травня 1992 р. про збереження природного середовища існування, дикої флори та фауни [184] та Директивою 2009/147/ЄС про збереження диких птахів [187].

Основною метою Директиви 92/43/ЄЕС є сприяння збереженню біорізноманіття шляхом охорони природних оселищ і видів природної флори та фауни, які мають важливе значення для суспільства на території держав-членів Європейського Союзу. Двома базовими елементами Директиви 92/43/ЄЕС є мережа природоохоронних територій NATURA 2000 (що також охоплює

об'єкти, створення яких закріплено Директивою 2009/147/ЄС) і сувора система охорони видів [177, с. 134]. Держави-члени Європейського Союзу повинні вживати спеціальних охоронних заходів для забезпечення захисту диких птахів і ареалів їх проживання, особливо видів, наведених у Додатку I Директиви 2009/147/ЄС. Це передбачає виділення, управління і контроль за спеціальними природоохоронними територіями, у тому числі заборону певних видів шкідливої для птахів діяльності (наприклад, у галузі сільського господарства або лісівництва) [422, с. 89].

Законодавством України закріплено вимоги щодо раціонального використання і збереження природних ресурсів рослинного і тваринного світу та природних середовищ їх існування, які частково відповідають вимогам Директив Європейського Союзу. Окремі положення законодавства потребують внесення відповідних змін і доповнень. Загальна система збереження диких птахів в Україні існує у рамках законодавства про тваринний світ. У цілому це законодавство відповідає вимогам Директиви та не потребує внесення суттєвих змін і доповнень. Більш ґрунтовні зміни та детальне опрацювання потрібні законодавству, що регулює питання створення екологічної мережі і збереження природних середовищ існування (оселищ).

Правовою основою формування і функціонування національної екологічної мережі в Україні є Закони України «Про затвердження Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі на 2000–2015 роки» від 21 вересня 2000 р. [482], «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 р. [479]. Згідно з ч. 1 ст. 3 Закону України «Про екологічну мережу України» екологічної мережі – це єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення й зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-

заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні. У Законі визначено структурні елементи екологічної мережі: ключові, сполучні, буферні та відновлювані території. Ключові території забезпечують збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття. Сполучні території (екокоридори) поєднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу. Буферні території забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів. Відновлювані території забезпечують формування просторової цілісності екологічної мережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану (ст. 3).

Згідно зі ст. 15 Закону України «Про екологічну мережу України» проектування екологічної мережі та її структурних елементів здійснюється шляхом розроблення регіональних і місцевих схем формування екологічної мережі, що затверджуються відповідними радами після їх погодження із обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями. Регіональні і місцеві схеми екологічної мережі включаються до Зведеної схеми формування екологічної мережі України, яка є складовою частиною Генеральної схеми планування території України і затверджується Верховною Радою України. Для забезпечення єдиного підходу до формування національної екологічної мережі наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 13 листопада 2009 р. № 604 були затверджені Методичні рекомендації щодо розроблення регіональних та місцевих схем екологічної мережі. Крім того, з метою забезпечення функціонування екологічної мережі, її ефективного управління, визначення і надання правового режиму елементам екологічної мережі та забезпечення використання земель за цільовим призначенням, які входять до складових

екологічної мережі, була прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку включення територій та об'єктів до переліків територій та об'єктів екологічної мережі» від 16 грудня 2015 р. № 1196.

Незважаючи на те, що Україна має найбільш розвинене й деталізоване законодавство про національну екологічну мережу серед інших країн Європи, деякі положення нормативно-правових актів не відповідають європейським стандартам у частині проектування структурних елементів національної екологічної мережі. Зокрема, в основі концепції формування екологічної мережі, яка закладена Всеєвропейською стратегією збереження біологічного й ландшафтного різноманіття від 25 жовтня 1995 р., лежить ідея збереження різноманітних типів оселищ (біотопів) як середовищ існування визначених видів, що мають важливе значення для збереження біорізноманіття європейських країн. В основі європейських програм, що впливають із цієї концепції (Natura-2000, Emerald), лежить принцип виділення ділянок земної поверхні, що визначаються за певними властивостями чи характеристиками, які відповідають цінностям європейського природоохоронного значення (місцевиростання чи мешкання видів рослин і тварин, місцезнаходження рідкісних типів угруповань тощо). Категорія оселища («біотопу») у цьому контексті перетворюється на своєрідний інструмент виявлення важливих для збереження ділянок, для яких характерна наявність відповідних умов для формування та існування об'єктів охорони [239, с. 10].

У законодавстві України були запроваджені дещо інші критерії до формування екологічної мережі, що значною мірою зробило схеми екологічної мережі України несумісними з аналогічними схемами європейських країн. Особливо відчутно це проявляється на прикордонних територіях, де виникає необхідність узгодження структури регіональних екологічних мереж України з європейськими [239, с. 13]. Принциповим, зокрема, є фактичне ігнорування у законодавстві України «оселищних («біотопних») критеріїв» вибору складових елементів й абсолютизація значення територій та об'єктів природно-

заповідного фонду як основи екологічної мережі з подальшим залученням природоохоронних територій іншого статусу як елементів допоміжного рангу: буферних зон, відновних територій, екокоридорів.

У зв'язку з цим, для подальшої гармонізації законодавства України та Європейського Союзу у частині створення безпечного й сприятливого загальноєвропейського екологічного простору, необхідним є приведення національного законодавства про формування екологічної мережі відповідно до вимог, встановлених європейськими стандартами [157, с. 107]. З цією метою у березні 2018 р. Міністерством екології та природних ресурсів України представлено проект Закону України «Про території Смарагдової мережі», яким передбачено запровадження біогеографічного підходу до формування національної екологічної мережі – від охорони навколишнього природного середовища до збереження окремих видів флори і фауни.

Європейський Союз бере активну участь у міжнародному процесі боротьби зі зміною клімату – однією з глобальних екологічних проблем. На міжнародному рівні це полягає у ратифікації Рамкової конвенції ООН про зміну клімату від 9 травня 1992 р. (набрання чинності – 21 березня 1994 р.) [509] та підписанні Кіотського протоколу від 11 грудня 1997 р. (набрання чинності – 16 лютого 2005 р.) [276] і Паризької угоди від 12 грудня 2015 р. (набрання чинності – 4 листопада 2016 р.) [438] до неї.

Основною метою Конвенції є досягнення стабілізації концентрацій парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Такий рівень має бути досягнутий у строки, необхідні для природної адаптації екосистем до зміни клімату, що дасть можливість не ставити під загрозу виробництво продовольства і сприятиме забезпеченню подальшого економічного розвитку на стійкій основі (ст. 2 Рамкової конвенції ООН про зміну клімату). Одним із перших завдань, поставлених Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату, було створення національних кадастрів викидів й абсорбції парникових газів. У

1997 р. був укладений Кіотський протокол, тобто юридично оформлене зобов'язання для розвинених країн зі скорочення викидів парникових газів. Протокол зобов'язує розвинуті країни та країни з перехідною економікою скоротити або стабілізувати викиди парникових газів. Наступним документом у межах Рамкової конвенції ООН про зміну клімату стала Паризька угода 2015 р. щодо регулювання заходів зі зменшення викидів діоксиду вуглецю з 2020 року.

На рівні Європейського Союзу боротьба із зміною клімату полягає у виробленні власної стратегії, що містить зобов'язання, взяті на себе Європейським Союзом згідно з міжнародно-правовими документами, та імплементації її на практиці як на рівні держав-членів, так і на рівні самого Співтовариства [143]. Європейська стратегія зі зміни клімату передбачає дії Європейського Союзу у таких основних напрямках: скорочення викидів парникових газів; ефективне використання енергії; використання альтернативних джерел енергії; «поглиначі» парникових газів [272, с. 218].

Відповідно до Сьомої програми дій з навколишнього середовища «Жити добре, в межах можливостей нашої планети» («Пріоритетна мета 2: перетворення Європейського Союзу на ресурсозберігаючу, «зелену» та конкурентоспроможну низьковуглецеву економіку») Європейський Союз ставить за мету домогтися скорочення викидів парникових газів не менш ніж на 20 % до 2020 р. (30 %, за умови, що інші розвинені країни візьмуть на себе зобов'язання щодо відповідного скорочення викидів, а країни, що розвиваються забезпечать належний внесок залежно від своїх зобов'язань та відповідних можливостей), забезпечення надходження 20 % споживаної енергії з відновлюваних джерел енергії до 2020 р., скорочення на 20 % споживання первинної енергії порівняно з прогнозованим рівнем, які повинні бути досягнуті за рахунок підвищення енергоефективності, створення низьковуглецевої економіки [263, с. 330].

Такі кліматичні ініціативи Європейського Союзу, відомі як цілі «20-20-20», включають у себе чотири взаємодоповнюючі елементи правового

регулювання, спрямовані на їх забезпечення: реформа схеми торгівлі викидами Європейського Союзу (Директива 2003/87/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 13 жовтня 2003 р. про встановлення схеми торгівлі викидами парникових газів у рамках Співтовариства та внесення змін і доповнень до Директиви Ради 96/61/ЄС (Директиви про торгівлю викидами); національні цілі щодо викидів (Рішення № 406/2009/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 23 квітня 2009 р. про зусилля держав-членів зі скорочення викидів парникових газів для виконання зобов'язань Співтовариства зі скорочення викидів парникових газів на період до 2020 р. (т.зв. Рішення про спільні зусилля); національні цілі у галузі відновлюваної енергетики (Директива 2009/28/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 23 квітня 2009 р. про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел та внесення змін і доповнень і подальше скасування Директив 2001/77/ЄС та 2003/30/ЄС (Директиви з відновлюваної енергетики); уловлювання та зберігання вуглецю (Директива 2009/31/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 23 квітня 2009 р. про геологічне зберігання вуглекислого газу та внесення змін і доповнень до Директиви Ради 85/337/ЄЕС, Директив Європейського Парламенту і Ради 2000/60/ЄС, 2001/80/ЄС, 2004/35/ЄС, 2006/12/ЄС, 2008/1/ЄС та Регламенту (ЄС) № 1013/2006 (Директиви про УЗВ).

Крім того, правове регулювання кліматичних ініціатив Європейського Союзу забезпечується Планом підвищення енергоефективності Європейського Союзу 2011 р. та Директивою 2012/27/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 25 жовтня 2012 р. про енергоефективність та внесення змін і доповнень до Директив 2009/125/ЄС та 2010/30/ЄС і скасування Директиви 2004/8/ЄС та 2006/32/ЄС (Директива з енергоефективності), Регламентом (ЄС) № 842/2006 Європейського Парламенту і Ради від 17 травня 2006 р. про окремі фторовані парникові гази, а також Регламентом (ЄС) № 1005/2009 Європейського Парламенту і Ради від 16 вересня 2009 р. про речовини, що руйнують озоновий шар, який встановлює правила щодо виробництва, використання, утилізації та

знищення речовин, що руйнують озоновий шар, щодо подання інформації про ці речовини і використання продуктів та обладнання, які містять або використовують ці речовини.

Забезпечення адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері зміни клімату є невід'ємною складовою зобов'язань України, що випливають з ратифікованої Рамкової Конвенції ООН про зміни клімату й Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Однак, на жаль, в Україні вкрай повільно відбувається імплементація положень директив Європейського Союзу у сфері зміни клімату та захисту озонового шару, що не дає змоги повною мірою використовувати можливості Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом для поліпшення стану довкілля. Це стосується насамперед прийняття національного законодавства у рамках впровадження положень Директива 2003/87/ЄС про встановлення схеми торгівлі викидами парникових газів, Регламенту (ЄС) № 842/2006 про окремі фторовані парникові гази, Регламенту (ЄС) № 2037/2000 про речовини, що руйнують озоновий шар.

Важливе значення у регулюванні сфери зміни клімату в Україні належить підзаконним нормативно-правовим актам, яких, на відміну від наявних законів, є велика кількість та які глибше регулюють актуальні у цій сфері питання.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про кліматичну програму України» від 28 червня 1997 р. № 650 [485], клімат визнано одним із основних природних ресурсів, від якого залежать умови життя і діяльності людини, напрями і рівень розвитку економіки. У Кліматичній програмі, яка є складовою частиною Всесвітньої кліматичної програми, також зазначено, що незначні зміни клімату на фоні складної екологічної ситуації в Україні можуть викликати значні соціально-економічні збитки, якщо не вживати комплексу заходів до запобігання їм. Кліматична програма визначає, що коливання клімату є наслідком не лише природних процесів, а й результатом господарської діяльності людини, передусім через викиди в атмосферу

парникових газів, головні з яких – діоксид вуглецю та метан. У Преамбулі йдеться про те, що підвищення середньої глобальної температури приземного шару атмосфери призведе до значних змін клімату в багатьох регіонах світу, у тому числі в Україні. Це суттєво вплине на всі сфери діяльності людини, а також на біологічну різноманітність, поверхневі та підземні води, земельні ресурси тощо. Однак виконання Кліматичної програми, в якій передбачено низку важливих заходів і робіт, наукових досліджень, було розраховано лише на 1998–2002 роки.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України було затверджено Національний план заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату від 18 серпня 2005 р. № 346-р [484]. Він містить низку заходів, спрямованих на виконання міжнародних зобов'язань зі зміни клімату, перелік виконавців цих заходів (відповідні органи державної влади) та строки, протягом яких вони повинні бути виконані. Станом на сьогодні більшість із цих заходів не виконано у зазначені в Національному плані строки, а тому залишаються не реалізованими.

Велика кількість прийнятих підзаконних нормативно-правових актів переважно регулюють окремі питання у сфері зміни клімату: постанова Кабінету Міністрів України: «Про формування і ведення Національного електронного реєстру антропогенних викидів та абсорбції парникових газів» від 28 травня 2008 р. № 504; постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду, схвалення і реалізації проєктів цільових екологічних (зелених) інвестицій та пропозицій щодо здійснення заходів, пов'язаних з реалізацією таких проєктів і виконанням зобов'язань сторін Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату» від 22 лютого 2008 р. № 221 (зі змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 6 вересня 2010 р. № 807); постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо підготовки і реалізації у закладах освіти та охорони здоров'я проєктів цільових екологічних (зелених) інвестицій, що

спрямовані на зменшення обсягу викидів парникових газів» від 16 вересня 2009 р. № 1036; постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку функціонування національної системи оцінки антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар» від 21 квітня 2006 р. № 554; розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення бюджетної установи «Національний центр обліку викидів парникових газів» від 7 листопада 2011 р. № 1194-р та інші.

Останнім часом спостерігається активізація роботи щодо удосконалення законодавства України у сфері зміни клімату. Зокрема, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. № 932-р схвалено Концепцію реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 р. і План заходів щодо її виконання[494]. Метою Концепції визначено вдосконалення державної політики у сфері зміни клімату для досягнення сталого розвитку держави, створення правових та інституційних передумов для забезпечення поступового переходу до низьковуглецевого розвитку за умови економічної, енергетичної та екологічної безпеки і підвищення добробуту громадян. Концепція визначає підстави для розроблення проектів законів та інших нормативно-правових актів, стратегій та планів заходів щодо їх реалізації для різних складових державної політики у сфері зміни клімату. Основними напрямками реалізації Концепції є: зміцнення інституційної спроможності щодо формування і забезпечення реалізації державної політики у сфері зміни клімату; запобігання зміні клімату через скорочення антропогенних викидів і збільшення абсорбції парникових газів та забезпечення поступового переходу до низьковуглецевого розвитку держави; адаптація до зміни клімату, підвищення опірності та зниження ризиків, пов'язаних із зміною клімату.

Крім того, 16 лютого 2018 р. рішенням Міжвідомчої комісії із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату схвалено Стратегію низьковуглецевого розвитку України до 2050 р. [545]. Цілями

Стратегії визначено: перехід до енергосистеми, яка передбачає використання джерел енергії із низьким вмістом вуглецю, розбудову джерел чистої електричної та теплової енергії, підвищення енергоефективності та енергозбереження в усіх секторах економіки та на об'єктах житлово-комунальної інфраструктури, стимулювання використання альтернативних нафтопродуктам моторних палив та перехід вантажних і пасажирських перевезень за рахунок більш екологічно чистих видів транспорту; збільшення обсягів поглинання та утримання вуглецю завдяки застосуванню кращих практик ведення сільського і лісового господарств, адаптованих до зміни клімату; скорочення викидів парникових газів, таких як метан та оксид азоту, пов'язаних переважно з виробництвом викопного палива, сільським господарством та відходами.

Одним із засобів боротьби зі зміною клімату є регулювання питань, пов'язаних зі зміною клімату, у різних галузях, зокрема у сільському господарстві, промисловості, транспорті, енергетиці та ін. Нині в Європейському Союзі спостерігається стійка тенденція до розвитку відновлюваних джерел енергії, оскільки на сучасному етапі існування людства проблема взаємодії енергетики і довкілля набуває нових ознак, негативно впливаючи на стан навколишнього природного середовища в цілому та окремих природних ресурсів зокрема. Чим більші масштаби розвитку постачання й споживання енергії, тим інтенсивніший вплив на усі компоненти довкілля.

У 1996 р. в Європейському Союзі була прийнята Біла книга про політику у сфері енергії, яка, зокрема, передбачила стратегію Європейського Союзу щодо використання відновлюваної енергії. Книга закликала держави-члени та Співтовариство вживати заходів і створювати програми для розвитку альтернативних видів енергії на національному рівні й на рівні Співтовариства. Зелена книга про безпеку енергопостачання, прийнята у 2000 р., визначила, що відновлювані джерела енергії зараз неефективно використовуються і необхідно

розвивати менш забруднюючі джерела енергії [33, с. 144]. У сфері використання альтернативних джерел енергії та підвищення енергоефективності в Європейському Союзі прийнято низку нормативно-правових актів, зокрема, Директиву 2009/28/ЄС Європейського Парламенту та Ради про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел від 23 квітня 2009 р. та інші.

Використання природних ресурсів як відновлюваних джерел енергії в Україні є одним із найбільш важливих напрямів екологічної та енергетичної політики нашої держави, спрямованої на заощадження традиційних паливно-енергетичних ресурсів і поліпшення стану навколишнього природного середовища. Збільшення обсягів використання відновлюваних джерел енергії в енергетичному балансі України дасть змогу підвищити рівень диверсифікації джерел енергоносіїв, що сприятиме зміцненню енергетичної незалежності держави. За оцінками міжнародного агентства IRENA, Україна має найвищий серед країн Південно-Східної Європи технічний потенціал використання відновлювальних джерел енергії, найбільшою є технічна можливість застосування вітрових та сонячних електростанцій [273, с. 5]. Протягом останніх чотирьох років в Україні спостерігається поступове зростання використання відновлюваних джерел енергії, але складна економічна ситуація в країні не сприяє їх розвитку.

У 1994 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про енергозбереження» від 1 липня 1994 р. [480], який визначив правові, економічні, соціальні та екологічні основи енергозбереження для всіх суб'єктів господарювання, а також для громадян, і передбачив використання відновлювальних джерел енергії для забезпечення енергетичної безпеки держави. Подальшого правового врегулювання суспільні відносини у сфері використання відновлювальних джерел енергії та сприяння їх розширенню в енергетичному комплексі набули з прийняттям Закону України «Про альтернативні джерела енергії» від 20 лютого 2003 р. [478], в якому

передбачено, що відновлювані джерела енергії – це джерела, що постійно існують або періодично з’являються у навколишньому природному середовищі, а саме: енергія сонячна, вітрова, аеротермальна, геотермальна, гідротермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів.

У 2017 р. Кабінет Міністрів України розпорядженням від 18 серпня 2017 р. № 605-р схвалив Енергетичну стратегію України на період до 2035 р. «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» [493], якою визначено, що освоєння відновлюваних джерел енергії є важливим фактором підвищення рівня енергетичної безпеки та зниження антропогенного впливу енергетики на навколишнє природне середовище. Масштабне використання потенціалу відновлюваних джерел енергії в Україні має не тільки внутрішнє, а й значне міжнародне значення як вагомий чинник протидії глобальним змінам клімату в цілому, покращення загального стану енергетичної безпеки Європи.

В Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом визначено взаємне співробітництво у сфері розвитку та підтримки відновлювальної енергетики з урахуванням принципів економічної доцільності та охорони навколишнього природного середовища (ст. 338). На виконання положень Угоди про асоціацію 1 жовтня 2014 р. Кабінетом Міністрів України прийнято Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 р. [486], в якому передбачено, що розвиток відновлюваної енергетики має стати результатом послідовної та виваженої державної політики, що забезпечить підвищення екологічної та енергетичної безпеки, розвиток промисловості та диверсифікацію джерел енергії.

Для стимулювання розвитку відновлюваної енергетики і використання відновлюваних джерел енергії в Україні у Податковому і Митному кодексах України містяться положення, якими передбачається: зниження податку на землю для підприємств відновлюваної енергетики; звільнення від оподаткування: прибутку від основної діяльності підприємств у сфері

енергетики, що виробляють електроенергію з відновлюваних джерел; прибутку виробників біопалива, отриманого від продажу біопалива; звільнення від обкладення податком на додану вартість операцій із ввезення на митну територію України устаткування, яке працює на відновлюваних джерелах енергії, обладнання і матеріалів для виробництва альтернативних видів палива або для виробництва енергії з відновлюваних джерел енергії, а також звільнення від сплати ввізного мита зазначеного устаткування, обладнання і матеріалів тощо. Крім того, Законом України «Про електроенергетику» від 16 жовтня 1997 р. передбачено встановлення «зеленого» тарифу, за яким закуповується електрична енергія, вироблена на об'єктах електроенергетики, з альтернативних джерел енергії.

Незважаючи на значний потенціал майже всіх видів відновлюваних джерел енергії в Україні, велику кількість прийнятих нормативно-правових актів, частка відновлювальної енергетики в енергетичному балансі країни залишається незначною – менше 5 % [308, с. 138–145]. Галузь відновлюваної енергетики України працює у загалом несприятливому кліматі, на який впливають політичні ризики, нестабільність економіки, загрози воєнного характеру, недостатній рівень захисту інвестицій. З огляду на це, зміни в енергетичному секторі можуть розпочатися лише завдяки внутрішнім реформам.

Наявна нормативна база України не є достатньою та потребує значного вдосконалення, особливо це стосується питань зміни клімату на рівні законів. Позитивний досвід європейської спільноти має стати прикладом для України. Саме тому слід запозичувати такий досвід країн-членів Європейського Союзу і Співтовариства в цілому, що стосується раціонального використання й збереження природних ресурсів, охорони довкілля і забезпечення права на безпечне для життя та здорове довкілля.

Для України успішне здійснення інтеграції в загальноєвропейський простір являє собою не тільки економічний, а й загальносоціальний і

політичний інтерес, заснований не тільки на прагматичних інтересах, а й на загальноєвропейській ідентичності та культурі. Гармонізація законодавства є необхідною на цьому шляху і неминучою, в силу як значущості самого права у житті суспільства, так і його взаємозв'язків з іншими сферами суспільного життя. Як зазначає В.І. Лозо, бажання зближувати правове регулювання екологічних відносин України з правовим регулюванням в Європейському Союзі – не просто вимога часу у зв'язку з формуванням нових відносин на геополітичній карті світу, а й необхідна закономірність розвитку внутрішньої і зовнішньої функцій екологічної політики України [371, с. 27].

При цьому питання наближення природоресурсного законодавства і права України до законодавства і права Європейського Союзу набуває нині особливої актуальності у силу того, що проблема адаптації полягає вже не тільки у створенні нових нормативно-правових актів національного законодавства, які враховують досвід Європейського Союзу, а й в упорядкуванні та гармонізації існуючих та в усуненні протиріч і правових прогалин, що виникли вже на новітньому етапі.

4.3 Концепція розвитку системи природоресурсного законодавства України: сучасні тенденції формування

Природоресурсне право в Україні має досить значну історію правового регулювання суспільних відносин у сфері використання природних ресурсів. І сьогодні вже можна беззаперечно стверджувати, що у нашій державі практично сформувалась самостійна галузь права – природоресурсне право. Сучасний стан природоресурсного законодавства України, що представлене нині системою поресурсних галузей законодавства, потребує подальшого розвитку і суттєвого вдосконалення. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба розробки Концепції розвитку природоресурсного законодавства України, метою якої мають стати пропозиції щодо формування та удосконалення основ природоресурсного

законодавства.

Дослідження системи природоресурсного законодавства України і формування концептуальних положень щодо його удосконалення дасть змогу у подальшому надати додаткові обґрунтування щодо самостійності галузі природоресурсного права як такої, якій притаманна як власна системна побудова, так і наявність характерної лише для природоресурсного права системи законодавства [171, с. 163]. Оскільки, як зазначають науковці, система законодавства – це форма життя права [534, с. 250].

Вирішення зазначеної проблематики необхідно розпочати з дослідження співвідношення системи права із системою законодавства, теоретичного аналізу сутності й змісту системи законодавства.

Право, якщо бути послідовним і звернутися до основ римського права, є базисом людських свобод і відносин, закон – базисом держави, формою державного регулювання відносин. Це, безумовно, різні категорії, проте вони знаходяться у взаємодії [216, с. 8]. Система права і система законодавства проникають одна в одну: система права міститься у системі законодавства, а законодавство закріплює право [48, с. 25]. Право – це інформаційно-управлінська система, а законодавство – система, призначення якої полягає у збереженні правової інформації та оптимізації її використання [497, с. 37].

Разом із тим між цими поняттями є істотні відмінності. За визначенням С.С. Алексєєва, система законодавства є системою лише тому, що вона присутня як зовнішнє вираження об'єктивно існуючої системи права [6, с. 61]. Тобто, якщо система права виступає як зміст, то система законодавства – як форма.

Система права і система законодавства розрізняються за змістовним обсягом: законодавство не охоплює всієї різноманітності нормативності, оскільки, крім законодавства, право оформлюється і в правових звичаях, і в нормативних договорах, і в юридичних прецедентах. Також, якщо система права складається об'єктивно, відповідно до існуючих суспільних відносин, то

система законодавства переважно суб'єктивна, тому що залежить від законодавця [512, с. 130]. Система законодавства як результат діяльності законодавця має суб'єктивний характер, зумовлений існуючими соціально-економічними умовами.

Система права – поняття абстрактне, тобто відображає сформовані закономірності суспільного життя та їх правового регулювання. Кожна новостворена норма права органічно входить у відповідну галузь права. У формуванні системи законодавства переважає суб'єктивний фактор – воля законодавця. Правотворчий орган має право на свій розсуд визначити предмет закону, його назву, особливості змісту [48, с. 26]. Хоча з цього приводу в юридичній літературі існують і протилежні думки [350, с. 9].

Зрештою, система права має первинний характер, а система законодавства – похідний. Перша виступає як орієнтир для розвитку другої [512, с. 131]. Тобто, система права є первинною щодо системи законодавства, оскільки виникає на її основі.

Первинним елементом системи права є норма права, а первинним елементом системи законодавства – нормативно-правовий акт. Тому законодавство визначають як систему нормативно-правових актів, прийнятих в особливому порядку компетентними державними органами, що діють на всій території держави [534, с. 251]. При цьому нормативно-правовий акт, будучи елементом системи законодавства, може включати у себе норми різних галузей права, носити міжгалузевий характер [48, с. 26]. Проте, на думку деяких науковців, якщо первинним елементом системи права є норма права, то первинним елементом системи законодавства – стаття закону [69, с. 329].

Система законодавства в юридичній літературі визначається як система, що відрізняється єдністю нормативних-правових актів, що включає як закони, так і прийняті для їх реалізації підзаконні нормативні правові акти. Система законодавства – це форма існування правових норм, засіб надання їм визначеності й обов'язковості. Ця система диференційована, заснована на

принципах субординації та координації структурних компонентів [459, с. 24].

Система законодавства – це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів цієї держави. Структура системи законодавства – це обумовлена системою права, інтересами держави та вимогою практики правового регулювання внутрішня організація упорядкованих нормативно-правових актів (та інших письмово зафіксованих нормативно-правових джерел), яка виражається в її єдності й упорядкованості, а також у поділі на галузі, інститути й інші групи законодавства [502, с. 112].

Отже, під системою законодавства розуміється система нормативно-правових актів, для якої характерна єдність і яка включає як закони, так і прийняті для їх реалізації підзаконні нормативно-правові акти.

Система законодавства у сфері використання окремих природних ресурсів налічує століття. Людство накопичило величезний досвід регулювання правових відносин у сфері використання земель, вод, надр, лісів, окремих тварин і фауни у цілому, рослинного світу. На думку С.О. Боголюбова, система нормативно-правових актів, покликаних регулювати природоресурсні відносини, формувалася протягом багатьох десятиліть, її розвиток продовжується й нині [38, с. 183].

Національне та зарубіжне законодавство щодо окремих видів природокористування має у своєму активі і кодифіковані, і некодифіковані національні законодавчі акти у сфері використання окремих видів природних ресурсів. Але законодавство, яке інтегрує окремі види використання природних ресурсів (природоресурсне законодавства), що встановлює загальні принципи і правила природокористування, на жаль, знаходиться на стадії формування.

Не секрет, що процес законотворчості носить ситуативний характер і є скоріше відповіддю на окремі події (обмеженість природних ресурсів, їх зростаюче значення для економіки) [216, с. 8]. Створення галузі природоресурсного законодавства – це насамперед величезна систематизуюча робота. При цьому труднощі такої систематизації дуже великі. Даний процес

пов'язаний з необхідністю впорядкування законотворчості, з одного боку, і з забезпеченням логічності, узгодженості, усунення множинності законодавства, правильності та ефективності його застосування – з другого. Вважаючи за необхідне вдосконалення природоресурсного законодавства, маємо на увазі насамперед прагматичну мету – підвищення ефективності як законотворчої діяльності, так і правозастосування.

Законодавство про використання окремих видів природних ресурсів (земель, води, надр, флори і фауни) в Україні дуже розвинене і детально врегульоване, але у даному випадку йдеться про нову редакцію, нове прочитання концепції якості життя з точки зору комплексного використання всіх видів природних ресурсів. При цьому, як зазначає Н.Г. Жаворонкова, до сих пір у законодавстві переважав охоронний принцип. Необхідний інший підхід – інтеграційно-попереджувальний [216, с. 10].

Процес удосконалення природоресурсного законодавства досить тривалий і вимагає насамперед прийняття концепції розвитку його системи. На базі концепції розвитку законодавства можна було б вирішити низку принципових питань: про місце і роль природоресурсного законодавства у системі національного законодавства; створення понятійного апарату, термінів; окреслення сукупності суспільних відносин та об'єктів правового регулювання; визначення принципів законодавства про природокористування; гарантування дотримання прав та обов'язків суб'єктів природокористування щодо забезпечення природними ресурсами; правові форми використання природних ресурсів; процедуру прийняття рішень у сфері природокористування; визначення системи органів і функцій управління; умов і форм відповідальності за протиправну поведінку та ін.

Необхідність розробки концепції розвитку системи природоресурсного законодавства обумовлюється рядом факторів. По-перше, природоресурсне законодавство нині досить широке й багатопланове. Його концепція відображена як у самих законах і підзаконних нормативно-правових актах, так і

в документах загального, стратегічного, концептуального, прогнозного призначення. По-друге, природоресурсне законодавство розвивається зараз по шляху галузевого розчленування комплексної проблеми природокористування на окремі галузі законодавчого регулювання. По-третє, назріла необхідність прийняття базового законодавчого акта, що сформував би основи комплексного використання всіх видів природних ресурсів [84, с. 79].

Формування концепції природоресурсного законодавства і реалізація її вимог у практичній діяльності, вирішення всього комплексу проблем, пов'язаних з використанням природних ресурсів, не терплять зволікання. З урахуванням того, що сучасний стан природи в цілому й окремих видів природних ресурсів накопичив великі потенційні небезпеки, які можуть катастрофічно реалізовуватися або при навмисних, або при ненавмисних діях (бездіяльності), необхідні нові підходи до вирішення питань природокористування як на національному рівні, так і в межах міжнародного співтовариства. Наявність екологічної кризи у сфері використання природних ресурсів у глобальному і регіональному сенсах загальноновизнано суспільною свідомістю. Різні за своїм походженням, спрямованістю, колу учасників і наслідків антропогенні фактори у сфері природокористування тільки збільшують ризики глобальних та регіональних катастроф, всі вони об'єднані родовими ознаками – неминучістю, масштабністю, масовістю, раптовістю.

Тому основою концепції природоресурсного законодавства повинен стати синтетичний підхід, який вбирає довгострокові пролонговані дії, що концентрують увагу не стільки на самому факті подій у природному середовищі, скільки на можливості попередження (профілактики) потенційних наслідків такого класу подій. І вчені, і політики, і громадськість розуміють, що нинішня рівновага у системі «природа – людина» вкрай нестійка, виникнення глобальної кризи більш ніж можливе, сучасні закони у сфері природокористування не вирішують жодної проблеми принципово, а просто відкладають їх на «потім» [84, с. 80].

Україна значно відстає від західних країн у правовому регулюванні проблем природокористування. Розробка концепції природоресурсного законодавства – найважливіше завдання права на сучасному етапі розвитку нашої країни.

Теорія і практика сучасного законодавства ще не виробили достатнього матеріалу для теоретичного узагальнення усіх факторів, що створюють стійку концепцію природоресурсного законодавства. Однак темпи негативних змін у використанні природних ресурсів вимагають об'єднання цих явищ в єдине ціле і створення досить цілісної концепції законодавства у цілому. Завданнями даної концепції мають бути: розробка теоретичних основ системи природоресурсного законодавства; аналіз існуючої національної поресурсної законодавчої бази, порівняльний аналіз міжнародного і зарубіжного законодавства у зазначеній сфері; узгодження суміжних національних законів щодо окремих природних ресурсів і природокористування в цілому; підготовка переліку законодавчих і нормативно-правових актів, що потребують розробки та прийняття, визначення структури законодавчого вирішення проблеми природокористування; визначення рівня та черговості законодавчого вирішення окремих проблем у сфері природокористування; вироблення єдиної термінології і понятійного апарату, принципів природоресурсного законодавства.

Найбільш важливі положення концепції природоресурсного законодавства мають знайти відображення у базовому законі, що займає центральне місце у системі норм, спрямованих на правове регулювання відносин у сфері використання природних ресурсів. По суті, повинна бути наново створена і визначена в окремому законі загальна частина природоресурсного права. Також необхідно скоротити кількість нормативно-правових актів про конкретні види використання окремих видів природних ресурсів шляхом їх консолідації або навіть повного скасування деяких із них з перенесенням окремих норм у базовий природоресурсний закон. Слід упорядкувати сформоване у законодавстві нагромадження неузгоджених норм

щодо використання окремих природних ресурсів.

Сьогодні природоресурсне законодавство являє собою об'єднання (сукупність) кількох галузей законодавства. У Класифікаторі галузей законодавства, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 2 червня 2004 р. № 43/5, названо такі галузі, що належать до сфери використання природних ресурсів: земельне законодавство, законодавство у сфері охорони та використання надр, законодавство у сфері охорони лісів и лісокористування, законодавство у сфері охорони водних об'єктів і водних ресурсів, водокористування тощо. Однак зростаюча потреба в організації комплексного, збалансованого природокористування зумовили реальну необхідність існування і розвитку нової інтегрованої галузі законодавства – природоресурсного законодавства.

В юридичній літературі давно усвідомлена необхідність консолідації пооб'єктного природоресурсного законодавства в єдину галузь – природоресурсне законодавство, що органічно включило б законодавство про землю, про надра, про тваринний світ, лісове та водне законодавство, не позбавляючи їх при цьому власної внутрішньої структури і певною мірою самостійності щодо природоресурсного законодавства [541, с. 82].

Тут доречно звернутися до вже наявного досвіду і пропозицій з удосконалення й систематизації (кодифікації) екологічного права. Удосконалення екологічного законодавства, на думку В.І. Андрейцева, – це системний процес діяльності уповноважених органів держави та утворення ними робочих груп щодо підготовки законопроектів, спрямованих на урегулювання екологічних правовідносин, внесення до уже чинних відповідних змін та доповнень, що впливають із практики застосування актів екологічного законодавств, виконання вимог міжнародних Конвенцій та інших договорів, взятих Україною зобов'язань у цій сфері [14, с. 5].

Відповідно до Концепції національної екологічної політики України на період за 2020 р., схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17

жовтня 2007 р. № 880-р, передбачено подальший розвиток екологічного законодавства шляхом його гармонізації з європейським законодавством та нормами міжнародного права, розроблення проекту Екологічного кодексу України, забезпечення його прийняття та дотримання основних вимог цього документа. Однак вперше офіційно йшлося про підготовку і прийняття кодифікованого законодавчого акта в сфері екологічних відносин у формі Екологічного кодексу України на перспективу без визначення конкретного терміну його прийняття в Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затверджених постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 року. Водночас вже Основні засади (Стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 р., затверджені Законом України від 28 лютого 2019 р., про цю кодифікацію навіть і не згадують, а лише зазначають про необхідність приведення екологічного законодавства України у відповідність із положеннями джерел *acquis communautaire* за відповідними напрямками [644, с. 188].

В.І. Андрейцев зазначає, що, як показала практика, кодифікація екологічного законодавства виявилася нездійсненою проблемою для нашої держави, хоча проектів Екологічного кодексу не бракувало. Однією з причин, на думку вченого, була відсутність концептуальної ідеї проекту Екологічного кодексу [14, с. 7]. Науковець вказує на те, що на сьогоднішній день не вироблено концептуальних засад єдиного комплексного законопроекту щодо регулювання екологічних правовідносин та існують різноманітні думки щодо його форми, структури й змістовного наповнення [14, с. 13]. Ідея доцільності систематизації реально існує, але форми її застосування у процесі правотворчості кардинально різняться на теоретичному і практичному рівнях [14, с. 14].

В еколого-правовій літературі утвердилася думка, що систематизація екологічного законодавства передбачає розробку і прийняття єдиного та

кодифікованого акта у формі Екологічного кодексу України [14; 320; 331; 386; 462; 599; 606].

В.В. Костицький виступав з ідеєю прийняття такого кодексу ще у 1991 році. На думку вченого, такий кодекс міг би в загальній частині містити завдання законодавства та предмет правового регулювання, об'єкти й принципи правової охорони навколишнього природного середовища, правове регулювання власності тощо, а в спеціальній – правовий режим охорони та використання окремих природних ресурсів. Окрему увагу науковець звертав на те, що не слід зважати на великий обсяг цього законодавчого акта. Такий кодекс був би зручним для використання у сфері регулювання еколого-правових відносин [320, с. 460].

Ю.С. Шемшученко, розкриваючи структуру Екологічного кодексу, вказує, що в юридичній літературі проблему кодифікації екологічного законодавства іноді зводять до того, щоб увібрати в Екологічний кодекс усе природоресурсне законодавство – земельний, водний, лісовий кодекси, Кодекс законів про надра, закони про охорону атмосферного повітря і тваринного світу тощо. Однак вчений не поділяє цієї точки зору, бо це буде не кодифікація, як зазначає науковець, а систематизація відповідного законодавства. Ю.С. Шемшученко підкреслює, що природоресурсне законодавство у нас у цілому кодифіковане на прийнятному рівні. Що ж стосується Екологічного кодексу, то він має бути наповнений нормами системоутворюючого характеру. Його співвідношення з природоресурсним законодавством можна визначити у вигляді формули взаємозв'язку інтегрованої та диференційованої складових у регулюванні екологічних відносин [603, с. 5].

Відстоюючи позицію доцільності розроблення Екологічного кодексу України, Н.Р. Малишева констатує, що, на жаль, в Україні, як і в більшості пострадянських держав, поряд зі створенням широкої палітри нормативно-правових актів екологічної спрямованості все ще зберігається автономність, відокремленість регулювання відносин у цій сфері від регламентації

економічних та соціальних процесів. Часто позитивний вплив норм екологічного законодавства нівелюється законодавством інших галузей [387, с. 34]. В Екологічному кодексі мають знайти врегулювання усі найбільш принципові аспекти охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів, важливі для всього природного комплексу. Водночас, як стверджує вчена, немає сенсу «заганяти під один дах», тобто у сферу регулювання Екологічного кодексу, вже усталені норми, що регулюють специфічні земельні, водні, надрові, лісові та інші природоресурсні відносини [388, с. 39].

Розробку Екологічного кодексу, звертають увагу білоруські вчені, слід розглядати як крок до побудови чіткої, що відповідає сучасному рівню розвитку, системи законодавства, яке регулює відносини у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів. Екологічний кодекс має забезпечити повне й системне регулювання екологічних відносин або відносин у сфері взаємодії суспільства з навколишнім середовищем з приводу використання природних ресурсів, охорони навколишнього середовища і забезпечення екологічної безпеки [384, с. 4].

Екологічний кодекс як кодифікований нормативний правовий акт комплексного характеру, що регулює всю сукупність правовідносин, які виникають у сфері охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів, за своєю структурою має містити загальну частину, що включає основні еколого-правові інститути (зокрема: облік у галузі охорони навколишнього середовища, моніторинг навколишнього середовища, екологічна експертиза, екологічна сертифікація, екологічне нормування, екологічний аудит, управління у галузі охорони довкілля та використання природних ресурсів, контроль та ін.) та особливу частину, що включає в якості інститутів норми про охорону та раціональне використання компонентів природного середовища (земель, надр, вод, рослинного й тваринного світу, атмосферного повітря та озонового шару) і природних об'єктів (лісів),

природних комплексів (особливо охоронюваних природних територій) [384, с. 5].

На думку С.О. Боголюбова, існує три варіанти кодифікації екологічного законодавства: перший варіант – провести кодифікацію шляхом поєднання норм чинних законів природоохоронного спрямування, другий – вибрати з природоресурсних кодексів природоохоронну частину і додати ці норми до інших природоохоронних законів; третій варіант – об'єднати усі і природоресурсні, і природоохоронні закони. Величезний розмір документа буде виправданий обсягом суспільних відносин, які регулюються екологічними нормами[38, с. 190]. О.К. Голиченков вважає, що Екологічний кодекс має бути актом не галузевої, а міжгалузевої кодифікації і замінити чинні нині акти екологічного та природоресурсного законодавства [108; 111]. О.Л. Дубовик припускає, що кодифікація екологічного законодавства могла б привести до створення комплексного акта – Екологічного кодексу, що регулював би відносини людини і суспільства з навколишнім середовищем шляхом зведення в ньому чинних законів та створення тих розділів, які поки що не врегульовані на законодавчому рівні [193, с. 100].

Окремі дослідники стверджують також про необхідність прийняття Кодексу Законів про довкілля, який має завершити кодифікаційний процес у сфері регулювання екологічних суспільних відносин [99, с. 18].

А.П. Гетьман звертає увагу, що запропонована форма зумовлена тим, що сьогодні у сфері екологічного законодавства, як у жодній з інших галузей, діє розгалужена система кодифікованих законодавчих актів у формі кодексів та законів. Предметом правового регулювання значної частини з них є однорідні групи екологічних суспільних відносин, об'єднаних сферою відповідних природних ресурсів. Це природоресурсні закони та кодекси. Крім того, зазначає вчений, багато кодифікованих законодавчих актів у сфері екологічного законодавства мають комплексний характер. Прийняття при такій палітрі законодавчих актів Екологічного кодексу як форми кодифікованого акта є

недоцільним, оскільки він не зможе об'єднати вже існуючі кодекси та закони з причини своєї спорідненості за формою з останніми. Таке об'єднання можливе лише у формі Кодексу законів України про довкілля. Безумовно, воно не буде механічним, а матиме змістовне наповнення принциповими положеннями існуючих кодексів і законів екологічного спрямування та надасть можливість створити єдине законодавче підґрунтя для подальшої законотворчої й правозастосовної практики [98, с. 93]. Вчений підкреслює, що сфера правового регулювання такого законодавчого акта має бути обмежена колом найбільш принципових та загальних положень охорони навколишнього природного середовища [100, с. 52].

На підставі цього А.П. Гетьманом запропоновано структуру Кодексу законів України про довкілля, яка включає Загальну та Особливу частини і може містити такі розділи: Загальна частина – загальні положення; законодавство про довкілля; об'єкти регулювання; право власності на природні ресурси; право загального та спеціального використання природних ресурсів; організаційна система державного управління у сфері природокористування та охорони довкілля; функції управління; заходи щодо забезпечення екологічної безпеки; економічне регулювання в галузі природокористування та охорони довкілля; вирішення екологічних спорів; юридична відповідальність за порушення законодавства про довкілля; Особлива частина – використання та охорона окремих природних ресурсів [98, с. 94].

Потреба у кодифікованому екологічному акті, на думку еколого-правової наукової спільноти, є очевидною у зв'язку з тим, що чинний Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» юридично не відіграє роль базового закону у сфері охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, відповідно до якого має розроблятися природоресурсне та інше спеціальне законодавство.

Як зазначає В.І. Андрейцев, такий акт має бути саме актом консолідації приписів стосовно регулювання трьох блоків правовідносин – щодо

забезпечення екологічної безпеки, якості ландшафтів, як життєзабезпечувальних елементів довкілля та ефективного використання природних ресурсів з чітким правовим режимом кожного із них відповідно до імперативів та пріоритетів державної екологічної політики попередньо опрацьованих за блоками правового регулювання екологічних правовідносин та інтегрованих у зазначений консолідований законодавчий акт [14, с. 7].

Однак проблема ускладнюється непростим характером зв'язків норм суто екологічного законодавства з нормами, які, регулюючи відносини щодо охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів, містяться у різних галузях законодавства України. Складність розробки кодифікованого нормативно-правового акта еколого-правового змісту зумовлена комплексним характером екологічного права, що, безсумнівно, повинно позначитися і на змісті Екологічного кодексу.

Свого часу в Україні був підготовлений і поданий на розгляд Верховної Ради законопроект Екологічного кодексу [468]. При цьому, законопроект не відносив до сфери регулювання Екологічного кодексу питання охорони та використання окремих природних ресурсів. Дослідники вказували на те, що природоресурсні аспекти охорони довкілля на сьогодні досить вдало врегульовані на рівні спеціальних законодавчих актів, у тому числі кодифікаційних, які всебічно та з урахуванням специфіки кожного природного ресурсу (землі, вод, лісів, надр тощо) регулюють питання їх охорони, раціонального використання та відтворення. Однак Екологічний кодекс так і не було прийнято. Вбачається, що однією з причин цього є різні погляди на структуру Екологічного кодексу і складний комплексний характер предмета його правового регулювання.

У зв'язку з цим, на думку В.І. Андрейцева, сьогодні систематизація екологічного законодавства у формі консолідації була б виправдана при створенні Природоресурсного кодексу України на базі поресурсних кодексів та відповідних законів. Як підкреслює вчений, зазначені законодавчі акти могли б

становити основу особливої частини Природоресурсного кодексу. Загальна частина потребує відповідної аналітичної обробки щодо обґрунтування приписів цієї частини на основі часткових кодифікаційних робіт з його підготовки, виявлення загальних та особливих приписів, що виникають із змісту відповідного правового регулювання щодо використання природних ресурсів, особливостей правового режиму з їх використання та відтворення [14, с. 19].

Об'єктивну потребу у консолідації норм природоресурсного права в єдиному Природоресурсному кодексі України, створеному шляхом об'єднання існуючих кодексів і спеціальних законів, що регламентують відносини щодо окремих природних ресурсів, вбачає і В.М. Єрмоленко. Тоді, вважає вчений, і викристалізується відповідна система природоресурсного права [214, с. 153].

При цьому, на думку В.І. Андрейцева, природоохоронний блок, а також блок забезпечення екологічної безпеки є набагато більш проблемними, а тому більш схильними до кодифікації шляхом розробки і прийняття відповідно Природоохоронного кодексу і Закону про екологічну безпеку. Отже, Екологічний кодекс – це скоріше перспектива, аніж реальність [9, с. 94].

Природоресурсне законодавство в Україні розвивалося на загальній концептуальній основі, запозичивши розроблену ще у радянському праві систему природоресурсного законодавства. Ця система заснована на галузевому підході до правового регулювання природоресурсних відносин і спирається на науково обґрунтоване розмежування предметної сфери тих правових галузей, що регулюють природоресурсні відносини. Цей підхід передбачає системне регулювання окремих видів природоресурсних відносин і формування на цій основі самостійних галузей природоресурсного законодавства: земельного, надрового, водного, лісового, законодавства про рослинний світ, про тваринний світ.

Однак затверджені й прийняті в Україні принципи сталого розвитку та збалансованого, екосистемного, комплексного використання природних

ресурсів вимагають розробки нового сучасного підходу до розвитку природоресурсного законодавства. Потрібна сучасна наукова концепція, яка дасть змогу передбачити динаміку розвитку природоресурсного законодавства, визначити принципи і пріоритети правового регулювання, послідовність прийняття нових законів і внесення змін до чинних нормативно-правових актів з урахуванням вимог міжнародного та європейського законодавства.

У зв'язку з тим видається необхідним прийняття базового закону про природні ресурси і природокористування – Природоресурсного кодексу, який містив би уніфіковані основи використання природних ресурсів. Пропонований закон має передбачати:

– у Загальній частині: 1) науково обґрунтовану розгалужену систему термінів і визначень, зокрема таких, як: «природний ресурс», «природокористування», «використання природних ресурсів», «відтворення природних ресурсів», «стале використання природних ресурсів», «екологічно збалансоване використання природних ресурсів», «комплексне використання природних ресурсів», «раціональне використання природних ресурсів» та інші; 2) систему принципів використання природних ресурсів; 3) положення, що регулюють питання права власності на природні ресурси, право користування природними ресурсами (право загального і спеціального користування природними ресурсами, інші види права користування природними ресурсами), інші права на природні ресурси (сервітут та ін.); 4) перелік підстав виникнення, зміни та припинення права власності та користування природними ресурсами; 5) організаційну систему державного управління у сфері використання природних ресурсів, функції управління; 6) систему економічного регулювання у галузі природокористування (загальні положення щодо обчислення і сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів за користування природними ресурсами; заходи забезпечення державної підтримки діяльності, здійснюваної у сфері природокористування і т.п.); 7) положення щодо юридичної відповідальності за порушення природоресурсного законодавства;

— в Особливій частині — загальні правові засади використання і відтворення окремих природних ресурсів.

При цьому систематизація Загальної частини Природоресурсного кодексу має відбуватися у формі кодифікації, Особливої частини — у формі консолідації, на основі чинного поресурсного законодавства України.

ВИСНОВКИ

У дисертації наводиться вирішення наукової проблеми обґрунтування галузевої природи природоресурсного права, головними критеріями якої є наявність власного предмету і системи. Проведений теоретичний аналіз проблем формування і розвитку природоресурсного права як самостійної галузі права у системі права України, концептуальних засад визначення предмета і системи природоресурсного права дав можливість сформулювати такі основні висновки.

1. Дослідження концепцій та принципів розвитку взаємовідносин людини і природи сприяє формуванню найбільш ефективного механізму такої взаємодії, що забезпечить стале і збалансоване використання природних ресурсів. Ставлення людини до природи передусім обумовлюється типом екологічної свідомості, в еволюції якої виокремлюють такі її типи: синкретичний (архаїчний), антропоцентричний, біоцентричний і екоцентричний. Саме у світогляді екоцентризму сформувалася сучасна концепція «сталого розвитку» людини і природи, перехід до якої означає поступове забезпечення суспільного розвитку, що характеризується економічною ефективністю, екологічною безпекою та соціальною справедливістю. Як основоположна концепція взаємозв'язку людини та природи «сталий розвиток» став фундаментом становлення суспільних відносин з використання і відтворення природних ресурсів, базисом формування природоресурсного права у ХХІ столітті.

2. Система природокористування має ґрунтуватися на досягненні компромісу між економічними, екологічними та соціальними потребами суспільства і базуватися на принципах сталості. Задля цього нині важливого значення набуває встановлення належного рівня правового забезпечення принципів раціонального і комплексного використання природних ресурсів, екосистемного та ландшафтного підходів у природокористуванні як

передумови запровадження міжнародних засад концепції сталого розвитку у сфері екологічно збалансованого використання й відтворення природних ресурсів. Особливою актуальністю визначається необхідність розроблення і реалізація концепції екологічно збалансованого використання природних ресурсів, що передбачає зміну підходів до їх використання з урахуванням негативних наслідків втручання людини у хід природних процесів та балансу інтересів розвитку природи і суспільства.

3. Період становлення і розвитку природоресурсного права налічує понад півстоліття. Протягом розвитку природоресурсного права постійно точилася наукова дискусія щодо з'ясування місця й правової належності природоресурсних відносин. І нині вкрай актуальною проблематикою залишається визнання самотійності природоресурсного права у правовій системі України.

Сучасний етап розвитку природоресурсного права характеризується відсутністю загальновизнаного підходу до визначення його місця у системі права. З самого початку становлення природоресурсного права як самотійної галузі в його предмет включалося природоохоронне право, оскільки історично використання природних ресурсів почалося набагато раніше, ніж виникла потреба в їх охороні. Тому на стадіях становлення природоресурсного права уявлялося природним включати природоохоронні відносини у предмет правового регулювання. Надалі у науковій літературі виникло припущення про те, що екологічне право переросло рамки природоресурсного, оскільки має своїми завданнями охорону не тільки окремого природного ресурсу, а й природи у цілому. Очевидний зв'язок використання й охорони природних ресурсів привів до того, що вже природоресурсне право стали включати в екологічне право (право навколишнього природного середовища) або як підгалузь, або ж як сукупність окремих підгалузей (водне, лісове, надрове, фауністичне тощо). Однак, суспільні відносини у сфері використання природних ресурсів заслуговують на самотійну специфічну правову

регламентацію, яку нині не можуть вже забезпечити норми екологічного права.

4. Сукупність природоресурсних відносин має необхідну для предмета галузі права специфіку. Цей предмет єдиний в силу єдності та нерозривного зв'язку всіх природних ресурсів. У той же час він багатогранний, що виражається у підвидовій різноманітності розглянутих відносин, обумовлених різними видами природних ресурсів, з приводу яких існують суспільні відносини.

Предметом правового регулювання природоресурсного права є суспільні відносини щодо використання і відтворення природних ресурсів. Під використанням природних ресурсів слід розуміти процес добування, експлуатації, вилучення і споживання корисних властивостей природних ресурсів, що знаходяться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами та довкіллям в цілому, як джерела необхідних матеріальних та духовних благ для задоволення потреб людини і суспільства. Використання природних ресурсів у складі предмета природоресурсного права, як правило, здійснюється на основі права власності та права користування. Суспільні відносини з відтворення природних ресурсів, що є предметом правового регулювання природоресурсного права, можна визначити як штучний процес відновлення кількісних та якісних характеристик природних ресурсів, взаємозв'язків між ними і довкіллям в цілому, обумовлений негативними наслідками антропогенної діяльності, з метою встановлення порушеної екологічної рівноваги та задоволення потреб людини й суспільства.

5. Об'єктом природоресурсних правовідносин є природні ресурси (або їх властивості) – юридично визначена частина навколишнього природного середовища, що має ознаки природного походження і знаходиться в екологічному взаємозв'язку з іншими природними ресурсами, має потенційну або фактичну цінність для людства, використовується або може бути використана як джерело необхідних матеріальних та духовних благ для задоволення потреб людини і суспільства.

Природні ресурси як об'єкти природоресурсних правовідносин можна розглядати не тільки з позиції «традиційної» класифікації на земельні, водні, лісові ресурси, надра, ресурси рослинного і тваринного світу, а й поділяти на вичерпні (невідновлювані, відновлювані) та невичерпні природні ресурси. До невідновлюваних відносять ті з них, які абсолютно не відновлюються або відновлюються набагато повільніше, ніж використовуються (надра, корисні копалини). До вичерпних відновлюваних природних ресурсів відносять земельні ресурси, лісові ресурси, тваринний і рослинний світ тощо. Ці ресурси у міру їх використання відновлюються. Невичерпні природні ресурси включають водні, кліматичні (енергетичні, теплові, ресурси вологи в атмосфері та ґрунті, світлові, газові) і космічні ресурси (енергія морських припливів). Об'єктом природоресурсних правовідносин може виступати не лише сам природний ресурс або його властивість, а й елементи «традиційних» природних ресурсів із визначеною специфікою їх використання (біологічні, генетичні природні ресурси).

6. Природоресурсне право слід розглядати як самостійну галузь права у системі права України, правові норми якої регулюють комплексні суспільні відносини з використання (вилучення та споживання корисних властивостей) і відтворення (відновлення кількісних та якісних характеристик) природних ресурсів, що мають потенційну або фактичну цінність для людини і є джерелом необхідних матеріальних та духовних благ. Природоресурсні відносини, що становлять предмет природоресурсного права, носять комплексний характер, оскільки об'єднують близькі за своїм змістом земельні, водні, лісові, надрові та інші відносини, визначаючи загальні засади їх правової регламентації і залишаючи при цьому специфіку правового регулювання використання та відтворення окремих природних ресурсів.

7. Поява природоресурсного і природоохоронного права бере початок із 60-х рр. XX століття. Головною передумовою їх появи стала теорія диференціації та інтеграції, що привернула інтерес наукової спільноти.

Природоохоронне право поряд з іншими галузями: земельним, водним, лісовим, надровим правом включалося до системи природоресурсного права. Ідеї щодо становлення природоресурсного і природоохоронного права знайшли свій розвиток у 60–80-х рр. XX століття. Більшість науковців підтримували факт існування природоресурсного і природоохоронного права, хоча перевага надавалася саме природоресурсному праву, оскільки природоохоронне право, на думку більшості вчених, не має самостійного предмета правового регулювання (охорона – лише похідне від використання природних ресурсів).

Наукова дискусія того часу завершилася формуванням у 80–90-х рр. XX ст. двох основних позицій у розвитку суспільних правовідносин з приводу використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища: теорії екологічного права і теорії права навколишнього середовища. Представники теорії екологічного права констатували виникнення нової галузі права – екологічного права у результаті консолідації природоресурсного і природоохоронного права. Представники теорії права навколишнього середовища вважали, що конструктивною платформою для подальшого теоретичного пошуку запропонованої проблематики є не конструкція «природоохоронне – природоресурсне право», а концепція права навколишнього середовища як інтегрованої, комплексної галузі права.

8. Початок XXI ст. – період формування у науковій літературі протилежної наукової позиції – критики концепції екологічного права та інтеграції природоресурсних, природоохоронних та «екологобезпечних» суспільних відносин. Не заперечуючи взаємозалежності природоресурсних і природоохоронних відносин, науковці констатують початок об'єктивізації процесу формування природоресурсного права як самостійної галузі права. Нині сформувалися усі об'єктивні передумови і є всі підстави стверджувати про формування самостійної галузі права – природоресурсного права, відокремлення і виділення його зі структури екологічного. Докорінні відмінності природоресурсного права від права екологічного

(природоохоронного) відображені у предметі та об'єкті правового регулювання, методі, його джерелах.

9. Предметом природоресурсного права є природоресурсні відносини, тобто суспільні відносини щодо використання і відтворення природних ресурсів або їх властивостей, предметом екологічного (природоохоронного) права – природоохоронні відносини як суспільні відносини щодо охорони природних об'єктів і навколишнього природного середовища та відновлення природних ресурсів, і стосуються вони не стільки самих природних об'єктів, скільки внутрішніх та зовнішніх зв'язків цих об'єктів, їх властивостей, станів і процесів, що відбуваються в них. Використання і відтворення природних ресурсів у складі предмета природоресурсного права, як правило, здійснюється на основі права власності та права користування, а природоохоронні відносини реалізуються незалежно від засад належності природних об'єктів та їх ресурсів;

У правовому регулюванні природоресурсних відносин присутній насамперед приватний інтерес, оскільки основною метою використання природних ресурсів є забезпечення головним чином приватних економічних потреб людини (не заперечується наявність і публічно-правових норм – екологізованих норм у природоресурсному законодавстві); природоохоронні відносини тяжіють до публічних форм впливу і мають спрямованість на збереження й охорону загального блага, яким є навколишнє природне середовище, забезпечення екологічних інтересів суспільства. Екологічні інтереси, що притаманні охороні навколишнього природного середовища, діють в єдності і боротьбі протилежностей з економічними інтересами суспільства під час використання природних ресурсів.

10. Суспільні відносини щодо використання і відтворення окремих природних ресурсів нині є предметом правового регулювання визнаних поресурсних галузей права (водного, лісового, надрового, флористичного, фауністичного права та ін.). Ці галузі мають свою специфіку, власну внутрішню структуру, свій предмет, метод правового регулювання, свої

джерела права, розвиваються відповідно до своїх особливостей, що, однак, не розриває їх взаємозв'язок, так само як і не виокремлює їх із природоресурсної галузі права як самостійної галузі. Інтеграція поресурсних галузей у галузь природоресурсного права не передбачає втрату ними своєї специфіки. Вона, навпаки, сприяє збагаченню поресурсних галузей внаслідок взаємодії їх між собою і з масивом норм природоресурсного права загального характеру. У системі природоресурсного права поресурсні галузі права є фактично його підгалузями. Природоресурсне право – це не конгломерат земельного, водного, лісового, надрового, фауністичного і флористичного права, а їх якісна єдність, заснована на єдиній природі, факторах розвитку і внутрішньої структури суспільних відносин.

11. Предмети правового регулювання природоресурсного і цивільного права перетинаються у частині майнових відносин, що виникають у сфері використання природних ресурсів, насамперед щодо набуття права власності і права користування на природні ресурси, у регулюванні договірних відносин, у відшкодуванні збитків, заподіяних правопорушеннями, у судовому захисті прав і застосуванні цивільно-правової відповідальності за порушення природоресурсного законодавства. Ця сфера відносин має комплексний характер і піддається спільному впливу природоресурсних та цивільно-правових норм у силу взаємопов'язаності суспільних відносин. Правове регулювання таких суспільних відносин здійснюється не тільки спеціальними нормами, що містяться у природоресурсному законодавстві, а й нормами цивільного права. Однак елементи схожості природоресурсних і майнових відносин не дають підстав для їх ототожнення. Між природоресурсними і майновими відносинами існують значні відмінності, що дають змогу вважати їх різнорідними відносинами.

12. Систему природоресурсного права можна визначити як інтегровану й організовану сукупність правових норм, що поєднані між собою внутрішніми зв'язками і регулюють суспільні відносини щодо використання та відтворення

природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з іншими елементами довкілля з метою задоволення потреб людини, суспільства і держави. Система природоресурсного права характеризується внутрішньою організаційною структурою. Це об'єктивно обумовлений природоресурсними відносинами поділ його на окремі взаємопов'язані елементи: правові норми, інститути, підгалузі. До того ж, структуру системи природоресурсного права можна представити через поділ її на загальну та особливу частини.

13. Загальна частина природоресурсного права включає у себе низку правових інститутів, що містять норми загального дії і є спільними для всіх видів природоресурсних відносин, які підлягають правовому регулюванню. До інститутів Загальної частини природоресурсного права слід віднести: право власності на природні ресурси; право користування природними ресурсами; правове регулювання відтворення природних ресурсів; правове забезпечення управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів; юридичну відповідальність за порушення природоресурсного законодавства.

Правові норми та інститути особливої частини регулюють певні, відносно відокремлені групи суспільних відносин і мають менший ступінь загальності. Норми цих інститутів спрямовуються на врахування особливостей різних видів природоресурсних відносин. Відносини, що виникають у зв'язку з використанням окремих видів природних ресурсів, регулюють норми, включені до Особливої частини: земельне право; водне право; лісове право; надрове право; флористичне право; фауністичне право. В юридичній науці відповідні сукупності норм вже давно і нерідко називають самостійними галузями права. У представлений роботі такі сукупності норм розглядаються як підгалузі природоресурсного права, а не самостійні галузі права, що складаються з відповідних правових інститутів.

14. Домінуюче становище у системі природоресурсного права займає інститут права власності на природні ресурси – це міжгалузевий інститут природоресурсного права, який об'єднує правові норми, що визначають стан

приналежності (присвоєності) природних ресурсів конкретним суб'єктам, закріплюють правомочності власника щодо володіння, користування і розпорядження належним йому природними ресурсами й забезпечують захист його прав та інтересів, виконує низку функцій. Норми інституту права власності на природні ресурси встановлюють приналежність природних ресурсів визначеним суб'єктам; закріплюють правомочності власника щодо володіння, користування і розпорядження належними йому природними ресурсами; встановлюють правові засоби охорони прав та інтересів власника.

15. Право користування природними ресурсами слід розуміти як міжгалузевий правовий інститут природоресурсного права, що являє собою сукупність правових норм, спрямованих на регулювання суспільних відносин з вилучення корисних властивостей природних ресурсів з метою задоволення потреб відповідних суб'єктів, порядку, умов надання, експлуатації та припинення їх використання. Право користування природними ресурсами класифікується на загальне та спеціальне. У зв'язку з цим у структурі інституту права користування природними ресурсами слід виділяти два субінститути (або підінститути): права загального і спеціального користування природними ресурсами, що відрізняються сутністю, змістом, суб'єктним та об'єктним складом й іншими ознаками.

16. Одним із фундаментальних інститутів природоресурсного права є інститут управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів. Для інституту управління нині необхідною є зміна пріоритетів у механізмі управління, спрямованих на сталий розвиток у використанні й відтворенні природних ресурсів як для нинішнього, так і для майбутніх поколінь. Правовий інститут управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів можна визначити як сукупність правових норм, що визначають діяльність уповноважених суб'єктів (державних органів, органів місцевого самоврядування і громадських організацій), спрямовану на забезпечення дотримання природоресурсного законодавства України та досягнення цілей,

визначених природоресурсним правом, зокрема щодо забезпечення сталого використання і відтворення природних ресурсів. Правовий інститут управління у сфері використання і відтворення природних ресурсів має міжгалузевий характер, оскільки є сукупністю правових норм, зокрема природоресурсного й адміністративного права.

17. Усі елементи системи природоресурсного права пов'язані між собою внутрішньогалузевими (зв'язки елементів системи природоресурсного права (норм, інститутів, підгалузей) і міжгалузевими (зв'язки елементів системи природоресурсного права з елементами інших галузей права) зв'язками. Міжгалузеві зв'язки системи природоресурсного права ззовні виявляються у таких формах, як: міжгалузева взаємодія, міжгалузевий взаємний вплив, міжгалузеве правове регулювання і колізійне регулювання. Міжгалузеві зв'язки забезпечують взаємодію природоресурсного права з іншими елементами системи права, спрямовану на регулювання природоресурсних суспільних відносин, а також на дотримання балансу між різними правовими галузями з метою усунення колізій всередині права. Міжгалузеві зв'язки природоресурсного права мають два напрями впливу на суспільні відносини: перший спрямований на взаємодію з іншими галузями права та їх елементами з метою досягнення певного правового результату, інший – на врегулювання колізій всередині системи права шляхом визначення дії однієї з колізійних галузей.

18. Становлення міжнародного природоресурсного права у системі міжнародного права навколишнього середовища пов'язано з відокремленням блоку міжнародно-правових відносин щодо використання, з метою вилучення корисних властивостей, і збереження природних ресурсів (предмета правового регулювання), необхідністю поєднання економічних інтересів у сфері природокористування й інтересів з охорони навколишнього природного середовища.

Міжнародне природоресурсне право формується сьогодні як підгалузь

міжнародного права навколишнього середовища – система міжнародно-правових принципів і норм, що регулюють міжнародні відносини між суб'єктами міжнародного права у сфері використання природних ресурсів, а також їх збереження, на засадах концепції сталого розвитку. Це результат відсутності якісної однорідності природоресурсних відносин як предмета міжнародно-правового регулювання, зв'язку з відносинами з приводу збереження природних ресурсів (оскільки регламентація діяльності по збереженню природних багатств безпосередньо визначається вмістом міжнародно-правових норм, що регулюють природокористування). Свій відбиток на цей процес наклала і відсутність природоресурсної міжнародно-правової бази, що регулює всю сукупність природоресурсних відносин.

19. У системі права Європейського Союзу склалась стійка, цілісна сукупність норм у сфері навколишнього середовища – європейське право навколишнього середовища. Стратегічним орієнтиром і системоутворюючим чинником розвитку природоресурсного права та законодавства України є наближення до права й законодавства Європейського Союзу. Наближення природоресурсного законодавства України до законодавства Європейського Союзу відбувається за трьома напрямками: загальний напрям «Навколишнє середовище» (найвищий рівень), сектори («Управління довкіллям та інтеграція екологічної політики у інші галузеві політики», «Якість атмосферного повітря», «Управління відходами та ресурсами», «Якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище», «Охорона природи», «Промислове забруднення та техногенні загрози», «Зміна клімату та захист озонового шару» та «Генетично модифіковані організми») і окремі джерела права Європейського Союзу, наведені у Додатку ХХХ.

Україна активно залучена у процес імплементації законодавства Європейського Союзу. Природоресурсне законодавство нашої держави є достатньо розгалуженим і розвинутим. Слід констатувати відповідність більшості положень національного законодавства європейському. Однак для

подальшої гармонізації законодавства України та Європейського Союзу окремі напрями (зокрема, «Охорона природи», «Зміна клімату та захист озонового шару тощо») вимагають приведення національного законодавства до вимог, встановлених європейськими стандартами.

20. Природоресурсне законодавство формувалося протягом багатьох десятиліть, його розвиток триває й нині. Воно дуже розвинене і детально врегульоване. При цьому природоресурсне законодавство, що представлене системою поресурсних галузей законодавства (земельного, водного, лісового, надрового тощо), потребує подальшого розвитку і суттєвого вдосконалення. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба розробки Концепції розвитку природоресурсного законодавства України, що інтегрує окремі види використання природних ресурсів і встановить загальні принципи та правила сталого, збалансованого, екосистемного, комплексного природокористування.

Завданнями Концепції розвитку природоресурсного законодавства України мають бути: розробка теоретичних основ системи природоресурсного законодавства; аналіз існуючої національної поресурсної законодавчої бази, порівняльний аналіз міжнародного і зарубіжного законодавства у зазначеній сфері; узгодження суміжних національних законів щодо окремих природних ресурсів і природокористування в цілому; підготовка переліку законодавчих і нормативно-правових актів, що потребують розробки та прийняття; визначення рівня та черговості законодавчого вирішення окремих проблем у сфері природокористування; вироблення єдиної термінології і понятійного апарату, принципів природоресурсного законодавства.

21. Найважливіші положення концепції природоресурсного законодавства мають знайти відображення у базовому законі, що займатиме центральне місце у системі норм, спрямованих на правове регулювання відносин у сфері використання і відтворення природних ресурсів. У зв'язку з цим видається актуальним прийняття Природоресурсного кодексу, який містив би уніфіковані основи використання природних ресурсів. Пропонований закон

має передбачати: у Загальній частині: 1) науково обґрунтовану розгалужену систему термінів і визначень, зокрема таких, як: «природний ресурс», «природокористування», «використання природних ресурсів», «відтворення природних ресурсів», «стале використання природних ресурсів», «екологічно збалансоване використання природних ресурсів», «комплексне використання природних ресурсів», «раціональне використання природних ресурсів» та інші; 2) систему принципів використання природних ресурсів; 3) положення, що регулюють питання права власності на природні ресурси, право користування природними ресурсами (право загального і спеціального користування природними ресурсами, інші види права користування природними ресурсами), інші права на природні ресурси (сервітут та ін.); 4) перелік підстав виникнення, зміни та припинення права власності і права користування природними ресурсами; 5) організаційну систему державного управління у сфері використання природних ресурсів, функції управління; 6) систему економічного регулювання у галузі природокористування (загальні положення щодо обчислення і сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів за користування природними ресурсами; заходи забезпечення державної підтримки діяльності, здійснюваної у сфері природокористування і т.п.); 7) положення щодо юридичної відповідальності за порушення природоресурсного законодавства; в Особливій частині – загальні правові засади використання і відтворення окремих природних ресурсів. Систематизація Загальної частини Природоресурсного кодексу має відбуватися у формі кодифікації, Особливої частини – у формі консолідації, на основі чинного поресурсного законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агафонов А.В. Водное право России: понятие, предмет и метод правовой регуляции. Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2016. № 6–7. С. 127–129.
2. Акментина О.Г., Андрущенко І.М. та ін. Правове регулювання відносин в сфері довкілля в Європейському союзі та в Україні / за заг. ред. В.Г. Дідика. Київ: Державний департамент з питань адаптації законодавства, 2007. 579 с.
3. Аксененок Г.А. Земельные правоотношения в СССР. Москва: Госюриздат, 1958. 308 с.
4. Александров Н.Г. Сущность права. Москва: Госюриздат, 1950. 55 с.
5. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 712 с.
6. Алексеев С.С. Структура советского права. Москва: Юридическая литература, 1975. 264 с.
7. Андрейцев В.І. Глава 15 «Використання природних ресурсів у сфері господарювання». Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. О.А. Беляневич, О.М. Вінник, В.С. Щербина та ін. / за заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини. 3-тє вид., переробл. і допов. Київ: Юрінком, Інтер, 2012. С. 262–299.
8. Андрейцев В.І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: монографія. Дніпропетровськ, НГУ, 2011. 372 с.
9. Андрейцев В.І. Екологічне право: Курс лекцій: навчальний посібник. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
10. Андрейцев В.І. Екологічне право: Особлива частина: підручник: Повний акад. курс / за ред. В.І. Андрейцева. Київ: Істина, 2001. 544 с.
11. Андрейцев В.І. Екологічне право України: проблеми інтеграції та

диференціації. Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві: матеріали Всеукраїн. наук.-практ. круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25.09.2014 р.) / ред. кол.: В.І. Андрейцев та ін. Дніпропетровськ: НГУ, 2014. С. 5–33.

12. Андрейцев В.І. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії. Київ: Знання, 2005. 445 с.

13. Андрейцев В.І. Перспективи розвитку природноресурсового права в системі екологічного права України. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: збірник матеріалів круглого столу (м. Харків, 30–31.10.2015 р.) / за ред. М.В. Шульги. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2015. С. 9–15.

14. Андрейцев В.І. Удосконалення екологічного законодавства: концептуальні засади. Досвід і проблеми вдосконалення екологічного законодавства: міжнародний круглий стіл, присвячений 15-річчю початку підготовки фахівців у галузі правознавства в НГУ (м. Дніпропетровськ, 14.12.2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 5–28.

15. Анисимов А.П., Рыженков А.Я. Экологическое право и его место в системе права. Актуальные проблемы теории экологического права: монографія / под общ. ред. А.П. Анисимова. Москва: Юрлит-информ, 2019. С. 8–18.

16. Анісімова Г.В. Взаємодія суспільства й природи – об'єктивна передумова виникнення екологічних відносин і екологічного права. Екологічне право України: підручник / за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. Харків: Право, 2009. С. 5–17.

17. Анісімова Г.В. Деякі теоретико-прикладні аспекти забезпечення права загального природокористування в Україні. Теорія і практика правознавства: електронне наукове фахове видання. 2017. Вип. 2 (12). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2017_2_12 (дата звернення: 12.09.2017).

18. Анісімова Г.В. Законодавчі проблеми забезпечення права

загального природокористування. Теорія і практика правознавства: електронне наукове фахове видання. 2013. Вип. 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62839/58311> (дата звернення: 23.10.2016).

19. Анісімова Г.В. Об'єкти екологічних правовідносин: сучасні підходи. Теорія і практика правознавства. 2014. Вип. 1 (5). С. 8 URL: <http://dspace.nlu.edu.ua> (дата звернення: 03.08.2017).

20. Анісімова Г.В. Об'єкти та суб'єкти екологічного права. Екологічне право України: підручник / за ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Харків: Право, 2009. С. 7–12.

21. Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории: монография. Москва: Спарк, 2002. 415 с.

22. Анучин В.А. Основы природопользования: Теоретический аспект. Москва: Мысль, 1978. 293 с.

23. Аржанов М.А. О принципах построения системы советского социалистического права. Советское государство и право. 1939. № 3. С. 26–35.

24. Арутюнян Д.А. Адміністративно-правові засади контрольно-наглядової діяльності у лісовому господарстві України: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Київ, 2017. 22 с.

25. Ахатов А.Г. Экология: энциклопедический словарь. Казань: ТКИ; Экополис, 1995. 256 с.

26. Бабошин О.А. Система конституционного права как отрасли российского права: вопросы теории и практики: дисс. ... к.ю.н.: 12.00.02 / Уральская государственная юридическая академия. Екатеринбург, 2011. 218 с.

27. Байдельдинов Д.Л. Экологическое законодательство Республики Казахстан. Алматы: Изд. центр ОФППИ «Интерлигал», 1995. 278 с.

28. Бакай О.О. Правове забезпечення екологічного прогнозування: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 180 с.

29. Бару М.И. Правовые и иные социальные нормы, регулирующие гражданские отношения: конспект лекции. Харьков, 1965. 118 с.
30. Басай О.В. Правовий режим рослинного світу України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 214 с.
31. Башмаков Г.С. Право пользования недрами в СССР. Москва: Наука, 1974. 156 с.
32. Биологический энциклопедический словарь / гл. ред. М.С. Гиляров; редкол.: А.А. Бабаев, Г.Г. Винберг, Г.А. Заварзин и др. 2-е изд., исправл. Москва: Сов. Энциклопедия, 1986. 864 с.
33. Бізек В. Політика і право ЄС з питань, що стосуються довкілля: посібник. Київ: Проект технічної допомоги ЄС «Додаткова підтримка Міністерства екології та природних ресурсів України у впровадженні секторальної бюджетної підтримки», 2013. 168 с.
34. Біловус Р.В. Правове регулювання загального користування надрами: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 231 с.
35. Блехцин И.Я., Минеев В.А. Производительные силы и окружающая среда (проблемы и опыт исследования). Москва: Мысль, 1981. 214 с.
36. Бобкова А.Г. Господарсько-правове забезпечення використання природних ресурсів: стан та перспективи розвитку. Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. Харків: Право, 2008. С. 451–478.
37. Бобылев А.К., Белашенко С.А. Вопросы теории экологического права. Минск: Изд-во БГУ, 1991. 203 с.
38. Боголюбов С.А. Институты экологического права. Москва: Эксмо, 2010. 480 с.
39. Боголюбов С.А. Правовые последствия социального характера

природопользования и охраны окружающей среды. Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 05.12.2014 р.). Харків, 2014. С. 30–37.

40. Боголюбов С.А. Экологическое право: учебник. Москва: Высш. образ., 2006. 492 с.

41. Боголюбов С.А. Экологическое право: учебник. Москва: Издательство Юрайт, 2011. 482 с.

42. Боголюбов С.А. Экологическое право: учебник. Москва: Норма-Инфра, 1998. 392 с.

43. Боклан Д.С., Копылов М.Н. Взаимодействие международного экологического и международного права как отраслей системы международного права. Московский журнал международного права. 2014. № 3. С. 171–191.

44. Большой энциклопедический словарь. В 2 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. Т. 1. Москва: Советская энциклопедия, 1991. 862 с.

45. Бондар О.Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2005. 222 с.

46. Боровских Б.А. Планирования природопользования. Москва: Экономика, 1979. 168 с.

47. Бошно С.В. Норма права: понятия, свойства, классификация и структура. Право и современные государства. 2014. № 4. С. 49–60.

48. Бошно С.В. Система права и система законодательства. Право и современные государства. 2013. № 5. С. 3–25.

49. Браун Лестер Р. Виклики нового століття. Стан світу 2000. Київ: Інтел-сфера, 2000. 305 с.

50. Бринчук М.М. Введение в экологическое право. Москва: Академический правовой университет при институте государства и права

Российской академии наук, 1996. 36 с.

51. Бринчук М.М. Конституционные основы права собственности на природу. Право и экология: труды Института государства и права РАН (Proceedings of the Institute of State and Law of the RAS). 2017. Том 12. № 4. С. 97–132.

52. Бринчук М.М. Право собственности на природу: проблемы теории. Актуальные проблемы государства и права: труды Института государства и права РАН. 2011. № 4. С. 153–174.

53. Бринчук М.М. Принципы экологического права. Государство и право. 2014. № 6. С. 122–125.

54. Бринчук М.М. Теоретические проблемы объекта водных отношений в водном праве России. Пробелы в российском законодательстве. 2011. № 6. С. 136–138.

55. Бринчук М.М. Экологическое право в правовой системе. Астраханский вестник экологического образования. 2013. № 1 (23). С. 4–20.

56. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды): учебник для высших юридических учебных заведений. Москва: Юрист, 1999. 688 с.

57. Бринчук М.М. Экологическое право: учебник. Москва: Городец, 2009. 445 с.

58. Бринчук М.М. Экологическое право: учебник. Москва: ЭКСМО, 2010. 830 с.

59. Бринчук М.М. Экологическое право: учебник. Москва: Юрист, 2005. 670 с.

60. Бринчук М.М. Экосистемный подход в праве. Экологическое право. 2008. № 1. С. 6–14.

61. Бриньке И.А. Правовая охрана ландшафта в Латвийской ССР: автореф. дисс. ... к.ю.н. Москва, 1984. 19 с.

62. Буриан А.Д. К читателям. Антология интерэкоправа: учебное

пособие / под. ред. Е.А. Высторобца. 2-е изд. Москва–Уфа: МИРмпОС, Центр интерэкоправа ЕврАзНИИПП, 2014. С. 8–17.

63. Быков В.Н., Максимович Н.Г., Казакевич С.В., Блинов С.М. Природные ресурсы и охрана окружающей среды. Москва, 2007. 320 с.

64. Быстров Г.Е. Правовое регулирование горных отношений в России. Хозяйство и право. 1992. № 11. С. 8–17.

65. Вайнштейн А.Л. Учет природных ресурсов в составе национального богатства и баланса народного хозяйства. Вопросы экономики. 1965. № 7. С. 67–74.

66. Василевская Д.В. Административно-правовой режим недропользования в Российской Федерации: проблемы теории и практики: дисс. ... к.ю.н.: 12.00.14 / Российский государственный университет нефти и газа (национальный исследовательский университет) имени И.М. Губкина. Москва, 2008. 189 с.

67. Василенко Е.В. Совершенствование международно-правового механизма освоения и использования природных ресурсов. Юридический мир. 2009. № 10. С. 30–37.

68. Василенко Е.В. Формирование международного природоресурсного права: дисс. ... к.ю.н.: 12.00.10 / Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Южный федеральный университет». Ростов-на-Дону, 2016. 225 с.

69. Васильев А.С., Иванов В.В., Миколаенко А.И. и др. Основы теории права и государства в вопросах и ответах: учебное пособие. Харьков: Одиссей, 2003. 482 с.

70. Васильева М.И. О возможностях правового регулирования пользования экосистемными услугами. Стратегия России. 2008. № 10. С. 16–22.

71. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. 839 с.

72. Венедіктова І.В. Методологічні засади охоронюваних законом

інтересів у приватному праві: монографія. Харків: Нове Слово, 2011. 260 с.

73. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. Москва: Айриспресс, 2003. 575 с.

74. Веснин В.Р. Популярная экономика природопользования. Москва: «Наука», 1991. 113 с.

75. Витцум В.Г. и др. Международное право: научное издание / пер. с нем.; науч. ред. Т.Ф. Яковлева. Москва; Берлин: Инфотропик Медиа, 2011. 961 с.

76. Вівчаренко О.А. Гарантії права власності на землю в Україні: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2005. 199 с.

77. Вовк Ю.А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть: учебное пособие. Харьков: Вища школа, 1986. 317 с.

78. Водна Рамкова Директива 2000/60/ЄС: Основні терміни та їх визначення (офіційний переклад). Київ: Консорціум компаній RODECOVERSeau–WRc, 2006. 244 с.

79. Водний кодекс України від 06.06.1995 р. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.

80. Волков Г.А. Принципы земельного права. Экологическое право. 2005. № 2. С. 90–96.

81. Воскобійник М.В. Правове забезпечення формування комунальної власності на землю: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 186 с.

82. Вылегжанин А.Н. Международно-правовые вопросы недропользования: монография. Москва: Норма, 2007. 528 с.

83. Вылегжанин А.Н. Международно-правовые основы природоресурсной деятельности государств в Мировом океане: дисс. ... д.ю.н.: 12.00.10 / Дипломатическая академия МИД России. Москва, 2002. 349 с.

84. Выпханова Г.В. Теоретические проблемы формирования концепции природоресурсного законодательства. Природоресурсное законодательство в условиях модернизации экономики России: современные проблемы развития: монографія / под ред. Н.Г. Жаворонковой. Москва: «Норма», «Инфра-М», 2014. С. 79–86.

85. Высторобец Е.А. Интерэкоправо и международное энергетическое право: сравнительный анализ. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2013. № 2(8). С. 3–8.

86. Гавриленко О.П. Геоекологічне обґрунтування проектів природокористування. Київ: Ніка-Центр, 2007. 432 с.

87. Гаврилов В.В. Основные критерии выделения отраслей в международном публичном праве. Проблемы совершенствования законодательства и правоприменительной деятельности: тезисы докладов на межвузовской конференции молодых ученых-юристов. Владивосток, 1988. С. 16–18.

88. Гавриш Н.С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... д.ю.н.: 12.00.06 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. 437 с.

89. Газуда М.В. Сутнісна характеристика відновлюваних природних ресурсів та особливості їх використання у сільському господарстві. Економічні науки: збірник наукових праць. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Випуск 11 (44). Луцьк: Луцький НТУ, 2014. С. 12–23.

90. Гафурова Е.В. Перспективы развития аграрного права в современных условиях. Аграрное и земельное право. 2015. № 7. С. 11–16.

91. Гафурова О.В. Соціальний розвиток села в Україні: теорія та практика правового регулювання: монографія / за заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ: Ірідіум, 2014. 480 с.

92. Гафурова О.В. Теоретико-правові підходи до визначення інституту соціального розвитку села. Часопис Київського університету права. 2012. № 2. С. 277–281.

93. Гафурова О.В., Пенькова А.П. Правове забезпечення біологічної безпеки при використанні ГМО у сільськогосподарському виробництві в Україні та Європейському Союзі. Zbior artykulow naukowych. Economy. Zarzadzanie. Panstwo I Prawo. European Scientific Conference. Theory. Practice (30.07.2017–31.07.2017). Warszawa, 2017. P. 25–28.

94. Гейвандов Э.А. Экология: словарь-справочник для школьников и студентов: в 2 т. Т. 2. Москва: Культура и традиции, 2002. 416 с.

95. Герасимова И.А. Управление природопользованием и охраной окружающей среды: дисс. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Оренбургский государственный университет. Оренбург, 1998. 220 с.

96. Гераськин Я.В. Воспроизводство природных ресурсов (Теория, тенденции, проблемы): автореф. дисс. ... к.э.н.: 08.00.01. Орел, 1999. 21 с.

97. Гетьман А.П. Верховенство права в інституті управління природокористуванням та охороною довкілля. Екологічне право України: науково-практичний журнал. 2017. № 1–2. С. 2–8 .

98. Гетьман А.П. Доктрина науки екологічного права: генеза теоретичних досліджень еколого-правових проблем у XX ст. Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. Правова доктрина України: у 5 т. Ю.С. Шемшученко, А.П. Гетьман, В.І. Андрейцев та ін. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Т. 4. Харків: Право, 2013. С. 10–96.

99. Гетьман А.П. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля. Право України. 2011. № 2. С. 11–19.

100. Гетьман А.П. Науково-методологічні чинники становлення та перспективи розвитку законодавства про охорону довкілля. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. А.П. Гетьман, О.В. Донець, А.К. Соколова та ін. / за ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2014.

С. 32–55.

101. Гетьман А.П. Правові основи управління природокористуванням і охороною навколишнього природного середовища (екологічне управління). Екологічне право: підручник / за ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. С. 37–71.

102. Гетьман А.П., Зуєв В.А. Екологічне право: роздуми про його витоки та перспективи розвитку. Проблеми законності. 2017. Вип. 137. С. 75–91.

103. Гетьман А.П., Зуєв В.А. Формування еколого-правової науки: ресурсний аспект та проблеми його інтеграції. Проблеми законності. 2016. Вип. 132. С. 104–123.

104. Гиренко І.В. Правова охорона рослинного світу України: сучасна парадигма: монографія / за заг. ред. В.І. Семчика. Київ: НУБіП України, 2015. 433 с.

105. Гирусов Э.В. Гуманизм экологического права. Экологическое право России: сборник материалов научно-практических конференций 1995–2004 гг. Т. 3. Москва, 2004. С. 310–314.

106. Глоссарий по статистике окружающей среды Методологические исследования. Серия F. № 67. ООН. Нью-Йорк, 1997. URL: <http://unstats.un.org/unsd/environmentgl> (дата звернення: 07.05.2018).

107. Глотова О.В. Особливості права загального природокористування та його правові гарантії. Актуальні проблеми держави і права. 2007. С. 138–142.

108. Голиченков А.К. Основные подходы к разработке концепции проекта Экологического кодекса Российской Федерации. Право и политика. 2000. № 10. С. 123–131.

109. Голиченков А.К. Охрана окружающей природной среды, обеспечение экологической безопасности, обеспечение рационального использования природных ресурсов: термины, содержание, соотношение. Экологическое право: сборник материалов научно-практических конференций (1995–1998 гг.). Москва, 1999. С. 40–44.

110. Голиченков А.К. Понятие, предмет и система экологического права в широком смысле слова. Экологическое право. 2012. С. 316– 327.

111. Голиченков А.К. Экологический кодекс Российской Федерации: основные элементы концепции проекта. Экологическое право России. Вып. 2. Москва, 2001. С. 224–232.

112. Голиченков А.К. Экологическое право России: словарь юридических терминов: учебное пособие. Москва: Издательский Дом «Городец», 2008. 448 с.

113. Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1940. 304 с.

114. Горбовой В.Ф. Предмет и система советского лесного права. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1984. 144 с.

115. Горшунов Д.Н. Интерес в частном прав: вопросы теории: монография. Казань: Казанский университет им. Б.И. Ульянова-Ленина, 2005. 176 с.

116. Гоштинар С.Л. Правове регулювання ведення державного земельного кадастру в Україні: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний аграрний університет. Київ, 2008. 193 с.

117. Григор'єва Т.В. Правове регулювання використання й охорони водних живих ресурсів: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 187 с.

118. Григор'єва Т.В. Правові засади використання, охорони та відтворення водних живих ресурсів: монографія. Харків: Право, 2011. 176 с.

119. Грицан О.А. Правові засади екологічного контролю за використанням та охороною надр: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України. Київ, 2009. 197 с.

120. Гулак О.В. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері пожежної безпеки в лісах України: проблеми теорії та правозастосування: монографія. Київ: НУБіП України. 2019. 616 с.

121. Гуревський В.К. Земельне право як самостійна галузь права та його

співвідношення із суміжними галузями права. Актуальні проблеми держави і права. 2004. Вип. 22. С. 719–723.

122. Гуревський В.К. Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Одеська державна юридична академія. Одеса, 1999. 212 с.

123. Гусев М.В. Обращения к человечеству. Науки о жизни и образование. Фундаментальные проблемы интеграции: материалы конференции (г. Москва, 2009 г.). Москва: МГУ имени М.В. Ломоносова, 2009. С. 3–5.

124. Гусев Р.К. Правовая охрана лесов в СССР. Москва: Знание, 1974. 64 с.

125. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. Т. 1. Москва: Русский язык, 1981. 699 с.

126. Данилко Н.І. Реалізація повноважень органів місцевого самоврядування в галузі земельних відносин: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2013. 248 с.

127. Дейнега М.А. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС у сфері використання і збереження водних ресурсів. Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (20–22.09.2019). Івано-Франківськ, 2019. С. 135–138.

128. Дейнега М.А. Біоцентризм як основа розвитку природоресурсних правовідносин. Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права: матеріали Круглого столу (м. Київ, 22.09.2017 р.). Київ: Прінт Сервіс, 2017. С. 81–83.

129. Дейнега М.А. Використання альтернативних джерел енергії у системі природоресурсних правовідносин. Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції:

матеріали Круглого столу (м. Харків, 8.12.2017 р.) / За ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2017. С. 134–136.

130. Дейнега М.А. Використання і збереження водних ресурсів в Україні: сучасний стан імплементації норм права ЄС. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 4. С. 62–71.

131. Дейнега М.А. Використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища: проблеми співвідношення правових категорій. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2018. № 3. С. 7–10.

132. Дейнега М.А. Відновлювальні джерела енергії в Україні та їх вплив на навколишнє природне середовище: правовий аспект. Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23–25.05.2018 р.). Київ, 2018. С. 93–95.

133. Дейнега М.А. Відтворення природних ресурсів у системі природоресурсних правовідносин. Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародного конгресу (м. Одеса, 2–4.06.2017 р.), присвяченого 20-річчю НУ «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. С. 133–135.

134. Дейнега М.А. Впровадження басейнового принципу управління водними ресурсами у законодавство України. Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки» міжнародній науково-практичній конференції: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–20.09.2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 120–123.

135. Дейнега М.А. До питання правового забезпечення принципів раціонального і комплексного використання природних ресурсів. Актуальні проблеми конвергенції екологічного законодавства України до законодавства

Європейського Союзу: матеріали Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (м. Дніпро, 28.10.2016 р.). С. 137–139.

136. Дейнега М.А. До питання про комплексність природоресурсного права. Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах: матеріали Четвертого зібрання фахівців споріднених кафедр (06–09.06.2019). Одеса, 2019. С. 86–89.

137. Дейнега М.А. До питання співвідношення природоресурсних відносин із суміжними суспільними відносинами. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: збірник матеріалів Круглого столу (м. Харків, 4.12.2015 р.) / За заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 106–108.

138. Дейнега М.А. Еволюція наукових поглядів на взаємодію суспільства і природи. Економіка, освіта, технології в контексті глобальних трансформаційних імперативів розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16–17.10.2019). Черкаси, 2019. С. 233–237.

139. Дейнега М.А. Екологічні аспекти у правовому регулюванні меліорації земель сільськогосподарського призначення. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2012. Вип. 173. Ч. 1. С. 93–99.

140. Дейнега М.А. Екосистемний підхід до використання природних ресурсів: правовий аспект. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. № 2. С. 131–135.

141. Дейнега М.А. Європейська екологічна мережа: правові засади формування. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2015. Вип. 213. Ч. 1. С. 74–78.

142. Дейнега М.А. Земельне та екологічне право: співвідношення предметів правового регулювання. Екологічне право України: система та межі правового регулювання: матеріали Всеукраїнського науково-практичного

круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25.09.2015 р.) / Ред. кол.: В.І. Андрейцев та ін. Дніпропетровськ: НГУ, 2015. С. 202–205.

143. Дейнега М.А. Інтеграція природоресурсного законодавства України до законодавства ЄС у сфері зміни клімату. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 3. С. 66–75.

144. Дейнега М.А. Історичні аспекти становлення і розвитку природоресурсного права. Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 25-річчя Юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8–10.09.2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 48–50.

145. Дейнега М.А. Концепція сталого розвитку як основа формування природо-ресурсних правовідносин. Еволюція правового регулювання земельних, аграрних та екологічних відносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження д.ю.н. Н.І. Титової (м. Львів, 18.11.2016 р.). С. 171–172.

146. Дейнега М.А. Межотраслевые связи природоресурсного и гражданского права. *Leges et Vita*: Международный научно-практический правовой журнал. 2018. № 8. С. 26–31.

147. Дейнега М.А. Меліоративні відносини у складі предмету правового регулювання земельного права України. Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 14–15.05.2015 р.). Вінниця: Донецький національний університет, Вінницький апеляційний адміністративний суд, 2015. С. 290–293.

148. Дейнега М.А. «Міжгалузеві» зв'язки системи природоресурсного права. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 2. С. 66–71.

149. Дейнега М.А. Міжнародно-правові стандарти формування Європейської екологічної мережі. Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країнах: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 26–27.12.2014 р.). Запоріжжя: Запорізька міська ГО «Істина», 2014. С. 87–89.

150. Дейнега М.А. Наукові моделі розвитку взаємовідносин суспільства і природи як базис формування природоресурсного права. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2017. № 4 (26). С. 123–125.

151. Дейнега М.А. Окремі аспекти визначення природоресурсних правовідносин. Матеріали першого зібрання фахівців споріднених кафедр аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права (м. Одеса, 9–10.09.2016 р.). С. 107–108.

152. Дейнега М.А. Органічне землеробство – умова сталого природокористування: правове забезпечення. Правові засади ведення органічного землеробства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 29.09.2017 р.) / За заг. ред. М.В. Шульги. Харків: Доміно, 2017. С. 51–55.

153. Дейнега М.А. Особливості права власності на природні ресурси. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 3 (volume 2). С. 64–68.

154. Дейнега М.А. Особливості формування міжнародного природоресурсного права у системі міжнародного права. *Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал*. 2019. Vol. 10. № 1. С. 134–142.

155. Дейнега М.А. Правова охорона сільськогосподарських угідь при їх механічному обробітку. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право»*. Київ, 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 82–89.

156. Дейнега М.А. Правовий режим земель національної екологічної мережі. Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних

правовідносин: матеріали Круглого столу (м. Харків, 5.12.2014 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, НАПрН України, 2014. С. 195–197.

157. Дейнега М.А. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення у складі національної екологічної мережі. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 102–107.

158. Дейнега М.А. Правові аспекти використання природних ресурсів у контексті реалізації стратегії сталого розвитку і «зеленої» економіки. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 3. С. 113–116.

159. Дейнега М.А. Правові проблеми формування системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів. Право та державне управління: збірника наукових праць. 2018. № 2. С. 87–92.

160. Дейнега М.А. Предмет правового регулювання і сфера дії природоресурсного права. Innovative research of legal regulation of public administration: International Scientific Conference (16–17.06.2017, Lublin, Poland). Р. 77–79.

161. Дейнега М.А. Приватний і публічний інтерес у правовому регулюванні природоресурсних та природоохоронних відносин. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2017. С. 74–79.

162. Дейнега М.А. Принципи природокористування у взаємовідносинах між людством і довкіллям: правовий аспект. Sciences of Europe. 2017. № 16. Vol. 2. С. 51–54.

163. Дейнега М.А. Природні ресурси як об'єкт природоресурсних правовідносин. Visegrad Journal on Human Rights. 2018. № 2 (volume 2). С. 52–57.

164. Дейнега М.А. Природокористування як правова категорія: проблеми визначення і співвідношення із суміжними поняттями. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 7. С. 103–107.

165. Дейнега М.А. Природоресурсне право: проблеми формування і розвитку: монографія / За заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ: НУБіП України, 2019. 368 с.

166. Дейнега М.А. Проблеми розмежування предметів природоресурсного і природоохоронного права. Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали Круглого столу (м. Київ, 27.05.2016 р.) / За ред. М.В. Краснової, Т.О. Коваленко. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2016. С. 311–314.

167. Дейнега М.А. Проблеми співвідношення предметів земельного права і суміжних галузей права України. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23.05.2015 р.), присвяченої 90-річчю від народження акад. В.З. Янчука / За ред. проф. В.М. Єрмоленка, у 2-х част. Частина друга. Київ, 2015. С. 211–214.

168. Дейнега М.А. Проблеми формування природоресурсного права. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2015. Вип. 232. С. 58–64.

169. Дейнега М.А. Розвиток наукової думки про формування природоресурсного права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Випуск № 49. С. 9–11.

170. Дейнега М.А. Розвиток природоресурсних правовідносин у контексті стратегії сталого розвитку і «зеленої» економіки. Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–19.05.2018 р.). Київ, 2018. С. 82–85.

171. Дейнега М.А. Тенденції формування і розвитку системи природоресурсного законодавства України. Jurnalul juridic national: teorie si practica. 2018. № 5 (33). С. 163–167.

172. Дейнега М.А. Теоретико-правові засади раціонального використання природних ресурсів. Прикарпатський юридичний вісник: Науково-практичний журнал. 2018. № 1 (22). Том. 1. С. 85–88.

173. Дейнега М.А. Теоретико-правові підходи до визначення об'єкта природоресурсних правовідносин. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: збірник матеріалів Круглого столу (м. Харків, 30–31.10.2015 р.) / За заг. ред. М.В. Шульги. Харків: Вид-во ТОВ «Оберіг», 2015. С. 54–58.

174. Дейнега М.А. Теоретико-правові підходи до використання кліматичних ресурсів у сільському господарстві. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права у сучасних умовах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 20.04.2018 р.). Харків, 2018. С. 162–166.

175. Дейнега М.А. Теоретико-правові підходи до характеристики суспільних відносин з відтворення природних ресурсів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2018. № 1. С. 130–132.

176. Дейнега М.А. Теоретичні засади системи природоресурсного права. Приватне та публічне право. Вип. 4. 2017. С. 42–45.

177. Дейнега М.А., Маєвський В.А. Проектування національної екологічної мережі у контексті стратегії сталого розвитку: правовий аспект. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 131–137 (Здобувачем окреслено особливості проектування національної екологічної мережі відповідно до вимог законодавства України).

178. Дейнега М.А., Шестопапка Р.І. Правове забезпечення якості водних ресурсів за законодавством України та Європейського Союзу. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 116–123 (Здобувачем проаналізовано

законодавство України у сфері забезпечення якості водних ресурсів і стан адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу).

179. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 480 с.

180. Джуган В.О. Правове регулювання використання та охорони вод в Україні: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.06. Київ, 2009. 19 с.

181. Джуган В.О. Правове регулювання використання та охорони вод в Україні: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2009. 195 с.

182. Директива 80/778/ЄС від 15.07.1980 р. щодо якості води, призначеної для споживання населення. URL: <http://www.cleanwater.org.ua> (дата звернення: 18.03.2018).

183. Директива 91/271/ЄЕС від 21.05.1991 р. про очистку міських стічних вод. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 17.03.2018).

184. Директива 92/43/ЄЕС Ради від 21.05.1992 р. про збереження природного середовища існування, дикої флори та фауни. URL: <https://menr.gov.ua/news/31295.html> (дата звернення: 17.03.2018).

185. Директива 98/83/ЄС від 03.11.1998 р. про якість води, призначеної для споживання людиною. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 18.03.2018).

186. Директива 2000/60/ЄС від 23.10.2000 р. про встановлення рамок діяльності Співтовариства у галузі водної політики. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 17.03.2018).

187. Директива 2009/147/ЄС від 30.11.2009 р. про збереження диких птахів. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua> (дата звернення: 05.03.2018).

188. Добробог Л.М. Система права: теоретико-правовий дискурс. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 21. Частина II. Том 1. 2013. С. 30–32.

189. Дорогунцов С.І., Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П.

Екосередовище і сучасність: монографія: У 8 т. Т. 1: Природне середовище у сучасному вимірі. Київ: Кондор, 2006. 424 с.

190. ДСТУ 3992-2000. Кліматологія. Терміни та визначення основних понять. Харків, 2001. 112 с.

191. Дубовик О.Л. Механизм действия права в охране окружающей среды. Москва: Наука, 1984. 168 с.

192. Дубовик О.Л. Экологическое право: учебник. Москва: Проспект, 2003. 304 с.

193. Дубовик О.Л. Экологическое право: учебник. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. 768 с.

194. Дудиков М.В. Горное право в системе отраслей права. Lex Russica. 2015. № 7. С. 43–56.

195. Духно Н.А. Проблемы содержания экологического права и природоресурсного права. Аграрное и земельное право. 2006. № 7 (19). С. 3–9.

196. Екологічне право: підручник / за ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. 272 с.

197. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 848 с.

198. Екологічне право України: підручник. А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.К. Попов та ін. / за ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Харків: Право, 2005. 382 с.

199. Еренов А.Е. Правовая охрана природы Казахской ССР. Алма-Ата: Наука, 1977. 299 с.

200. Ерофеев Б.В. Советское природоресурсовое право. Москва: Юрид. лит-ра, 1983. 286 с.

201. Ерофеев Б.В. Экологическое право: учебник для вузов. Москва: Высшая школа, 1992. 397 с.

202. Ерофеев Б.В. Экологическое право: учебник для вузов. Москва: Юриспруденция, 1999. 647 с.

203. Ерофеев Б.В. Экологическое право: учебник. Москва: Новый Юрист, 1998. 688 с.

204. Євстігнєєв А.С. Наукові підходи до визначення предметів природоресурсного та антропоохоронного права в контексті інтеграції їх норм. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. 2013. Вип. 2 (96). С. 57–61.

205. Євстігнєєв А.С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні: дис. ... д.ю.н.: 12.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 416 с.

206. Єгорова Т.П. Охорона лісів за законодавством України та країн СНД: порівняльно-правовий аналіз: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків. 197 с.

207. Єлісєєва О.В. Припинення права приватної власності на земельну ділянку за законодавством України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2006. 180 с.

208. Єлькін С.В. Правове регулювання ландшафтного використання та охорони земель в Україні: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.06. Київ, 2012. 20 с.

209. Єрмоленко В.М. Аграрне право як самостійна галузь права України. Аграрне право України: підручник. В.М. Єрмоленко, О.В. Гафурова, М.В. Гребенюк та ін. / за заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 43–65.

210. Єрмоленко В.М. Об'єкт у структурі правовідносин. Юридична Україна. 2004. № 1. С. 11–15.

211. Єрмоленко В.М. Поняття і юридична природа природних ресурсів. Актуальні проблеми конвергенції екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу: матеріали Всеукр. наук.-практ. круглого столу (м. Дніпро, 28.10.2016 р.). Дніпро, 2016. С. 74–76.

212. Єрмоленко В.М. Природоресурсне право в системі права України. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення,

перспективи: збірник матеріалів круглого столу (м. Харків, 30–31.10.2015 р.) / за ред. М.В. Шульги. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2015. С. 88–91.

213. Єрмоленко В.М. Теоретичні засади обґрунтування галузевого характеру аграрного права. Актуальні питання реформування правової системи України: збірник статей за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 30–31.05.2008 р.). Луцьк, 2008. С. 348–351.

214. Єрмоленко В.М. Теоретичні проблеми розмежування галузей екологічного і природоресурсного права. Право України. 2010. № 6. С. 148–153.

215. Єрофеев М.І. Державне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. С. 163–200.

216. Жаворонкова Н.Г. Тенденции и перспективы развития природоресурсного законодательства. Природоресурсное законодательство в условиях модернизации экономики России: современные проблемы развития: монографія / под ред. Н.Г. Жаворонковой. Москва: «Норма», «Инфра-М», 2014. С. 5–10.

217. Жариков Ю.Г. Теоретические проблемы права сельскохозяйственного землепользования в СССР: дис. ... д.ю.н.: 12.00.06 / Московский государственный университет. Москва, 1973. 436 с.

218. Заверюха М.М. Правове регулювання використання та охорони лісів за лісовим та земельним законодавством України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2017. 203 с.

219. Загальна теорія держави і права: підручник. М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

220. Задорожній О.В., Медведєва М.О. Міжнародне право навколишнього

середовища: підручник. Київ: ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка, 2010. 510 с.

221. Заморська Л.І. Загальнонаукова концепція категорії «система права». Держава і право. 2010. Вип. 47. С. 46–50.

222. Заставська Л.П. Право власності на землю в Україні (розвиток та основні риси): дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2003. 201 с.

223. Земельне право України: Академічний курс: підручник. В.І. Семчик, П.Ф. Кулинич, М.В. Шульга. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 600 с.

224. Земельне право України: навчальний посібник / за ред. І.І. Каракаша, Т.Є. Харитонової. Одеса: Юридична література, 2017. 588 с.

225. Земельне право України: підручник / за ред. О.О. Погрібного. Київ: Істина, 2003. 448 с.

226. Земельне право України: підручник. М.В. Шульга, Г.В. Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін. / за ред. М.В. Шульги. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 368 с.

227. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3. Ст. 27.

228. Земельное право России / под ред. В.В. Петрова. Москва: Зеркало, 1998. 140 с.

229. Земельное право России: учебник. А.П. Анисимов, А.Я. Рыженков, С.А. Чаркин / за ред. А.П. Анисимова. Москва: Издательство Юрайт, 2014. 433 с.

230. Земельное право: учебник / под ред. С.А. Боголюбова. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 1998. 400 с.

231. Зуєв В.А. Організаційно-правові аспекти природокористування та охорони навколишнього природного середовища: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 215 с.

232. Иванова С.В. Понятие и классификация фаунистических

правоотношений: теоретический аспект. Вестник Волгоградского института бизнеса. 2017. № 2 (39). С. 225–228.

233. Иванова С.В. Право и животный мир: история и современность: монография. Москва: Инфра-М, 2018. 158 с.

234. Иванова С.В. Предмет фаунистического права как подотрасли экологического права. *Matters of Russian and International Law*. 2017, Vol. 7. С. 191–200.

235. Игнатенко Г.В. Международное право: учебник. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1995. 624 с.

236. Иконницкая И.А. Земельное право Российской Федерации: теория и тенденции развития. Москва: Ин-т государства и права РАН, Академ. правовой ун-т, 1999. 128 с.

237. Иконницкая И.А. Земельное право Российской Федерации: учебник. Москва: Юристъ, 2002. 286 с.

238. Итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию «РИО+20». «Будущее, которого мы хотим». A/RES/66/288. Рио-де-Жанейро, Бразилия, 20–22.06.2012 года. URL: <http://daccess-ddsny.un.org> (дата звернения: 29.06.2017).

239. Кагало О.О. Розбудова екологічної мережі в Україні: принципи, проблеми, перспективи. Наукові основи збереження біотичної різноманітності: збірник Матеріалів дев'ятої наукової конференції молодих учених (м. Львів, 1–2.10.2009). Львів: Інститут екології Карпат НАН України, 2009. С. 10–13.

240. Казанник А.И., Сторожев Н.В., Титовнина Т.Я. Административно-правовая охрана природы бассейна озера Байкал. Иркутск: Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1977. 212 с.

241. Казанцев Н.Д. О научных основах дифференциации и интеграции законодательства, регулирующего использование и охрану природных ресурсов. Вестник Московского университета. Серия 10. Право. 1965. № 2. С. 13–20.

242. Казанцев Н.Д. О правовом регулировании охраны природы. Вестник Московского университета. Серия 10. Право. 1960. № 1. С. 5–17.

243. Казанцев Н.Д. О состоянии и задачах научно-исследовательской работы в области природоохранительного законодательства. Ученые записки ВНИИСЗ. Выпуск 26. Москва, 1972. С. 120–127.

244. Казанцев Н.Д. Природноресурсовое право и его пределы как интегрированной отрасли. Вестник Московского университета. 1967. Сер. X «Право». № 6. С. 3–9.

245. Калинин И.Б. Особенности системы природоресурсного права. Правовые проблемы укрепления российской государственности. Ч. 5. Томск: Издательство Томского университета, 2000. С. 192–230.

246. Калинин И.Б. Природоресурсное право: учебное пособие. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2009. 350 с.

247. Калинин И.Б. Рациональное использование природных ресурсов и охрана окружающей среды как основа устойчивого природопользования. Вестник Томского государственного университета. 2003. Вып 1. С. 48–50.

248. Калинина Э.А. Система права, правовая система: понятие, проблемы, перспективы. Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте процессов глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 7–8.10.2011 г.) / редкол. С.А. Балашенко и др. Минск: Изд. центр БГУ, 2011. С. 139–142.

249. Каракаш И.И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине: учебно-научное издание. Одесса: ФЕНІКС, 2003. 256 с.

250. Каракаш И.И. Природоресурсное право Украины. Вступ до українського права / за ред. С.В. Кивалова, Ю.М. Оборотова. Одеса, 2005. С. 461–479.

251. Каракаш І.І. Актуальні питання реформування конституційного

права власності на природні об'єкти та їх ресурси. Реформування правової системи України: проблеми та перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів: збірник наукових праць Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28–29.04.2004 р.) / редкол.: С.А. Єрохін, В.Ф. Погорілко, Я.М. Шевченко та ін. Київ: Національна академія управління, 2004. Ч. 2. С. 382–386.

252. Каракаш І.І. Види об'єктів екологічного права. Екологічне право України: підручник / за ред. І.І. Каракаша. Одеса: Фенікс, 2012. С. 92–97.

253. Каракаш І.І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: монографія. Одеса: Юридична література, 2017. 438 с.

254. Каракаш І.І. Право поділеної власності на природні ресурси у законодавстві України. Право України. 2001. № 3. С. 80–85.

255. Каракаш І.І. Правове забезпечення управління та контролю у галузі природокористування. Природноресурсове право України: навчальний посібник / за ред. І.І. Каракаша. Київ: Істина, 2005. С. 121–141.

256. Каракаш І.І. Правове регулювання природокористування як форми охорони природного середовища. Екологічне право України: підручник / за ред. І.І. Каракаша. Одеса: Фенікс, 2012. С. 147–181.

257. Каракаш І.І. Предмет і система природноресурсового права. Природноресурсове право України: навчальний посібник / за ред. І.І. Каракаша. Київ: Істина, 2005. С. 5–41.

258. Каракаш І.І. Предмет, принципи і система земельного права. Земельне право України: підручник. М.В. Шульна, Г.В. Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін. / за ред. М.В. Шульги. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С. 6–31.

259. Каракаш І.І. Природноресурсове право як комплексна галузь права в українській правовій системі. Юридичний вісник. 2014. № 5. С. 84–90.

260. Каракаш І.І. Природокористування як необхідна умова існування людини і суспільства: визначення поняття й основні принципи. Екологічне право України: підручник / за ред. І.І. Каракаша. Одеса: Фенікс, 2012. С. 147–

157.

261. Каракаш І.І. Щодо диференційованої та інтегрованої концепції природноресурсного й екологічного права. Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві: матеріали Всеукр. наук.-практ. круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25.09.2014 р.). Дніпропетровськ: НГУ, 2014. С. 87–93.

262. Карташова Е.Р., Олескин А.И. Биоцентризм и устойчивое развитие. Вестник Российского философского общества. 2005. № 4 (36). С. 181–184.

263. Качурінер В.Л. Становлення та розвиток політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього природного середовища та екологічних стандартів виробництва. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 326–331.

264. Кашкин С., Калиниченко П. Новая программа действий Европейского сообщества в области окружающей среды. Российская юстиция. 2003. № 8. С. 18–24.

265. Квач Я.П., Фірсова К.В., Борісов О.Г. «Зелена» економіка: можливості для України. Вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. 2015. Випуск 6. С. 52–56.

266. Керимов Д.А. Законодательная техника: научно-методическое и учебное пособие. Москва: Издательство НОРМА, 2000. 125 с.

267. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). 2-е изд. Москва: Аванта, 2001. 559 с.

268. Керимов Д.А. Проблемы общей теории права и государства: В 3 т. Т. 1. Москва: СГУ, 2000. 272 с.

269. Керимов Д.А. Философские проблемы права. Москва: Мысль, 1972. 472 с.

270. Кечекьян С.Ф. О системе советского социалистического права. Советское государство и право. 1946. № 2. С. 41–50.

271. Кичилук Т.С. Державний контроль за використанням та охороною

земель сільськогосподарського призначення: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Київ, 2007. 20 с.

272. Кишко-Єрлі О.Б. Адаптація екологічного законодавства України до права навколишнього середовища Європейського Союзу. Часопис Київського університету права. 2014. № 3. С. 215–219.

273. Кишко-Єрлі О.Б. Правове регулювання використання відновлюваних джерел енергії: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2010. 231 с.

274. Кіндюк Б.В. Лісове законодавство України: історико-правове дослідження (1917–2011 рр.): дис. ... д.ю.н.: 12.00.01 / Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2012. 396 с.

275. Кіндюк Б.В. Правові та організаційні засади використання та охорони лісів на українських землях з X по початок XX ст.: дис. ... к.ю.н.: 12.00.01 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. 198 с.

276. Кіотський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату: міжнародний документ від 11.12.1997 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua> (дата звернення: 21.07.2016).

277. Кірін Р.С. Дворівнева ієрархічна структура системи надрового права. Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природо ресурсних відносинах: матеріали Четвертого зібрання фахівців споріднених кафедр (м. Одеса, 6–9.06.2019 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 26–29.

278. Кірін Р.С. Історія гірничого права: навчальний посібник. Дніпропетровськ: НГУ, 2011. 246 с.

279. Кірін Р.С. Кодифікація законодавства про надра: дис. ... д.ю.н.: 12.00.06 / Інститут економіко-правових досліджень НАН України. Київ, 2016. 412 с.

280. Кірін Р.С. Право видобування корисних копалин: монографія. Дніпропетровськ: НГУ, 2011. 220 с.

281. Кірін Р.С. Право геологічного вивчення надр: загальні положення. Дніпропетровськ: НГУ, 2011. 216 с.

282. Кірін Р.С. Правове забезпечення видобування корисних копалин: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.06. Київ, 2007. 19 с.

283. Кірін Р.С. Правове забезпечення видобування корисних копалин: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 211 с.

284. Кірін Р.С. Родові та безпосередні галузеві елементи в структурі системи надрового права. Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природо ресурсних відносин в умовах глобалізації: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20–22.09.2019 р.). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет Василя Стефаника, 2019. С. 120–122.

285. Клімат України: монографія / за заг. ред. В.М. Ліпінського, В.А. Дячука, В.М. Бабіченка. Київ: Видавництво Раєвського, 2003. 343 с.

286. Ключанова Л.Г. О концепции развития науки экологического права в рамках синергетической парадигмы. Экологическое право. 2012. № 6. С. 27–31.

287. Клюкин Б.Д. Формирование нового горного права России. Журнал российского права. 2001. № 3. С. 54–63.

288. Кобецкая Н. Современные особенности правового регулирования отношений по использованию природных ресурсов. Закон и жизнь. 2013. № 9/3. С. 92–95.

289. Кобецька Н.Р. Дозвільне та договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: дис. ... д.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2016. 228 с.

290. Кобецька Н.Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики: монографія. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2016. 271 с.

291. Кобецька Н.Р. Екологічне право України: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 352 с.
292. Коваленко О.М. Екологічні аспекти збалансованого розвитку України. Екология: Восточно-Европейский журнал передовых технологий. 2013. № 2/11 (62). С. 7–11.
293. Коваленко Т.О. Правові аспекти біологічної безпеки України. Публічне право. 2015. № 4 (20). С. 17–24.
294. Коваленко Т.О. Реалізація принципу законності у регулюванні земельних відносин в Україні: проблеми законодавчого забезпечення: монографія. Київ: Алерта, 2017. 672 с.
295. Коваленко Т.О. Юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин в Україні: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет»; Юрінком Інтер, 2013. 632 с.
296. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122.
297. Кодекс України про надра від 27.07.1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 36. Ст. 340.
298. Колбасов О.С. Законодательство о водопользовании в СССР (проблемы совершенствования советского водного законодательства об использовании водных ресурсов). Москва: Юрид. лит., 1965. 167 с.
299. Колбасов О.С. Правовая охрана природы: учебное пособие. Москва: Знание, 1984. 112 с.
300. Колбасов О.С. Теоретические основы права пользования водами в СССР. Москва: Наука, 1972. 228 с.
301. Колбасов О.С. Экология: политика – право. Правовая охрана природы в СССР. Москва: Наука, 1976. 232 с.
302. Колганов М.В. Собственность в социалистическом обществе. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 392 с.
303. Колдаев С.В. Договорные формы недропользования: дисс. ... к.ю.н.:

12.00.06 / Российская Академия Наук, Институт государства и права. Москва, 2005. 203 с.

304. Колосовская В.Н. Природоресурсное право России. Общая часть: учебное пособие. Москва: МГИУ, 2008. 80 с.

305. Комарницький В.М. Поняття права спеціального природокористування. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2009. № 1. С. 133–144.

306. Комарницький В.М. Право спеціального природокористування: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.06. Київ, 2012. 36 с.

307. Комарницький В.М. Право спеціального природокористування: дис. ... д.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2012. 360 с.

308. Комарницький В.М. Правові питання використання альтернативних джерел енергії. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 3. С. 138–145.

309. Комаров С.А. Общая теория государства и права. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Манускрипт, 1996. 416 с.

310. Конституція України від 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

311. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 р.: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. № 880-р. Офіційний вісник України. 2007. № 79. Ст. 2961.

312. Копылов М.Н. «Мягкое право»: его сущность и роль в регулировании международных экологических отношений. Актуальные проблемы современного международного права: материалы ежегодной межвузовской научно-практической конференции кафедры международного права РУДН. Москва, 2008. С. 219–221.

313. Копылов М.Н., Нгуен К.Т. Современные подходы к экосистемному правлению. Евразийский юридический журнал. 2013. № 4. С. 82–86.

314. Корнеев С.М. Право государственной социалистической собственности в СССР. Москва: Изд-во МГУ, 1964. 266 с.

315. Коробкин В.И., Передельский Л.В. Экология. Ростов на Дону: Феникс, 2005. 576 с.

316. Коростелев С.В. Земельное и лесное право: учеб. пособие. Санкт-Петербург, 1998. 536 с.

317. Короткий Т.Р. Міжнародно-правова охорона навколишнього середовища. Екологічне право України: підручник / за ред. І.І. Каракаша. Одеса: Фенікс, 2012. С. 746–775.

318. Костицький В.В. До питання про розвиток системи права та критерії його поділу на галузі (на прикладі екологічного та повітряного права). Про українське право: Часопис кафедри теорії та історії держави і права / за ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2009. С. 130–142.

319. Костицький В.В. Екологічне право України: підручник. У 2 кн. К. 1. Дрогобич: Коло, 2012. 360 с.

320. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). Київ: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. 772 с.

321. Костицький В.В. Лісове право України. Київ: Нічлава, 1999. 164 с.

322. Костяшкін І.О. Право загального землекористування громадян: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 19 с.

323. Костяшкін І.О. Правове забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні: дис. ... д.ю.н.: 12.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 451 с.

324. Костяшкін І.О. Приватні та суспільні інтереси в умовах реалізації соціальної функції права власності на землю в Україні. Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: матеріали Всеукр.

наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 14–15.05.2015 р.). Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 237–240.

325. Котеньов О.Г. Окремі принципи права природокористування: виявлення та обґрунтування. Вісник Академії митної служби України. Сер.: Право. 2013. № 2. С. 73–79.

326. Котеньов О.Г. Принципи права природокористування: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 228 с.

327. Кошеваров В.П. Міжнародне право: навчальний посібник. Київ: Істина, 2009. 208 с.

328. Кравченко С.Н. Социально-психологические аспекты правовой охраны окружающей среды. Львов: Вища школа, 1988. 155 с.

329. Краснова И.О. К вопросу о месте земельного права в российской правовой системе. Актуальные проблемы российского права. 2012. № 3. С. 82–86.

330. Краснова М.В. Методологічні засади сучасного екологічного права. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. № 92. С. 5–8.

331. Краснова М.В. Проблеми систематизації природоохоронного законодавства України. Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України: збірник наукових праць Круглого столу (м. Київ, 18.03.2011 р.). Київ: ВГЛ «Обрії», 2011. С. 28–33.

332. Краснова М.В. Системність в теорії екологічного права: питання методології науки. Екологічне право України: система та межі правового регулювання: матеріали Всеукр. наук.-практ. круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25.09.2015 р.) / ред. кол. В.І. Андрейцев та ін. Дніпропетровськ: НГУ, 2015. С. 64–67.

333. Краснова М.В. Стан та перспективи розвитку вчення про об'єкти екологічного права: науково-методологічні аспекти. Вісник Київського

національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». 2013. № 2 (96). С. 8–12.

334. Краснова М.В. Сучасні реалії природоресурсного права України. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: збірник матеріалів круглого столу (м. Харків, 30–31.10.2015 р.) / за ред. М.В. Шульги. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2015. С. 143–146.

335. Краснова Ю.А. Екологічна безпека як принцип природоресурсного права: історія становлення. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: збірник матеріалів круглого столу (м. Харків, 30–31.10.2015 р.). Харків: Вид-во ТОВ «Оберіг», 2015. С. 107–108.

336. Краснова Ю.А. Екоцентризм у формуванні права екологічної безпеки України. Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23–25.05.2018 р.). Київ. 2018. Т. 1. С. 157–159.

337. Краснова Ю.А. Об'єктивні передумови розвитку норм та відносин права екологічної безпеки. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2017. 1(104). С. 55–59.

338. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти: монографія. Київ: НУБіП України, 2017. 589 с.

339. Краснова Ю.А. Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві: питання формування права екологічної безпеки. Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві: матеріали Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25.09.2014 р.). С. 145–151.

340. Краснова Ю.А. Система права екологічної безпеки. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2017. Випуск 3. С. 150–154.

341. Краснова Ю.А., Лаврентьєва О.В. Деякі особливості об'єктного складу екологічних правовідносин. Науковий вісник Національного

університету біоресурсів і природокористування України. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 146–153.

342. Крассов О.И. Земельное право: учебник. Москва: Норма: ИНФРА-Москва, 2014. 608 с.

343. Крассов О.И. Право лесопользования в СССР. Москва: Наука, 1990. 238 с.

344. Крассов О.И. Экологическое право: учебник. Москва: Дело, 2001. 767 с.

345. Крассов О.И. Экологическое право: учебник. Москва: Норма-Инфра-М, 2003. 320 с.

346. Крассов О.И. Экологическое право: учебник. Москва: Норма-Инфра-М, 2014. 624 с.

347. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25. Ст. 131.

348. Кубарев М.С., Игнатьева М.Н. Экоприемлемое природопользование – одно из основных условий устойчивого развития. Известия Уральского государственного горного университета. Экономические науки. 2018. Выпуск 1 (49). С. 94–100.

349. Кузнецова Н.В. Экологическое право: Учебное пособие. Москва: Юриспруденция, 2000. 168 с.

350. Кузьменко О.В. «Системный взгляд» на систему права. Известия высших учебных заведений. Правоведение. 2003. № 3. С. 4–11.

351. Кулинич П.Ф. Земля і Конституція. Про деякі положення Основного Закону України щодо землі та дискусії навколо них. Вісник «Фермер України». 2001. № 11 (32). С. 26–28.

352. Кулинич П.Ф. Конституційні аспекти права власності на землі сільськогосподарського призначення. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві: монографія / під ред. В.І. Семчика. Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2001. С. 66–69.

353. Кулинич П.Ф. Перспективи розвитку земельного законодавства України. Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. Харків: Право, 2008. С. 86–125.

354. Кулинич П.Ф. Право власності на землю: нові підходи до визначення змісту. Право України. 2009. № 9. С. 22–29.

355. Кулинич П.Ф. Право власності на природні ресурси. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. С. 67–92.

356. Кулинич П.Ф. Природоресурсне право як юридичний феномен: полемічні аспекти. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: збірник матеріалів круглого столу (м. Харків, 30–31.10.2015 р.) / за ред. М.В. Шульги. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2015. С. 152–155.

357. Куражсковский Ю.Н. Очерки природопользования: монография. Москва: Мысль, 1969. 270 с.

358. Курзова В.В. Правове регулювання управління у царині екології. Екологічне право України. Загальна частина: навчальний посібник / за ред. В.І. Курило. Київ: Алерта, 2015. С. 65–71.

359. Курило В.І., Гиренко І.В., Курзова В.В. Правове забезпечення збереження і використання генетичних ресурсів рослин через призму глобалізації проблеми біобезпеки. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право. 2012. Вип. 173 (3). С. 97–116.

360. Курило В.І., Рябець К.А. Правове становище органів державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів. Держава та регіони. Серія: Право. 2006. № 2. С. 43–44.

361. Курило В.І., Світличний О.П. Сучасна парадигма діяльності органів

публічної влади у сфері контролю за використанням та охороною земель. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право» / ред.кол.: Д.О. Мельничук (голова) та ін. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 198–207.

362. Курман Т.В. Правові засади використання біотехнологій в умовах сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 7. С. 97–102.

363. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.

364. Лагуткин А.В. История и теория горного права Российской Федерации: дисс. ... д.ю.н.: 12.00.06 / Санкт-Петербургская академия МВД России. Санкт-Петербург. 1997. 423 с.

365. Ладиченко В.В., Головка Л.О., Шульга Є.В., Фещенко І.С. Організаційно-правові засади управління навколишнім природним середовищем: монографія / за заг. ред. В.В. Ладиченка. Київ: ЦП «Компринт», 2013. 356 с.

366. Лебедев В.М. Природоресурсное право как отрасль российского права. Освоение Севера: традиции и современность. Томск, 1999. С. 51–63.

367. Легеза Ю.О. Адміністративно-правові засади публічного управління у сфері використання природних ресурсів: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 32 с.

368. Лилак Д.Д. Проблеми колізій у законодавстві України: Теорія і практика: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.01. Київ: Інститут держави і права НАН України імені В.М. Корецького, 2004. 20 с.

369. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 17. Ст. 99.

370. Лозо В.И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС): монография. Харьков: Право, 2008. 368 с.

371. Лозо В.І. Правові основи екологічної політики Європейського Союзу: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.06. Харків, 2010. 34 с.

372. Лозо О.В. Правове регулювання охорони ландшафтів в Україні та Європейському Союзі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.06. Харків, 2015. 22 с.

373. Лукашук И.И. Международное право окружающей среды. Международное право. Особенная часть: учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Издательство БЕК, 2000. С. 91–167.

374. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: учебник. Москва: БЕК, 1997. 410 с.

375. Лукич Р. Методология права / под ред. Д.А. Керимова. Москва: Прогресс, 1981. 278 с.

376. Луць Л. Критерії системного аналізу – методологічні основи дослідження правової системи. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2001. Вип. 36. С. 47–53.

377. Львовчикіна А.М. Основи екологічної психології: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2004. 136 с.

378. Макаревич Н.С. Социалистическое государство и охрана окружающей среды: монография. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1982. 110 с.

379. Макаренко О.Ю. Адміністративно-правова охорона надр в Україні: дис. ... д.ю.н.: 12.00.07 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2013. 353 с.

380. Макарова Т.И. Некоторые проблемы систематизации экологического законодательства. Стан та перспективи розвитку аграрного права: матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 26–27.05.2005 р.) / під ред. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. Київ, 2005. С. 15–18.

381. Макарова Т.И. Право общего природопользования: проблемы правового закрепления. Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Сер. 3:

Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. 2004. № 2. С. 102–109.

382. Макарова Т.И. Право природопользования как институт экологического права. Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30–31.10.009 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В.М. Єрмоленка та ін. Київ, 2009. С. 37–41.

383. Макарова Т.И. Экологическое право как отрасль права. Экологическое право: учебное пособие / под ред. Т.И. Макаровой, В.Е. Лизгаро. Минск, 2008. С. 211–256.

384. Макарова Т.И., Лаевская Е.В., Лизгаро В.Е. Теоретико-правовые проблемы кодификации экологического законодательства Республики Беларусь. Право и демократия: сб. науч. тр. / редкол.: В.Н. Бибило (отв. ред.) и др. Минск: БГУ, 2006. Спец. вып. С. 3–12.

385. Максименко О.О. Екологічна свідомість: підходи до визначення і класифікації. Актуальні проблеми психології. Т. 7. Вип. 15. С. 201–205.

386. Малишева Н.Р. Право природокористування. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. С. 93–131.

387. Малишева Н.Р. Розроблення Екологічного кодексу України – закономірний етап законотворчих робіт в галузі охорони навколишнього природного середовища. Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України: зб. наук. праць Круглого столу (м. Київ, 18.03.2011 р.). Київ: ВГЛ «Обрії», 2011. С. 33–38.

388. Малышева Н., Непыйвода В. Соотношение природоресурсного права и права окружающей среды: новый взгляд на старую проблему. Государство и право. 2007. № 9. С. 31–40.

389. Маринич А.М. Основные направления конструктивно-географических исследований по рациональному природопользованию в Украинской ССР. Комплексные географические исследования проблемы

раціонального природопольовання: сб. науч. трудов / отв. ред. Н.Г. Волков. Київ: Наук. думка, 1984. С. 3–11.

390. Маркіна Н.А. Природоресурсне право: курс лекцій. Вітебськ: ВГУ імені П.М. Машерова, 2017. 49 с.

391. Марченко М.Н. Теорія державства і права: учебник. Москва: Зерцало-М, 2001. 640 с.

392. Махрова М.Е. Рациональное природопольовання як принцип екологічного права: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.06. Уфа, 1999. 19 с.

393. Медоуз Д., Медоуз Дон., Рандерс Й. Пределы роста: 30 лет спустя. Пер. Е. Оганесян. Москва: ИКЦ «Академкнига», 2007. 1410 с.

394. Международное публичное право: учебник. Л.П. Ануфриева, К.А. Бекашев, Е.Г. Моисеев и др. / под ред. К.А. Бекашева. Москва: Проспект, 2013. 761 с.

395. Международное экологическое право: учебник / отв. ред. Р.М. Валеев. Москва: Статут, 2012. 639 с.

396. Мелешкин М.Т., Зайцев А.П., Маринов Х.А. Экономика и окружающая среда (взаимодействие и управление). Москва: Экономика, 1979. 202 с.

397. Мельник Р.С. Система адміністративного права України: дис. ... д.ю.н.: 12.00.07 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. 415 с.

398. Методичні рекомендації з питань інтегрованого управління водними ресурсами, збереження водно-болотного різноманіття, створення екомережі та органічного землеробства. Київ: Чорноморська програма Ветландс Інтернешнл, 2011. 40 с.

399. Микієвич М.М., Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. Європейське право навколишнього середовища: навчальний посібник. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. 258 с.

400. Мироненко І.В. Зміст та межі здійснення права приватної власності

на землю в Україні: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2008. 208 с.

401. Міжнародне право: Основні галузі: підручник / за ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2004. 816 с.

402. Мікулін Д.М. Правове регулювання довгострокового тимчасового користування лісами: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 201 с.

403. Мірошніченко А.М. Земельне право України: навчальний посібник. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.

404. Мірошніченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 270 с.

405. Мірошніченко А.М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 206 с.

406. Можарова Н.Г. О соотношении норм гражданского и экологического права. Вестник Чувашского университета. 2013. № 4. С. 141–146.

407. Мозальова М.В. Правові засади моніторингу ґрунтів: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2011. 195 с.

408. Моисеев Н.П. Модели экологии и эволюции. Москва: Знание, 1983. 64 с.

409. Мороз Г.В. Правове регулювання участі громадськості в прийнятті рішень в галузі охорони довкілля: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2006. 205 с.

410. Музика Л.А. Міжгалузеві зв'язки цивільного права: огляд окремих проблем. Вісник Академії адвокатури України. 2014. Т. 11. № 2(30). С. 19–30.

411. Музика Л.А. Про сутність міжгалузевих зв'язків цивільного права. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені

Е.О. Дідоренка. 2014. № 2. С. 227–239.

412. Мунтян В.Л. Деякі актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в Україні. Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: збірник наукових праць Круглого столу (м. Київ, 19.10.2012 р.) / за ред. Г.І. Балюк, М.В. Красної, А.М. Мірошніченка, В.В. Носіка. К., 2012. С. 360–367.

413. Мунтян В.Л. Правова охорона лісів Української РСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1964. 84 с.

414. Мунтян В.Л. Правова охорона природи УРСР. Київ: Вища школа, 1973. 232 с.

415. Мунтян В.Л. Правові проблеми раціонального природокористування: монографія. Київ: Видаництво Київського університету, 1973. 184 с.

416. Мунтян В.Л. Правовые проблемы рационального природопользования: автореф. дис. ... д.ю.н: 12.00.06. Харків, 1975. 49 с.

417. Мусієнко М.М. Екологія: тлумачний словник. Київ: Либідь, 2004. 376 с.

418. Мухитдинов Н.Б. Основы горного права: Некоторые важные положения теории и практики. Алма-Ата, 1983. 248 с.

419. Мухитдинов Н.Б. Правовые проблемы пользования недрами. Алма-Ата: Наука, 1972. 334 с.

420. Мякинников С.П. Мироззрение эгоцентризма и концепция устойчивого развития общества. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2011. № 1 (7). С. 130–135.

421. Настіна О.І. Право державної власності на землю в Україні: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2011. 198 с.

422. Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля. Київ, 2015. URL:

<https://menr.gov.ua/files/docs> (дата звернення: 15.04.2017).

423. Непийвода В.П. Правове регулювання суспільних відносин щодо лісів у контексті сталого розвитку: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2006. 223 с.

424. Непийвода В.П. Роль Міжнародного довкільного права в утвердженні підтриманого розвитку щодо лісів. Міжнародне право навколишнього середовища: стан та перспективи розвитку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Обрії, 2010. С. 77–83.

425. Нестеров Л.И., Бухвальд Е.Н. Природные ресурсы как элемент совокупного общественного богатства. Известия АН СССР. 1980. № 3. С. 20–32.

426. Нечипорук Л.Д. Еколого-правове регулювання раціонального використання об'єктів тваринного світу: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2009. 189 с.

427. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

428. Носік В.В. Проблеми здійснення права власності на землю Українського народу: дис. ... д.ю.н.: 12.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 365 с.

429. Овчинников Н.Ф. Структура и симметрия. Системные исследования: Ежегодник. Москва: Наука, 1969. С. 112–116.

430. Олдак П.Г. Равновесное природопользование. Взгляд экономиста. Новосибирск: Наука, 1983. 128 с.

431. Оніщенко Н.М. Загальна характеристика правової системи як інтегруючої категорії юридичної науки. Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Вип. 2. Київ: Вид. дім «Юридична книга», 2000. С. 62–73.

432. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.

433. Оніщенко Н.М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи: дис. ... д.ю.н.: 12.00.01 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2002. 378 с.

434. Осипов Н.Т. Теоретические проблемы советского земельного права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1975. 320 с.

435. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности. Пер. с англ. Москв: ИРИСЭН, Мысль, 2010. 447 с.

436. Панкратов И.Ф. Государственное управление природопользованием и охраной окружающей среды. Природно-ресурсовое право и правовая охрана окружающей среды: учебник / под ред. В.В. Петрова. Москва: Юрлит, 1998. С. 72–103.

437. Панкратов И.Ф. Совершенствование экологического и земельного права в современных условиях. Государство и право. 1996. № 5. С. 121–125.

438. Паризька угода: міжнародний документ від 12.12.2015 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.05.2018).

439. Пархоменко Н.М. Система права. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. С. 611.

440. Певзнера М.Е. Горное право: учебник. Москва, 1997. 320 с.

441. Перевалов В.Д. Теория государства и права: учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2014. 428 с.

442. Перелет Р.А. Экосистемный подход к управлению природопользованием и природоохранной деятельностью. Механізм регулювання економіки. 2006. № 1. С. 36–53.

443. Перчеклій І.М. Право власності Українського народу на природні ресурси: еколого-правові засади: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи України. Київ, 2015. 226 с.

444. Перчик А.И. Основы горного права. Москва: Недра, 1996. 311 с.

445. Петров В.В. Концепция экологического права как правовой

общности, науки и учебной дисциплины. Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1987. № 5. С. 34–39.

446. Петров В.В. Правовая охрана природы в СССР: учебник. Москва: Юрид. лит., 1984. 383 с.

447. Петров В.В. Предмет и система правового регулирования взаимодействия общества и природы в СССР. Природноресурсовое право и правовая охрана окружающей среды: учебник / под ред. В.В. Петрова. Москва: Юридическая литература, 1988. С. 7–42.

448. Петров В.В. Экологическое право России: учебник. Москва: БЕК, 1995. 542 с.

449. Петров В.В. Экологическое право России: учебник. Москва: БЕК, 1996. 557 с.

450. Петров В.В. Экология и право. Москва: «Юридическая литература», 1981. 224 с.

451. Петров В.В., Гусев Р.К. Правовая охрана природы в СССР: учебное пособие / отв. ред. В.В. Петров. Москва: Юр. лит., 1979. 176 с.

452. Петрова Т.В. Рациональное использование природных ресурсов: понятие, принцип, полномочие, направление государственной экологической политики. Экологическое право. 2016. № 3. С. 29–34.

453. Печуляк В.П. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері лісового господарства України: дис. ... д.ю.н.: 12.00.07 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2013. 382 с.

454. Печуляк В.П. Лісове право України: теоретико-правові питання визначення. Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 301–304.

455. Пикуров Н.И. Теоретические проблемы межотраслевых связей уголовного права: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.08. Волгоград, 1998. 48 с.

456. Пикуров Н.И. Теоретические проблемы межотраслевых связей уголовного права: дисс. ... д.ю.н.: 12.00.08 / Волгоградский юридический институт МВД России. Волгоград, 1998. 410 с.

457. Піддубний О.Ю. Правовідносини у сфері біотехнологій: дис. ... д.ю.н.: 12.00.06, 12.00.07 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2015. 478 с.

458. Піддубний О.Ю. Проблеми правовідносин у сфері біотехнологій: монографія. Київ: Ірідіум, 2014. 352 с.

459. Плавич В.П. Проблеми входження України до європейського правового простору. Юридична Україна. 2003. № 5. С. 7–24.

460. Позняк Е.В. Правові засади та перспективи відтворення лісів в Україні. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». 2010. Вип. 156. С. 204–213.

461. Позняк Е.В. Принцип екосистемності в екологічному праві: поняття та зміст. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Юридичні науки. 2013. № 4(98). С. 39–42.

462. Поленина С.В. Система советского права и перспективы ее развития. Советское государство и право. 1982. № 6. С. 9–21.

463. Поленина С.В. Субсидиарное применение норм гражданского законодательства к отношениям смежных отраслей. Советское государство и право. 1967. № 4. С. 31–38.

464. Попов В., Шульга В., Разметаев С. Нові підходи до кодифікації екологічного законодавства України. Право України. 1992. № 3. С. 17–20.

465. Попов В.К. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. Попов В.К., Вовк Ю.А. и др. Харьков: Изд-во Харьк. гос. ун-та, 1988. 372 с.

466. Попов В.К., Анісімова Г.В. Принципи екологічного права та екологічної політики України. Екологічне право України: підручник / за ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Харків: Право, 2009. С. 11–25.

467. Попондопуло В.Ф. Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права). Правоведение. 2002. № 4. С. 78–101.

468. Пояснювальна записка до проекту Екологічного кодексу України.

URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.05.2018).

469. Право довкілля (екологічне право): навчальний посібник. П.Д. Пилипенко, В.І. Федорович, М.Я. Ващишин та ін. / за ред. П.Д. Пилипенка. Київ: Ін Юре, 2010. 400 с.

470. Право природопользования в СССР. Авт. кол.: О.И. Крассов, И.А. Иконицкая, Н.И. Краснов (науч. рук.) и др. / отв. ред. И.А. Иконицкая. Москва: Наука, 1990. 196 с.

471. Правовая охрана природы / под ред. В.В. Петрова. Москва: Высшая школа, 1980. 312 с.

472. Правовые основы природопользования и охраны окружающей среды: учебник / под общ. ред. А.М. Волкова. 2-е изд. Москва: Щит-М, 2011. 317 с.

473. Природноресурсове право України: навчальний посібник / за ред. І.І. Каракаша. Київ: Істина, 2005. 376 с.

474. Природноресурсове право України: навчальний посібник / за ред. І.І. Каракаша, Т.Є. Харитонові. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 566 с.

475. Природноресурсовое право и правовая охрана окружающей среды / под ред. В.В. Петрова. Москва: Юрид. лит., 1988. 421 с.

476. Природопользование: Экологический энциклопедический словарь / гл. ред. А.С. Монин. Москва: Ноосфера, 1999. 930 с.

477. Приходько М.М., Приходько М.М. (старший), Приходько Н.Ф., Косило Л.С. Збалансоване ресурсокористування (теоретичний аспект). Екологічна безпека та збалансоване ресурсокористування: науково-технічний журнал. 2012. № 2 (6). С. 92–96.

478. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20.02.2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 24. Ст. 155.

479. Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004 р. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 45. Ст. 502.

480. Про енергозбереження: Закон України від 01.07.1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 30. Ст. 283.

481. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 29. Ст. 367.

482. Про затвердження Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі на 2000–2015 роки: Закон України від 21.09.2000 р. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 47. Ст. 405.

483. Про затвердження Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 р.: Закон України від 24.05.2012 р. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 17. Ст. 146.

484. Про затвердження Національного плану заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.08.2005 р. № 346-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.02.2016).

485. Про кліматичну програму України: постанова Кабінету Міністрів України від 28.06.1997 р. № 650. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua> (дата звернення: 18.07.2016).

486. Про Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 р.: розпорядження Кабінет Міністрів України від 01.10.2014 р. Урядовий кур'єр. 2014. № 190.

487. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.: Закон України від 28.02.2019 р. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 16. Ст. 70.

488. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 р. № 188/98–ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 38. Ст. 248.

489. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 456.

490. Про питну воду та питне водопостачання: Закон України від 10.01.2002 р. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 16. Ст. 112.

491. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 40. Ст. 2021.

492. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. Офіційний вісник України. 2015. № 4. Ст. 67.

493. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 р. «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.08.2017 р. № 605-р. Урядовий кур'єр. 2017. № 167.

494. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 р.: розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.12.2016 р. № 932-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249573705> (дата звернення: 06.06.2017).

495. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві: монографія / за ред. В.І. Семчика; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2001. 216 с.

496. Проблемы общей теории права и государства: учебник / под общ. ред. В.С. Нерсисянца. Москва: Норма, 1999. 816 с.

497. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной терминологии. Москва: Юрид. лит., 1991. 143 с.

498. Процевський В.О., Шуміло О.М. Водне право України: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 176 с.

499. Пуряева А.Ю., Пуряев А.С. Лесное право: учебное пособие. Москва:

Деловой двор, 2009. 407 с.

500. Пучинина Т.Г. Основы экологического права: учебное пособие. Красноярск, 1999. 336 с.

501. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Харків: Консум, 2002. 176 с.

502. Радбрух Г. Философия права. Москва: Международные отношения, 2004. 238 с.

503. Радловська К.О. Із історії досліджень проблеми збалансованого ресурсокористування для побудови районних ГІС. Екологічна безпека і збалансоване ресурсокористування: науково-технічний журнал. 2012. № 1 (5). С. 56–60.

504. Разгельдеев Н.Т. К вопросу о правовой природе экологического и природноресурсного права. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5. Юриспруденция. 2014. № 2 (23). С. 29–36.

505. Разгельдеев Н.Т. Ответственность по советскому природоохранительному праву. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. 198 с.

506. Разметаєв С.В. Право власності на природні ресурси та комплекси. Екологічне право: підручник / за ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. С. 93–113.

507. Райхер В.К. О системе права. Правоведение. 1975. № 3. С. 68–73.

508. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. Москва: Изд-во академии наук СССР, 1947. 282 с.

509. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату від 09.05.1992 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua> (дата звернення: 12.08.2016).

510. Реймерс Н.Ф. Природопользование: словарь-справочник. Москва: Мысль, 1990. 637 с.

511. Репецький В.М., Лисик В.М., Микієвич М.М. Міжнародне публічне право: підручник / за ред. В.М. Репецького. Київ: Знання, 2012. 437 с.

512. Риженко Ю.М. Система права та система законодавства: проблеми

співвідношення. Держава і право: зб. наук. ст. Інституту держави і права імені В.М. Корецького. Київ, 2008. Вип. 42. С. 130–139.

513. Римский клуб: история создания избранных докладов и выступлений, официальные материалы. Сост. Е. Нетесова, Дж. Гвишиани, А. Колчин, А. Сейтов. Москва: Едиториал УРСС, 1997. 384 с.

514. Ріпенко А.І. Предмет, методи, принципи і система земельного права. Земельне право України: загальна частина: навчальний посібник. А.І. Ріпенко, О.М. Пащенко. Одеса, 2013. С. 4–11.

515. Рішення Європейського парламенту та ради «Про загальну програму дій Союзу з охорони навколишнього середовища до 2020 р. «Жити добре в рамках обмеженості ресурсів нашої планети». URL: <https://menr.gov.ua/documents/2002.html> (дата звернення: 13.07.2018).

516. Розовский Б.Г. Правовое стимулирование рационального природопользования: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.06. Ворошиловград, 1983. 39 с.

517. Рябець К.А. Адміністративно-правове регулювання екологічної діяльності: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Київ, 2007. 18 с.

518. Рябець К.А. Екологічне право України: навчальний посібник. Київ: Центр учб. л-ри, 2009. 438 с.

519. Рябов А.А. Роль и значение права в организации воспроизводства природных ресурсов. Вестник ТИСБИ. 2002. № 4. С. 22–26.

520. Савенко Г.В. Адміністративно-правове забезпечення євроінтеграційних процесів в екологічній сфері України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2018. 223 с.

521. Сагатовский В.Н. Основы систематизации всеобщих категорий. Томск: Издательство Томского университета, 1973. 431 с.

522. Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Задачи, методы и приложения общей теории систем. Исследования по общей теории систем. Москва: Прогресс, 1969.

520 с.

523. Сафиуллина Д.Р. Межотраслевые связи договорного права: автореф. дисс. ... к.ю.н.: 12.00.03. Казань, 2015. 21 с.

524. Сафиуллина Д.Р. Межотраслевые связи договорного права: дисс. ... к.ю.н.: 12.00.03 / Казанский (Приволжский) федеральный университет. Казань, 2015. 211 с.

525. Світличний О.П. Адміністративні правовідносини у галузі земельних ресурсів України: проблеми теорії та практики правозастосування: монографія /за заг. ред. В.І. Курила. Донецьк: Донбас, 2011. 410 с.

526. Семчик В.І. Предмет, принципи і система земельного права. Земельне право України: Академічний курс: підручник. В.І. Семчик, П.Ф. Кулинич, М.В. Шульга. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. С. 18–35.

527. Семчик В.І. Співвідношення земельного права з суміжними галузями права. Земельне право України: Академічний курс: підручник. В.І. Семчик, П.Ф. Кулинич, М.В. Шульга. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. С. 36–39.

528. Сиваков Д.О. Водное право России: динамика, проблемы, перспективы. Москва, 2016. 528 с.

529. Сиваков Д.О. Водное право России: дискуссионные проблемы и их решения. Москва, 2015. 548 с.

530. Сиваков Д.О. Оригинальная хрестоматия по международному экологическому праву. Экологическое право. 2013. № 6. С. 36–39.

531. Сидор В.Д. Земельне і цивільне законодавство: проблеми взаємодії. Право і суспільство. 2011. № 1. С. 106–110.

532. Сидор В.Д. Земельно-правова основа конституційного ладу. Право України. 2011. № 5. С. 240–247.

533. Симаева Е.П. К вопросу о разграничении предмета природоресурсного права и земельного права. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5. Юриспруденция. 2010. № 1 (12). С. 74–78.

534. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.

535. Словник української мови: в 11 томах / за ред. акад. І. Білодіда. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1970. 799 с.

536. Соболев И.А. Институт права собственности на природные ресурсы: проблемы формирования в российском праве. Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России 2007. № 4 (33). С. 36–42.

537. Современный словарь иностранных слов. Москва: Русский язык, 1992. 740 с.

538. Соколова А.К. Проблеми законодавчого забезпечення права власності на природні ресурси та комплекси. Проблеми законності. 2013. Вип. 124. С. 80–89.

539. Соколова А.К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку: монографія. Харків: Право, 2009. 288 с.

540. Соколова Н.А. Международно-правовые аспекты управления в сфере охраны окружающей среды: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.10. Москва, 2010. 46 с.

541. Сорокина Ю.В. Природоресурсное законодательство Российской Федерации и субъектов Российской Федерации (сравнительно-правовой анализ): дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Саратовская государственная юридическая академия. Саратов, 2000. 174 с.

542. Спиркин А.Г. Философия: учебник. Москва: Гардарики, 1999. 736 с.

543. Спицнадель В.Н. Основы системного анализа. Санкт-Петербург: Издательский дом «Бизнес –пресса», 2000. 326 с.

544. Статівка А.М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: монографія. Харків: Право, 2007. 208 с.

545. Стратегія низьковуглецевого розвитку України до 2050 р.: рішення Міжвідомчої комісії із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату від 16.02.2018 р. URL: <https://menr.gov.ua/files/docs> (дата

звернення: 05.08.2018).

546. Суєтнов Є.П. Міжнародно-правова охорона навколишнього природного середовища. Екологічне право: підручник / за ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. С. 398–411.

547. Суєтнов Є.П. Міжнародно-правове забезпечення екосистемного підходу. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 04.12.2015 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2015. С. 177–183.

548. Суєтнов Є.П. Міжнародно-правове забезпечення охорони довкілля. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія / За ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2014. С. 692–755.

549. Сурілова О.О. Адміністративно-правове регулювання у сфері використання та охорони надр: дис. ... д.ю.н.: 12.00.07 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. 434 с.

550. Сыродоев Н.А. Землепользование социалистических организаций и граждан. Москва, 1975. 318 с.

551. Сырых В.М. Комплексные институты как компоненты российского права. Журнал российского права. 2002. № 10. С. 16–23.

552. Теория государства и права / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. Москва: Юрид. лит., 2006. 776 с.

553. Теория государства и права: учебник / под ред. О.Ф. Скакун. Харьков, 1997. 704 с.

554. Теорія держави та права: навчальний посібник. Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін. / за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 116 с.

555. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Міжнародне право: підручник. Київ: Знання, 2012. 631 с.

556. Титова Н.І. Про співвідношення Земельного і Цивільного кодексів

України. Забезпечення законності у сфері земельних правовідносин: тези доповідей, виступів, повідомлень на міжвуз. наук.-практ. конф. Львів, 2003. С. 6–9.

557. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1991. 136 с.

558. Тихий П.В. Еколого-правове регулювання спеціального використання дикої фауни: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 165 с.

559. Тихомиров Ю.А. Коллизионное право: учебное и научно-практическое пособие. Москва: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2005. 394 с.

560. Тихомиров Ю.А. Публично-правовое регулирование: динамика сфер и методов. Журнал российского права. 2001. № 5. С. 3–12.

561. Тищенко Г.В. Екологічне право: навчальний посібник. Київ: ТП Пресс, 2003. 256 с.

562. Толстой Ю.К. О теоретических основах кодификации гражданского законодательства. Правоведение. 1957. № 1. С. 42–55.

563. Трусов А.Г. Международное экологическое право (Международное право окружающей среды): учебное методическое пособие. Москва: МНЭПУ, 1999. 317 с.

564. Турубинер А.М. Право государственной собственности на землю в Советском Союзе. Москва, 1958. 330 с.

565. Тускоз Ж. Міжнародне право: підручник. Пер. з фр. Київ: АртЕк, 1998. 416 с.

566. Тютєкин Ю.И. Природа, общество, закон. Кишинев, 1971. 219 с.

567. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 27.06.2014 р. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Том 1. Ст. 2125.

568. Українська Радянська енциклопедія. В 12 т. / за ред. М.П. Бажана. Т. 2. Київ: Голов. ред. Укр. Рад. енцикл., 1978. 575 с.

569. Уманский Я.Н. Первое совещание по вопросам науки советского государства и права. Социалистическая законность. Москва, 1938. № 9 (сентябрь). С. 124–126.

570. Управление водными ресурсами России: международно-правовые и законодательные механизмы: монография / под ред. А.Н. Вылегжанина. Москва: МГИМО, 2008. 201 с.

571. Уркевич В.Ю. Правові питання екологізації сільськогосподарського виробництва при використанні ГМО. Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України: збірник тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26.05.2017 р.). Чернівці, 2017. С. 66–69.

572. Уркевич В.Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: монографія. Харків: Харків юрид., 2007. 496 с.

573. Урманцев Ю.А. Общая теория систем: состояние, приложения и перспективы развития. Система, симметрия, гармония. Москва: Мысль, 1988. С. 38–124.

574. Филосовский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. Москва: Советская Энциклопедия, 1989. 839 с.

575. Философия: учебное пособие / под ред. В.И. Кириллова. Москва: Юристъ, 1997. 418 с.

576. Філатова В.К. Правові засади геологічного вивчення надр в Україні: монографія. Харків: ФІНН, 2011. 144 с.

577. Філатова В.К. Правове регулювання геологічного вивчення надр: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 190 с.

578. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. Київ: Центр навч. л-ри, 2007. 312 с.

579. Форрестер Дж. Мировая динамика / пер. А. Ворощук, С. Пегов. Москва: Terra Fantastica, АСТ, Neoclassic, 2003. 384 с.

580. Харитонов Т.Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. 422 с.

581. Харитонов Т.Є. Проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: дис. ... д.ю.н.: 12.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. 322 с.

582. Хасанов Д.Г. Природопользование и негативное воздействие на окружающую среду: проблема соотношения понятий. Экологическое право. 2008. № 3. С. 9–17.

583. Храмов Д.Г. Право пользования недрами в Российской Федерации: дисс. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Российская Академия Наук, Институт государства и права. Москва, 2004. 211 с.

584. Худавердова К.О. Правове регулювання використання та охорони водних ресурсів у сільському господарстві: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2014. 201 с.

585. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.

586. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь 2017. URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf. (дата звернення: 17.12.2016).

587. Чабаненко М.М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ : Видавництво «Грані», 2015. 298 с.

588. Чабаненко Н.Н. Аграрное право как самостоятельная отрасль права: общетеоретический и аграрно-правовой аспекты. Jurnalul Juridic National: teorie si practica. Iunie 2014. С. 163–169.

589. Челышев М.Ю. Основы учения о межотраслевых связях

гражданского права: монография. Казань, 2008. 206 с.

590. Челышев М.Ю. Система межотраслевых связей гражданского права: цивилистическое исследование: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.03. Казань, 2009. 46 с.

591. Челышев М.Ю. Система межотраслевых связей гражданского права: цивилистическое исследование: дисс. ... д.ю.н.: 12.00.03 / Казанский государственный университет имени В.И. Ульянова-Ленина. Казань, 2008. 407 с.

592. Черкашина М.К. Право природокористування (загальні положення). Екологічне право: підручник / за ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. С. 114–133.

593. Чмир О.С., Захаркевич Н.П. «Зелена» економіка: сутність, цілі та базові принципи. Економічний вісник Донбасу. 2013. № 3 (33). С. 54–62.

594. Чубуков Г.В. Природоресурсное право Российской Федерации: учебное пособие. Москва: МГИУ, 2007. 276 с.

595. Чубуков Г.В. Экологическое право – развивающаяся отрасль отечественного законодательства. Журнал российского права. 2001. № 7. С. 15–22.

596. Шамсутдинов Э.Р. Экологизация законодательства – важнейшая часть экологической функции современного государства. Материалы межд. научно-практ. конф. (г. Уфа, 09–10.04.2009 г.). Ч. 5. Уфа: Уфимский юр. институт МВД России. 2009. С. 210–213.

597. Шарапова С.В. Правове забезпечення екологічного моніторингу в Україні: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 160 с.

598. Шарапова С.В. Співвідношення земельного та екологічного права: деякі аспекти. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 04.12.2015 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2015. С. 188–190.

599. Швець В.Д. Органи державної влади України як суб'єкти земельних правовідносин: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2009. 211 с.

600. Шем'яков О.П. Правове регулювання використання та охорони надр: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.06. Харків, 2003. 20 с.

601. Шем'яков О. П. Правове регулювання використання та охорони надр: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний університет внутрішніх справ МВС України. Харків, 2003. 207 с.

602. Шемшученко Ю.С. Актуальні проблеми кодифікації національного та міжнародного права. Право України. 2011. № 2. С. 3–11.

603. Шемшученко Ю.С. Организационно-правовые вопросы охраны окружающей среды: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.06. Київ, 1979. 31 с.

604. Шемшученко Ю.С. Право и экология. Киев: Наукова думка, 1989. 232 с.

605. Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии. Киев: Наукова думка, 1989. 206 с.

606. Шемшученко Ю.С. Предмет і об'єкт екологічного права. Екологічне право України. Академічний курс: підручник /Ю.С. Шемшученко (ред.). Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 720 с.

607. Шемшученко Ю.С. Раціональне використання природних ресурсів. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2003. Т. 5: П–С. С. 471.

608. Шемшученко Ю.С. Теоретичні засади подолання колізій у законодавстві України. Колізії у законодавстві України: проблеми, теорії і практики. Київ: Генеза, 1996. С. 6–7.

609. Шемшученко Ю.С. Экологический кодекс Украины в системе соответствующей отрасли законодательства. Состояние и перспективы развития аграрного права: материалы Междунар. науч.-теорет. конф., посвященной 80-летию д.ю.н., проф., акад. АпрН Украины В.З. Янчука (г. Киев,

26–27.05.2005 г.) / под ред. В.М. Ермоленко, В.И. Курило. Киев: Магистр – XXI столетие, 2005. С. 18–26.

610. Шемшученко Ю.С., Малышева Н.Р., Ерофеев Н.И. Государственное управление охраной окружающей природной среды в союзной республике / отв. ред. Ю.С. Шемшученко. Киев: Наукова думка, 1990. 280 с.

611. Шершун С.М. Еколого-правове регулювання лісокористування в Україні: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.06. Київ, 2005. 20 с.

612. Шершун С.М. Еколого-правове регулювання лісокористування в Україні: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2005. 203 с.

613. Шестерюк А.С. Экологическое право: проблемы методологии: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.06. Санкт-Петербург, 2000. 38 с.

614. Шеховцов В.В. Право приватної власності на об'єкти тваринного світу: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 205 с.

615. Шеховцов В.В. Правове регулювання права приватної власності на об'єкти тваринного світу в Україні: монографія. Харків: ФІНН, 2010. 200 с.

616. Шингель Н.А., Шахрай И.С. Природоресурсное право: учебное пособие. Минск: Высшая школа, 2017. 399 с.

617. Шувар І.А., Снітинський В.В., Бальковський В.В. Екологічні основи збалансованого природокористування: навчальний посібник. Львів–Чернівці: Книги XXI ст., 2011. 760 с.

618. Шульга Є.В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері використання надр: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2012. 230 с.

619. Шульга М.В. Актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в сучасних умовах: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.06. Харків, 1998. 36 с.

620. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Харьков: Консум, 1998. 224 с.

621. Шульга М.В. Вступ. Земельне право України: підручник. М.В. Шульга, Г.В. Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін. / за ред. М.В. Шульги. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С. 3–8.

622. Шульга М.В. Земельне право як основа природоресурсного права. Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві: матеріали Всеукр. наук.-практ. круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25.09.2014 р.). Дніпропетровськ: НГУ, 2014. С. 66–68.

623. Шульга М.В. Окремі аспекти співвідношення земельного та екологічного права. Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного та аграрного права: матеріали до круглого столу / за заг. ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Харків: Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011. С. 20–23.

624. Шульга М.В. Співвідношення земельно-правових та цивільно-правових приписів при регулюванні земельних відносин: стан та перспективи. Вісник Академії правових наук України. 2004. № 1. С. 115–124.

625. Шульга М.В., Лейба Л.В. До питання про природоресурсове право. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: збірник матеріалів круглого столу (м. Харків, 30–31.10.2014 р.) / за ред. М.В. Шульги. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2015. С. 208–211.

626. Экологическое право: пособие. Балашенко С.А. и др. / под. ред. С.А. Балашенко, Т.И. Макаровой, В.Е. Лизгаро. Минск: Вышэйшая школа, 2009. 318 с.

627. Экологическое право России на рубеже XX века / под ред. А.К. Голиченкова. Москва: Зерцало, 2000. 454 с.

628. Экологическое право: учебник для вузов / под ред. В.В. Гучкова. Москва: Закон и право, 2000. 367 с.

629. Экологическое право: учебник / под ред. С.А. Боголюбова. Москва: Издательство Юрайт, 2011. 481 с.

630. Экологическое право: учебник. Т.С. Бакунина, Г.Е. Быстров, Г.В. Выпханова и др. / отв. ред. Г.Е. Быстров, Н.Г. Жаворонкова, И.О. Краснова. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 656 с.

631. Юрчишин Н.Г. Реалізація права приватної власності на ліси в Україні: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2009. 190 с.

632. Явич Л.С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1976. 298 с.

633. Яковлев В.Н. Компоненты окружающей природной среды – не «вещи» и не «имущество». Отношения по их использованию и охране – предмет регулирования природоресурсной и экологической отраслей права. Вестник Удмуртского университета. Экономика и Право. 2010. Вып. 3. С. 115–123.

634. Яковлев В.Н. Экологическое право: учебник. Кишинев, 1988. 344 с.

635. Яковлев В.Ф. О взаимодействии публичного и частного права. Публичное и частное право: проблемы развития и взаимодействия, законодательного выражения и юридической техники: материалы Всероссийской научно-практической конференции (г. Екатеринбург, 1999). С. 5–16.

636. Якушев В.С. О понятии правового института. Известия высших учебных заведений. Серия Правоведение. 1970. № 6. С. 61–67.

637. Якушик І.Д., Поліванов В.Є., Задирака О.І. Якість життя в системі пріоритетів розвитку трансформаційної економіки України. Інститут президентства в Україні в системі державної влади України: матеріали наукової конференції (м. Київ, 17.01.2014 р.). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014. С. 37–42.

638. Янчук В.З. Право власності на землю: проблеми теорії та практики. Адвокат. 1997. С. 9–14.

639. Яремак З.В. Правове регулювання ведення державних кадастрів природних ресурсів: дис. ... к.ю.н.: 12.00.06 / Національний університет

біоресурсів і природокористування України. Київ, 2009. 197 с.

640. Birnie P., Boyle A. *International Law and the Environment*. 1st Edition. Oxford: Oxford University Press, 1992. 830 p.

641. Blanco E., Razzaque J. *Globalisation and Natural Resources Law: Challenges, Key Issues and Perspectives*. Cheltenham: Edward Elgar, 2011. 417 p.

642. Deineha M. Concerning the issue of harmonization of legislation of Ukraine and the European Union in the sphere of water resources. Біоресурси планети і біобезпека навколишнього середовища: проблеми і перспективи: матеріали Міжнародної наукової конференції. Секція 10: Земельні ресурси, екологія, право (м. Київ, 5–6.11.2013 р.). Київ: МБЦ «Медінформ», 2013. С. 16–18.

643. Deineha M., Hubanova T., Yara O. Socio-economic and legal aspects of environmental crime in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2017. № 5. Vol. 3. P. 276–280 (Здобувачем визначено правові засади застосування кримінальної відповідальності за екологічні злочини).

644. Deineha M., Krasnova Yu., Honcharuk L., Svyatchenko L. Ecological court as the guarantee of protection of rights of human and citizens. *Bulletin of NAS RK*. 2019. No 4. P. 185–191 (Здобувачем проаналізовано сучасний стан реалізації екологічного судочинства в Україні).

645. Directive 2006/7/EC of 15.02.2006 concerning the management of bathing water quality and repealing Directive 76/160/EEC. URL: <http://eur-lex.europa.eu> (дата звернення: 11.07.2018).

646. Directive 75/440/EEC of 16.06.1975 concerning the quality required of surface water intended for the abstraction of drinking water in the Member States. URL: <http://eur-lex.europa.eu> (дата звернення: 08.07.2018).

647. Directive 76/160/EEC of 8.12.1975 concerning the quality of bathing water. URL: <http://eur-lex.europa.eu> (дата звернення: 21.07.2018).

648. *European Community Environment Legislation*. Luxembourg: Office for

Official Publications of the European Communities, 1996. 429 p.

649. Hey E. The Regime for the Exploitation of Transboundary Marine Fisheries Resources: The United Nations Law of the Sea Convention Cooperation Between States. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 1989. 293 p.

650. International Environmental Law: Contemporary Concerns and Challenges: Papers Presented at the First Contemporary Challenges of International Environmental Law Conference, Ljubljana: GV Založba, Publishing House, 2012. 37 p.

651. Kaya I. Equitable Utilization: The Law of Non-navigational Uses of International Watercourses. Hampshire: Ashgate Publishing, Ltd., 2003. 219 p.

652. Kiss A., Shelton D. Manual of European Environmental Law. Cambridge, 1995. 468 p.

653. Material Resources, Productivity and the Environment, OECD Green Growth Studies, OECD Publishing, Paris, 2015. 218 p.

654. Weiss E.B. International environmental law and policy. Aspen Publishers, Inc., 2006. 359 p.

655. Wolfrum R., Matz N. Conflicts in International Environmental Law. Berlin: Springer, 2003. 493 p.

656. World Trade Report 2010. Trade in natural resources. URL: http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report10_e.pdf (дата звернення: 03.08.2018).

ДОДАТКИ*Додаток А***СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ****Монографія**

1. Дейнега М.А. Природоресурсне право: проблеми формування і розвитку: монографія / За заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ: НУБіП України, 2019. 368 с.

Статті у фахових наукових виданнях України

2. Дейнега М.А. Екологічні аспекти у правовому регулюванні меліорації земель сільськогосподарського призначення. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2012. Вип. 173. Ч. 1. С. 93–99.

3. Дейнега М.А. Теоретичні засади системи природоресурсного права. Приватне та публічне право. Вип. 4. 2017. С. 42–45.

4. Дейнега М.А. Теоретико-правові засади раціонального використання природних ресурсів. Прикарпатський юридичний вісник: Науково-практичний журнал. 2018. № 1 (22). Том. 1. С. 85–88.

5. Дейнега М.А. Правові аспекти використання природних ресурсів у контексті реалізації стратегії сталого розвитку і «зеленої» економіки. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 3. С. 113–116.

6. Дейнега М.А. Екосистемний підхід до використання природних ресурсів: правовий аспект. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. № 2. С. 131–135.

7. Дейнега М.А. Правові проблеми формування системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів. Право та державне управління: збірника наукових праць. 2018. № 2. С. 87–92.

**Статті у наукових фахових виданнях України,
включених до міжнародних наукометричних баз даних**

8. Дейнега М.А., Шестопапка Р.І. Правове забезпечення якості водних ресурсів за законодавством України та Європейського Союзу. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 116–123 *(Здобувачем проаналізовано законодавство України у сфері забезпечення якості водних ресурсів і стан адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу)*.

9. Дейнега М.А. Правова охорона сільськогосподарських угідь при їх механічному обробітку. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 82–89.

10. Дейнега М.А., Маєвський В.А. Проектування національної екологічної мережі у контексті стратегії сталого розвитку: правовий аспект. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 131–137 *(Здобувачем окреслено особливості проектування національної екологічної мережі відповідно до вимог законодавства України)*.

11. Дейнега М.А. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення у складі національної екологічної мережі. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 102–107.

12. Дейнега М.А. Європейська екологічна мережа: правові засади формування. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2015. Вип. 213. Ч. 1. С. 74–78.

13. Дейнега М.А. Проблеми формування природоресурсного права. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2015. Вип. 232. С. 58–64.

14. Дейнега М.А. Приватний і публічний інтерес у правовому регулюванні природоресурсних та природоохоронних відносин. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Київ, 2017. С. 74–79.

15. Дейнега М.А. Розвиток наукової думки про формування природоресурсного права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Випуск № 49. С. 9–11.

16. Дейнега М.А. Теоретико-правові підходи до характеристики суспільних відносин з відтворення природних ресурсів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2018. № 1. С. 130–132.

17. Дейнега М.А. Природокористування як правова категорія: проблеми визначення і співвідношення із суміжними поняттями. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 7. С. 103–107.

18. Дейнега М.А. Використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища: проблеми співвідношення правових категорій. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2018. № 3. С. 7–10.

19. Дейнега М.А. Особливості формування міжнародного природоресурсного права у системі міжнародного права. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 1. С. 134–142.

20. Дейнега М.А. «Міжгалузеві» зв'язки системи природоресурсного права. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 2. С. 66–71.

21. Дейнега М.А. Інтеграція природоресурсного законодавства України до законодавства ЄС у сфері зміни клімату. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 3. С. 66–75.

22. Дейнега М.А. Використання і збереження водних ресурсів в Україні: сучасний стан імплементації норм права ЄС. Право. Людина. Довкілля: науково-практичний журнал. 2019. Vol. 10. № 4. С. 62–71.

**Статті у наукових виданнях інших держав,
включених до міжнародної наукометричної бази даних
Web of Science**

23. **Deineha M.**, Hubanova T., Yara O. Socio-economic and legal aspects of environmental crime in Ukraine. Baltic Journal of Economic Studies. 2017. № 5. Vol. 3. P. 276–280 *(Здобувачем визначено правові засади застосування кримінальної відповідальності за екологічні злочини)*.

24. **Deineha M.A.**, Krasnova Yu.A., Honcharuk L.Yu., Svyatchenko L.O. Ecological court as the guarantee of protection of rights of human and citizens. Bulletin of NAS RK. 2019. No 4. P. 185–191 *(Здобувачем проаналізовано сучасний стан реалізації екологічного судочинства в Україні)*.

Статті у наукових виданнях інших держав

25. Дейнега М.А. Наукові моделі розвитку взаємовідносин суспільства і природи як базис формування природоресурсного права. Jurnalul juridic national: teorie si practica. 2017. № 4 (26). С. 123–125.

26. Дейнега М.А. Принципи природокористування у взаємовідносинах між людством і довкіллям: правовий аспект. Sciences of Europe. 2017. № 16. Vol. 2. С. 51–54.

27. Дейнега М. Природні ресурси як об'єкт природоресурсних правовідносин. Visegrad Journal on Human Rights. 2018. № 2 (volume 2). С. 52–57.

28. Дейнега М. Особливості права власності на природні ресурси. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 3 (volume 2). С. 64–68.

29. Дейнега М.А. Тенденції формування і розвитку системи природоресурсного законодавства України. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 5 (33). С. 163–167.

30. Дейнега М.А. Межотраслевые связи природоресурсного и гражданского права. *Legea si Viata: Международный научно-практический правовой журнал*. 2018. № 8. С. 26–31.

Тези наукових доповідей

31. Deineha M.A. Concerning the issue of harmonization of legislation of Ukraine and the European Union in the sphere of water resources. Біоресурси планети і біобезпека навколишнього середовища: проблеми і перспективи: матеріали Міжнародної наукової конференції. Секція 10: Земельні ресурси, екологія, право (м. Київ, 5–6.11.2013 р.). Київ: МВЦ «Медінформ», 2013. С. 16–18.

32. Дейнега М.А. Впровадження басейнового принципу управління водними ресурсами у законодавство України. Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки» міжнародній науково-практичній конференції: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–20.09.2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 120–123.

33. Дейнега М.А. Правовий режим земель національної екологічної мережі. Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: матеріали Круглого столу (м. Харків, 5.12.2014 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, НАПрН України, 2014. С. 195–197.

34. Дейнега М.А. Міжнародно-правові стандарти формування Європейської екологічної мережі. Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країнах: матеріали Міжнародної науково-практичній конференції

(м. Запоріжжя, 26–27.12.2014 р.). Запоріжжя: Запорізька міська ГО «Істина», 2014. С. 87–89.

35. Дейнега М.А. Меліоративні відносини у складі предмету правового регулювання земельного права України. Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 14–15.05.2015 р.). Вінниця: Донецький національний університет, Вінницький апеляційний адміністративний суд, 2015. С. 290–293.

36. Дейнега М.А. Проблеми співвідношення предметів земельного права і суміжних галузей права України. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23.05.2015 р.), присвяченої 90-річчю від народження акад. В.З. Янчука / За ред. проф. В.М. Єрмоленка, у 2-х част. Частина друга. Київ, 2015. С. 211–214.

37. Дейнега М.А. Земельне та екологічне право: співвідношення предметів правового регулювання. Екологічне право України: система та межі правового регулювання: матеріали Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25.09.2015 р.) / Ред. кол.: В.І. Андрейцев та ін. Дніпропетровськ: НГУ, 2015. С. 202–205.

38. Дейнега М.А. Теоретико-правові підходи до визначення об'єкта природоресурсних правовідносин. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: збірник матеріалів Круглого столу (м. Харків, 30–31.10.2015 р.) / За заг. ред. М.В. Шульги. Харків: Вид-во ТОВ «Оберіг», 2015. С. 54–58.

39. Дейнега М.А. До питання співвідношення природоресурсних відносин із суміжними суспільними відносинами. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: збірник матеріалів Круглого столу (м. Харків, 4.12.2015 р.) / За заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 106–108.

40. Дейнега М.А. Проблеми розмежування предметів природоресурсного і природоохоронного права. Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матеріали Круглого столу (м. Київ, 27.05.2016 р.) / За ред. М.В. Краснової, Т.О. Коваленко. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2016. С. 311–314.

41. Дейнега М.А. Окремі аспекти визначення природоресурсних правовідносин. Матеріали першого зібрання фахівців споріднених кафедр аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права (м. Одеса, 9–10.09.2016 р.). С. 107–108.

42. Дейнега М.А. До питання правового забезпечення принципів раціонального і комплексного використання природних ресурсів. Актуальні проблеми конвергенції екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу: матеріали Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (м. Дніпро, 28.10.2016 р.). С. 137–139.

43. Дейнега М.А. Концепція сталого розвитку як основа формування природоресурсних правовідносин. Еволюція правового регулювання земельних, аграрних та екологічних відносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження д.ю.н. Н.І. Титової (м. Львів, 18.11.2016 р.). С. 171–172.

44. Дейнега М.А. Предмет правового регулювання і сфера дії природоресурсного права. Innovative research of legal regulation of public administration: International Scientific Conference (16–17.06.2017, Lublin, Poland). P. 77–79.

45. Дейнега М.А. Відтворення природних ресурсів у системі природоресурсних правовідносин. Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародного конгресу (м. Одеса, 2–4.06.2017 р.), присвяченого 20-річчю НУ «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. С. 133–135.

46. Дейнега М.А. Органічне землеробство – умова сталого природокористування: правове забезпечення. Правові засади ведення органічного землеробства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 29.09.2017 р.) / За заг. ред. М.В. Шульги. Харків: Доміно, 2017. С. 51–55.

47. Дейнега М.А. Історичні аспекти становлення і розвитку природоресурсного права. Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 25-річчя Юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8–10.09.2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 48–50.

48. Дейнега М.А. Біоцентризм як основа розвитку природоресурсних правовідносин. Децентралізація влади як чинник розвитку аграрного, екологічного, земельного та інших природоресурсних галузей права: матеріали Круглого столу (м. Київ, 22.09.2017 р.). Київ: Прінт Сервіс, 2017. С. 81–83.

49. Дейнега М.А. Використання альтернативних джерел енергії у системі природоресурсних правовідносин. Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції: матеріали Круглого столу (м. Харків, 8.12.2017 р.) / За ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2017. С. 134–136.

50. Дейнега М.А. Теоретико-правові підходи до використання кліматичних ресурсів у сільському господарстві. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права у сучасних умовах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 20.04.2018 р.). Харків, 2018. С. 162–166.

51. Дейнега М.А. Розвиток природоресурсних правовідносин у контексті стратегії сталого розвитку і «зеленої» економіки. Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної

науково-практичної конференції(м. Київ, 18–19.05.2018 р.). Київ, 2018. С. 82–85.

52. Дейнега М.А. Відновлювальні джерела енергії в Україні та їх вплив на навколишнє природне середовище: правовий аспект. Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23–25.05.2018 р.). Київ, 2018. С. 93–95.

53. Дейнега М.А. Еволюція наукових поглядів на взаємодію суспільства і природи. Економіка, освіта, технології в контексті глобальних трансформаційних імперативів розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16–17.10.2019). Черкаси, 2019. С. 233– 237.

54. Дейнега М.А. До питання про комплексність природоресурсного права. Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах: матеріали Четвертого зібрання фахівців споріднених кафедр (06–09.06.2019). Одеса, 2019. С. 86–89.

55. Дейнега М.А. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС у сфері використання і збереження водних ресурсів. Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (20–22.09.2019). Івано-Франківськ, 2019. С. 135–138.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань екологічної політики та природокористування

01008, м.Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-27-06, факс: 255-22-72

Спеціалізованій вченій раді
Національного університету біоресурсів
і природокористування України

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача кафедри аграрного, земельного та екологічного права
ім. академіка В. З. Янчука Національного університету біоресурсів і
природокористування України Дейнеги Марини Андріївни

Відзначається актуальність теми представленою дисертаційного дослідження
здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук
Дейнеги М. А. на тему "Предмет і система природоресурсного права", яке
проводилося на кафедрі аграрного, земельного та екологічного права
ім. академіка В. З. Янчука Національного університету біоресурсів і
природокористування України.

Автором дисертаційного дослідження аргументована на основі комплексного
теоретико-правового дослідження проблем формування і розвитку предмета і
системи природоресурсного права необхідність оновлення та обґрунтування
юридичної конструкції природоресурсного права як самостійної галузі права у
системі права України.

Заслуговує на особливу увагу зроблений автором аналіз стосовно необхідності
забезпечення належних умов реалізації вимог Директив ЄС у частині використання
і збереження природних ресурсів, а також у сфері зміни клімату.

Практичне застосування можуть мати пропозиції автора дисертації щодо:

- 1) розроблення Природоресурсного кодексу України;
- 2) впровадження в національному законодавстві положень Директиви 2003/87ЄС про встановлення системи торгівлі викидами парникових газів, Регламенту (ЄС) № 842/2006 про окремі фторовані парникові гази, Регламенту (ЄС)

25.06.2010
2103
20.10.2010
Секретарія

№ 2037/2000 про речовини, що руйнують озоновий шар, що передбачено Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, та додатках до неї.

**Голова Комітету
Верховної Ради України
з питань екологічної політики
та природокористування**

О. БОНДАРЕНКО

СЕДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Підписувач: БОНДАРЕНКО ОЛЕГ ВОЛОДИМИРОВИЧ
Сертифікат: 2B6C7DF9A3891DA104000006764A4D00E8877801
Дійсний до: 10.04.2021 0:00:00

Апарат Верховної Ради України
№ 04-15/05-2020/86632 від 25.06.2020

120728

АКТ
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Дейнеги Марини Андріївни
на тему «Предмет і система природоресурсного права»
в навчальний процес юридичного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Комісія у складі:

голови – декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, професора **Ярої Олени Сергіївни**,

члена комісії – завідувача кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В.З. Янчука, доктора юридичних наук, професора **Єрмоленка Володимира Михайловича**,

склали цей Акт про те, що результати дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В.З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України Дейнеги Марини Андріївни на тему «Предмет і система природоресурсного права», що представлене на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право, впроваджені у навчальний процес юридичного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Положення наукових праць, опублікованих за результатами дослідження, використовуються при викладанні навчальних дисциплін «Проблеми природоресурсного права», «Екологічне право», «Проблеми екологічного права», «Земельне право» студентам спеціальності «Право» юридичного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України.

12.05.2020 ф.

Голова комісії

Член комісії

О.С. Яра

В.М. Єрмоленко

АКТ
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Дейнеги Марини Андріївни
на тему «Предмет і система природоресурсного права»
в навчальний процес юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Комісія у складі:

голови – заступника декана юридичного факультету з навчально-виховної роботи, доктора юридичних наук, доцента **Куцевича Максима Петровича**, члена комісії – завідувача кафедри екологічного права, кандидата юридичних наук, доцента **Ковальчук Тетяни Григорівни**,

склали цей Акт про те, що результати дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В.З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України Дейнеги Марини Андріївни на тему «Предмет і система природоресурсного права», що представлене на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право, впроваджені у навчальний процес юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Положення наукових праць, опублікованих за результатами дослідження, використовуються при викладанні навчальних дисциплін «Екологічне право», «Земельне право», «Проблеми земельного та екологічного права» студентам спеціальності «Право» юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Голова комісії

М.П. Куцевич

Член комісії

Т.Г. Ковальчук

14.05.2020 р.

АКТ
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Дейнеги Марини Андріївни
на тему «Предмет і система природоресурсного права»
в навчальний процес юридичного факультету
Національного авіаційного університету

Комісія у складі:

голови – декана юридичного факультету, доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України **Сопілко Ірини Миколаївни**, члена комісії – завідувача кафедри господарського, повітряного та космічного права, доктора юридичних наук **Юлдашева Сергія Олексійовича**,

склали цей Акт про те, що результати дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В.З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України Дейнеги Марини Андріївни на тему «Предмет і система природоресурсного права», що представлене на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право, впроваджені у навчальний процес юридичного факультету Національного авіаційного університету.

Положення наукових праць, опублікованих за результатами дослідження, використовуються при викладанні навчальних дисциплін «Екологічне право», «Земельне право» студентам спеціальності «Право» юридичного факультету Національного авіаційного університету.

Голова комісії

І.М. Сопілко

Член комісії

С.О. Юлдашев

15 травня 2020 р.